

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

AFAD QURBANOV

Ümumi dilçilik

II cild

Afad Qurbanov

(1929–2009)

*Beynəlxalq və milli akademiyaların akademiki,
Azərbaycanın görkəmli dilçi alimi, türkoloq və
ictimai xadim, müasir Azərbaycan Əlifbasının müəllifi və
Azərbaycan Onomastika Elmi Məktəbinin banisi*

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

AFAD QURBANOV

Ümumi dilçilik

II cild

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Prezidentinin
121 sayılı 07 mart 2019-cu il tarixli sərəncamı ilə çap olunur.

Afad Qurbanovun “Seçilmiş əsərləri” toplusunun
hazırlanması üzrə məsul şəxslər:

Akademik İsa Həbibbəyli
Akademik Kamal Abdullayev
Akademik Nizami Cəfərov
Akademik Möhsün Nağısoylu
Akademik Yaqub Mahmudov

Afad Qurbanov. Ümumi dilçilik. II cild (3 cilddə). Bakı, 2019, 272 səh.

Kitabın bu nəşri də Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş proqram əsasında yazılmışdır. Dörd bölmədən ibarət bu kitabda dilçiliyin ümumi nəzəri məsələləri, yazı nəzəriyyəsi və s. problemlər aydınlaşdırılır. Bütün məsələlər müxtəlif sistemli dillərin materiallarından götürülmüş faktlar əsasında təhlil olunur.

Universitet tələbələri üçün nəzərdə tutulmuş bu dərslikdən müəllim, magistr, aspirant, dissertant, elmi işçi və eləcə də dilçiliklə maraqlanan hər bir insan faydalana bilər.

Dünya dilçiliyini geniş əhatə edən bu əsər rus, türk, ingilis və fransız dillərində nəşr olunmuşdur.

Dərslik Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmişdir. Təkmilləşdirilmiş 4-cü nəşr.

ISBN 9 789952 835915

© Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2019

www.afadgurbanov.az

III BÖLMƏ

DİLLƏR VƏ ONLARIN TƏSNİFİ

XII FƏSİL

DÜNYA DİLLƏRİ

DİLLƏR HAQQINDA

Müasir dilçiliyin ən başlıca və mürəkkəb problemlərindən biri dünyada mövcud olan dillərin, böyük və ya kiçik, az və ya çox yayılmasından asılı olmayaraq, hər birini araşdırmaq, onlardakı fərqli, yaxın və ümumi cəhətləri aşkar edib, dünya dillərinin miqdarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Elm aləmində bu haqda müxtəlif fikirlər vardır.

Dünya dilləri dedikdə, hazırda qüvvədə olan dillərlə bərabər vaxtı ilə ünsiyyət vasitəsi olmuş, lakin indi öz rolunu itirmiş dillər də nəzərdə tutulur. Bu cəhət əsas götürülərək bütün dünya dilləri iki yerə bölünür: ölü dillər və canlı dillər.

ÖLÜ VƏ CANLI DİLLƏR

Müəyyən tarixi dövrdə xalqa ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət etmiş və tədricən unudulub sıradan çıxmış dillərə ölü dillər deyilir. Məsələn, sanskrit, pali, prakrit, pəhləvi, soqdiy, Xarəzm, şumer, latın, hett, qıpçaq, peçeneq, uqarit, akkad, aramey, etrusk, Finikiya, elam dilləri və s.

Elam dili eramızdan əvvəl III minillikdə İranın cənubunda meydana gəlmiş Elam dövlətinin dili olmuşdur. Bu dil üç min il öz varlığını saxlamışdır. Onun haqqında son məlumat IX əsrə aiddir¹. Həmin məlumata əsasən demək

¹ Вах: Ю.Б.Юсифов. «Элам: социально-экономическая история». Москва, 1968, с. 49-89.

olar ki, elam dili təkcə Elam dövlətində deyil, bütövlükdə Əhəməni dövlətində geniş yayılmışdır. Əhəmənilərin hakimiyyəti illərində elam dili dəftərxana, inzibati idarə və dövlət dili kimi işlədilmişdir.

Elam dilinin müxtəlif qədim dillərilə qohumluğu fikri irəli sürülmüşdü, lakin bu qohumluq indiyədək elmi cəhətdən sübut edilməmişdir¹. Elam dilinin müasir Qafqaz, dravid və türk dilləri ilə ümumi mənşə qohumluğu olması nəzəriyyələri də elmdə mövcuddur, lakin onların ayrı-ayrılıqda elam dili ilə qohumluğunu göstərən leksik və qrammatik əlamətlər inandırıcı dəlillər əsasında açılıb göstərilməmişdir².

Elam dilində ilk yazı növü kimi piktoqrafik – şəkli yazıdan, sonra isə başqa yazı formasından istifadə olunmuşdur. Hər iki yazı növünə aid mətnlərin dili göstərir ki, elam dili bir neçə inkişaf mərhələsi keçmişdir.

Elam dili barədə təsəvvür yaratmaq üçün aşağıdakı misala nəzər yetirək. Akkad hökmdarı Naram-Sin ilə Elam hökmdarı arasında bağlanmış müqavilədə belə cümlə işlədilmişdir: *pitir* Naram-Sanni-ra *pitir* u-ri lut-tir Naram-Sinni-ra lutir u-ri, yəni “Naram-sin-in düşmən-i mənim düşmənimdir. Naram Sin-in dostu mənim dostumdur” (defislə müvafiq şəkilçilər sözdən ayrı göstərilmişdir). Cümlədə *pitir* “*düşmən*”, *luttir* “*dostu*”, *u* “*mən*”, *ra*, *-ri* (*-r*) müvafiq şəkilçiləri bildirir³.

Dilin “ölməsi” xalqın taleyi ilə bağlı olur. Belə ki, qəbilə, tayfa, xalq müəyyən səbəbdən məhv olarkən onun dili də sıxışdırılır və çox halda ölü dillər cərgəsinə keçir.

¹ Ю.Б.Юсифов. «Ранние контакты Месопотамии с северо-восточными странами (Приурмийская зона)», – Вестник древней истории, 1937, № 1, с. 34-48; Ю.Б.Юсифов. «О языках древнейших насельников Азербайджана» – “Azərbaycan filologiyası məsələləri”, Bakı, 1983, səh. 63-64, 68.

² Ю.Б.Юсифов. «Элам», с. 38-39.

³ Ю.Б.Юсифов. «Элам: социально-экономическая история», 1968, с. 48-49.

Hazırda “ölü” adlandırılan dillərdə danışmış bir çox qədim xalqların nəslə tamamilə kəsilib sıradan çıxmışdır. Məsələn, latın dilində danışan xalqın nəslinə indiki italyanların, fransızların, rumınların, ispanların və b. tərkibində rast gəlmək mümkündür. Qədim qıpçaq və peçeneqlərin nəslə müasir qazaxların, qumuqların, noqayların, qaraçay-malkarların, karaimlərin, qaraqalpaqların və bir çox başqa türkdilli xalqların tərkibində qaynayıb-qarışmışdır. Qədim etruskların (tursakların) nəslə isə müasir italyanların tərkibində yaşamaqdadır. *Etruskların-tursakların* türksoylu olduğu haqda bir sıra elmi mülahizələr mövcuddur. Etruskların türk mənşəli olduğuna dair onlarca Qərbi Avropa alimi, tarixçisi fikir söyləmişdir. Türk etruskoloqu *Adilə Ayda* bu sahədə 24 il axtarışlar aparmış, mövcud ədəbiyyatları araşdırmış, bir çox inandırıcı dəlillərlə etruskların qədim türk olduğunu sübut etməyə çalışmışdır¹. Onun gətirdiyi elmi dəlillər həqiqətə uyğun olduğu üçün inandırıcıdır.

Etrusklar prototürklərdir, yəni qədim türklərdir. *Etrusklar tur* və *sakaların* birləşməsindən meydana gəlmişdir. Uzaq keçmişdə sakalar Orta Asiyadan köçüb indiki İtaliyanın ərazisinə qədər getmişlər. Sonradan turlar oraya gəlmiş, bu iki etnik türklərin qovuşması nəticəsində tursakalar milləti formalaşmışdır. *Tursakalar – etrusklar* böyük və güclü bir dövlət yaratmışlar. Bu dövləti sonradan meydana gələn latınlar sıxışdırmışlar.

Etruskların dili etnik xüsusiyyətlərinə görə nə latın, nə də digər hind-Avropa dillərinə uyğun gəlirdi. Buna əsasən də həmin dil hind-Avropa dilləri ailəsinə aid edilmir.

Bəzi ölü dillər xalqla, onun sahibi ilə birlikdə məhv olmur. Məsələn, latın dili indi ancaq elm dili kimi məhdud

¹ Adilə Ayda. “Etrusklar (Tursakalar) Türk idilər”. Ankara, 1992.

dairədə işlənilir. Bu dil ən çox tibb sahəsində – tibbi terminlərdə özünü göstərir.

Canlı dillər müasir dövrdə insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunan dillərdir. Məsələn, *qazax dili*, *özbək dili*, *gürcü dili* və s.

QƏDİM VƏ MÜASİR DİLLƏR

Dünya dilləri qədim və müasir meyara görə də diqqəti cəlb edir. Qədim dillər öz məzmununa görə müasirdən fərqlənir. Məsələn, qədim yunan dilinə fikir verək. Bu dil müasir yunan xalqı tərəfindən asanlıqla dərk olunmur. Çünki burada çoxlu dəyişiklik mövcuddur. Yaxud, qədim slavyan dili leksik, fonetik və qrammatik quruluşuna görə müasir rus ədəbi dilindən köklü surətdə fərqlidir.

Müasir dil anlayışı. Bu anlayışın mahiyyətini bilmək üçün müasir sözünün mənasından başlamaq lazımdır. Dildən bəhs edərkən həmin sözü iki mənada götürmək olar. Birincisi dar, ikincisi geniş mənada. Dar mənada götürüldükdə “müasir dil” anlayışı altında ancaq hazırkı, yəni bu gün istifadə etdiyimiz dili nəzərdə tutmalıyıq. Belə olduqda, qarşıya sual çıxır ki, bəs M.S.Ordubadinin dili, bir az da uzağa fikir versək, N.Vəzirovun, Ə.Haqqverdiyevin dili, bir qədər də uzağa nəzər salsaq, M.F.Axundovun dili hansı cəhətə görə müasir deyildir? Axı oxucu bu yazıçıların əsərlərini çətinlik çəkmədən başa düşür. Buna görə də “müasir dil” terminindəki müasir sözü geniş mənada götürülür ki, bu da dövrlə bağlıdır.

“Müasir dil” dedikdə, hansı dövrün dilinin bizə daha yaxın olduğu başlıca prinsip hesab edilir. Belə bir prinsipə görə, şübhəsiz ki, bizə XIV əsr Azərbaycan dilindən XVIII əsr Azərbaycan dili daha yaxındır. Bunu əyani şəkildə görmək üçün XIV əsrin görkəmli şairi *İ.Nəsiminin* “*Canə sən candan nə kim gəlsə, cigər gər ağrımaz*” misrası ilə başlayan qəzəlidən və XVIII əsrin məşhur şairlərindən *M.P.Vaqifin*

“Hayıf ki, yoxdur” qoşmasından götürülmüş nümunələrə nəzər yetirək:

*Canə sən candan nə kim gəlsə, cigər gər ağrımaz,
Haqq bilir, bir zərrə nəştərdən damarlar ağrımaz.
Şaha mehrindənmidir, ya aşinalıqdanmıdır,
Cismimi sər ta qəməm min göz yararlar, ağrımaz... (İ.Nəsimi)*

*Kür qırağının acəb seyrəngahı var,
Yaşılbaş sonası, hayıf ki, yoxdur.
Ucu tər **cıqqalı** siyah tellərin
Hərdən tamaşası, hayıf ki, yoxdur. (M.P.Vaqif)*

Göründüyü kimi, müasir Azərbaycan dili ilə müqayisə edildikdə XIV əsrə aid parçada arxaikləşmiş leksik vəhid və qrammatik formalar daha çoxdur. Lakin XVIII əsrə aid nümunə müasir Azərbaycan dilindən bir o qədər də fərqlənmir və hazırkı dilimizə daha yaxındır. Buna görə də biz müasir Azərbaycan dili dedikdə, Vaqif dövründən başlamış bu günə qədərki dili nəzərdə tutmalıyıq. Deməli, müasir dil anlayışı üçün əsas meyar hər hansı bir dilin *çətinlik çəkilmədən, asan başa düşülməsidir*.

DÜNYA DİLLƏRİNİN MİQDARI

Maddi dünyamız hər cəhətdən olduğu kimi, dil sahəsində də son dərəcə zəngin və rəngarəngdir. Planetimizdə yaşayan 6 milyard əhali¹ təxminən **6000** müxtəlif dildən istifadə edir. Bu dillərin miqdarı, təbii olaraq, ayrı-ayrı qitələrdə müxtəlifdir. Belə ki, bəzində az, bəzində isə çox dil işlənir. Dillərin miqdarına görə qitələr aşağıdakı ardıcılıqla sıra təşkil edir:

¹ Son illərin qeydə alınması əsasında.

1. *Asiya qitəsinin dilləri;*
2. *Afrika qitəsinin dilləri;*
3. *Amerika qitəsinin dilləri;*
4. *Avropa qitəsinin dilləri;*
5. *Avstraliya qitəsinin dilləri.*

Dünya dillərinin miqdarına görə yuxarıda göstərilən rəqəm təxminidir. Çünki indiyə qədər dillərin miqdarı tam dəqiqləşdirilməmişdir. Buna görə də dilçilik ədəbiyyatında tez-tez müxtəlif və fərqli rəqəmlərə rast gəlmək olur.

Dünya dillərinin hər biri digərindən öz orijinallığı ilə fərqlənir. Dillərin belə müxtəlifliyi və bu müxtəlif dillərin necə əmələ gəldiyi, inkişafı ayrı-ayrı vaxtlarda alimlərin, mütəfəkkirlərin və digər şəxslərin diqqətini cəlb etmişdir. Buna görə də problemə dair müxtəlif ideyalar, görüş və mülahizələr, nəzəriyyələr meydana çıxmışdır. Bunların bəzisinə nəzər salaq.

MÜXTƏLİF DİLLƏRİN YARANMASINA DAİR İLƏHİ NƏZƏRİYYƏ

Dillərin müxtəlifliyi məsələsi bir neçə formada şərh edilmişdir. İdealistlər bunu qeyri-təbii qüvvə ilə əlaqələndirmişlər. Onların fikrincə, ayrı-ayrı insanların özlərini yaradan qeyri-təbii qüvvə insanların müxtəlif dillərini də meydana gətirmiş və buna görə dünyada çoxlu dil yaranmışdır. Ayrı-ayrı dövrlərdə xalqlar arasında dillərin müxtəlifliyinə dair bir sıra əfsanə də meydana çıxmışdır. Bu əfsanələrdə dillərin nə üçün müxtəlif olması qeyri-təbii qüvvə ilə əlaqələndirilir. Çoxdan yaranmış və bəzi xalqlar arasında geniş yayılmış *“Babil qülləsi”* adlı qədim yəhudi əfsanəsində deyilir ki, qeyri-təbii qüvvə tərəfindən yaradılmış insanlar müəyyən zaman yaşadıqdan sonra kim tərəfindən yaradıldıqları haqqında düşünmüş və həmin qüvvəni görmək istəmişlər. Buna görə də hələ

vahid dildə “danışan” insanlar bir yerə yığılmış, şəhər salmış və göyə qalxmaq üçün bir qüllə qurmağa başlamışlar. Onlar bu qülləni sürətlə gündən-günə ucaltmışlar. Bundan qəzəblənən Allah insanların onun yanına gələ bilməsinin qarşısını almaq üçün tədbir görməli olmuşdur. O bu məqsədlə qülləni tikən insanların hər birinə müxtəlif dil vermişdir. Bundan sonra ayrı-ayrı dildə danışan insanlar bir-birini başa düşməmiş və başladıkları işdən əl çəkmişlər.

Bu fikir — yəni müxtəlif dillərin yaranmasının Allahın qəzəbinin nəticəsi olması xalq təfəkkürünün məhsulu olsa da, dinin təsiri nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Dillərin müxtəlifliyinə dair bu cür əfsanələrə qədim yunan əsətlərində, Amerika hindiləri, Cənubi Avstraliya xalqları arasında da rast gəlmək olur.

AYRI-AYRI DİLLƏRİN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİNƏ DAİR DAHİ ŞƏXSİYYƏT NƏZƏRİYYƏSİ

Müxtəlif dillərin necə yaranmasına dair “Dahi şəxsiyyət nəzəriyyəsi”ndə də müəyyən fikirlər söylənilmişdir. Bu nəzəriyyəyə görə, guya, hər bir qəbilənin, tayfanın və xalqın içərisindən çıxmış dahi şəxsiyyətlər öz qəbilə, tayfa və xalqının dilindəki sözləri yaratmış və bunun da əsasında müxtəlif dillər əmələ gəlmişdir. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları, demək olar ki, xalq rəvayətlərinə əsaslanmışlar. Belə ki, dillərin müxtəlifliyi məsələsinə dair fikirlərə bir sıra rəvayətlərdə təsadüf olunur. Məsələn, “Azərbaycan xalqı arasında təkcə adamların deyil, hətta bütün əşya adlarının da Qorqud tərəfindən qoyulduğu barədə rəvayət vardır. Bu rəvayətdə deyilir ki, bütün şeylərə ad vermiş Dədə Qorqud sonradan dərk etmişdir ki, dörd adı yanlış qoymuşdur, buna görə də aşağıdakı misraları söyləmişdir:

*Gəlinə ayıran demədim mən Dədə Qorqud,
Ayrana doyuran demədim mən Dədə Qorqud,
İynəyə tikən demədim mən Dədə Qorqud,
Tikənə sökən demədim mən Dədə Qorqud.*

Burada deyilir ki, gəlin evə gəldikdən sonra oğlu ata-anadan ayırdığı üçün ona “ayıran” adı qoyulsa, düzgün olarmış. Ayran isə “doyuran” adlanmalı imiş. İynə tikdiyindən “tikən”, tikən isə sökdüyü, cırdığı üçün “sökən” adlandırılmalı imiş¹.

Azərbaycan dilindəki əşyaların Dədə Qorqud tərəfindən adlandırılmasına dair olan bu rəvayətdə həqiqət yoxdur. Çünki xalqımızın tarixində Dədə Qorqud adlı real şəxsiyyət olmamışdır. Dədə Qorqud xalq bədii təfəkkürünün məhsulu olan dastanlarda yaradılmış bədii surətdir. Şübhəsiz ki, əgər belə şəxsiyyət olsa idi, əşyaları o yox, bütün xalq adlandırmalı idi və belə də olmuşdur.

Bu tipli mülahizə və görüşlər bir sıra başqa qədim ölkələrdə, o cümlədən Amerika, Afrika və Avropada da olmuşdur. Roma materialist filosofu Kar Lukretsi bizim eradan əvvəl I əsrdə yaratdığı “Şeylərin təbiəti haqqında” adlı poemasında dilin bu və ya digər bir dahi şəxs tərəfindən meydana gətirildiyi fikrinin tam əleyhinə olmuşdur. Poemada deyilir: “Fikirləşmək olar ki, kim isə nə vaxtsa, dünyada gördüyümüz bütün şeylərə ad vermiş və bir andaca lüğət və qrammatika tərtib etmişdir. Bu, olduqca az ağlabatandır. Hansı dahi olursa-olsun, dünyanın bütün mənalərini əhatə etmək qüvvəsinə malik ola bilməz”.

Deməli, müxtəlif dillərin necə əmələ gəlməsinə dair dahi şəxsiyyət nəzəriyyələrində söylənilmiş fikirlər qeyri-elmi və əsassızdır.

¹ Bax: H.Araslı. “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında. Bakı, 1962, səh. 9.

DİLLƏRİN MÜXTƏLİFLİYİNƏ DAİR DİGƏR GÖRÜŞLƏR

Dillərin müxtəlifliyi bəzi alimlər tərəfindən başqa şəkildə izah olunur. Onlara görə, müxtəlif dillər nə ilahiyyat, nə də dahi şəxsiyyətlər tərəfindən yaradılmışdır. Belə ki, ayrı-ayrı şəxslər dil yaratmaq və onu dəyişdirmək bacarıq və qüvvəsinə malik deyildirlər. Dil cəmiyyətin əldə etdiyi ümumi nailiyyətdir. Bir qrup alimin fikrincə, müxtəlif dillərin yaranması məkanla əlaqədardır. Belə ki, ilk insan kollektivinin yaradılması və formalaşması dünyanın bir yerində deyil, eyni zamanda müxtəlif regionlarda olmuşdur. Bunun da əsasında müxtəlif dillər yaranmış və ayrılma yolu ilə dillər get-gedə çoxalmışdır.

Dillərin müxtəlifliyi problemi dilçilikdə hələ xüsusi şəkildə elmi izahını tapmamışdır. Bu məsələnin həlli ayrıca tədqiqat tələb edir.

DİLLƏR VƏ DİFERENSİASIYA PROSESİ

“Diferensiasiya” (differentia) latın mənşəli termin olub, *ayrılma*, *parçalanma* mənasını ifadə edir. Bəzi alimlər dünya dillərinin diferensiasiya prosesi əsasında bir ulu dildən əmələ gəldiyi fərziyyəsini irəli sürürlər. Bu fərziyyəyə görə, deyək ki, ərəb dili ulu sami dilindən, ulu sami dili isə ulu hind-Avropa dilindən, ulu hind-Avropa dili də ulu dillərin ulusundan əmələ gəlmişdir. Bu fikrə görə, başqa dillərin də yaranma yolu eyni formada olmuşdur. Belə fikirlər dilçilikdə monogenizm nəzəriyyəsinə gətirib çıxarır. *Monogenizm* yunanca *mono* (monos – tək, vahid) və *geno* (genos – mənşə, əmələgəlmə) sözlərindən ibarətdir. Bu nəzəriyyəyə görə də bütün dillər bir ulu dilin şaxələnməsi yolu ilə meydana gəlmişdir. Başqa şəkildə desək, guya, bütün insanlar təşəkkül tapdıqları dövrdə vahid bir dildə “danışmışlar”.

İnsanlar heç vaxt eyni dildə danışmamış, müxtəlif səbəblərdən danışa da bilməzdilər.

DİLLƏR VƏ İNTEQRASIYA PROSESİ

İnteqrasiya sözü latın mənşəli olub, nəyisə birləşdirmə, vahid sistemə gətirmə mənasını bildirir. Belə bir mülahizə mövcuddur ki, ilk dövrdə müxtəlif ərazilərdə insanlar meydana gəldiyi zaman *yüz minlərlə dil olmuşdur*. Bu dillər zaman keçdikcə inteqrasiya prosesi keçirmiş və azalmağa doğru getmişdir.

Buradan da monogenizm nəzəriyyəsinin əksinə, poligenizm nəzəriyyəsi meydana çıxmışdır.

Hazırda bu nəzəriyyəni müdafiə edənlərə görə, bütün dillər sıradan çıxacaq, gələcək insanlar üçün *vahid dil* formalaşacaqdır.

XIII FƏSİL

DÜNYA DİLLƏRİNİN TƏSNİFİ

TƏSNİFLƏR HAQQINDA

Elm aləmində hər bir obyektin tədqiq və təhlilində müxtəlif növ vasitələrə müraciət olunduğu müşahidə edilir. Dillərin öyrənilməsində istifadə olunan belə başlıca vasitələrdən biri dünya dillərinin qruplaşdırılması və onun əsasında təsnif olunmasıdır.

Dillərin təsnifinin məqsədi bütün dünya dillərini qruplaşdırmaq, onların mənimsənilməsini asanlaşdırmaq, hər bir dilin dünya dilləri sistemində yerini dəqiqləşdirmək və şəirədən ibarətdir. Dünya dillərinə aid qruplaşdırma və nəticələrə dair ümumiləşdirmələr aparılması dillərin hərtərəfli tədqiqi üçün geniş imkanlar yaradır. Buna görədir ki, dillərin öyrənilməsində təsnifdən tarixən geniş şəkildə istifadə olunmuşdur.

Dilçilik elmində *“dillərin təsnifi”* ideyasının tarixi çox qədimdir. İnsanlar ictimai-siyasi məsələlərlə bağlı özgə dillərlə qarşılaşdıqca onlardakı yaxın və fərqli cəhətlər ciddi marağa səbəb olmuşdur. Buradan da dillərdə “fərqlər” axtarmaq, “qohumluq” izinə düşmək meyilləri meydana gəlmişdir. Bütün bunlarla bağlı dillərin təsnifi ideyası hələ qədim və klassik dilçilikdə özünə geniş yer tapmışdır.

Qədim Şərq dilçiliyində XI əsrin məşhur filoloqu Mahmud Qaşqarlı ilk dəfə olaraq türk dillərinin təsnifini

vermişdir. O, türk dillərini mənşəyinə görə də qruplaşdırmağı zəruri hesab etmişdir.

Dünya dillərinin təsnifi təcrübəsi bir daha göstərmişdir ki, bütün dillərin dərinədən, ətraflı və sistemli şəkildə öyrənilməsində təsnif xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bunların dəqiqləşdirilməsi, təkmilləşdirilməsi daima dilçiliyin diqqət mərkəzində olmalıdır.

DİLLƏRİN TƏSNİFİ PRİNSİPLƏRİ

Dünya dilləri olduqca zəngin tərkibə, müxtəlif quruluşa və geniş ifadə imkanlarına malikdir. Dillərin yaranma və inkişaf tarixləri də çox maraq doğuran sahələrdir.

Dünya dilləri qruplaşdırılıb təsnif olunarkən onların müəyyən əlamətləri – yaranması, yayılması, inkişaf etməsi, istifadə olunması, mənşə ümumiliyi, ədəbi səviyyəsi, qrammatik uyğunluğu və sair bu kimi cəhətləri nəzərə alınır. Belə əlamətlər, səciyyəvi cəhətlər dillərin təsnifi prinsiplərini yaradır. Məsələn, dillərin mənşə ümumiliyi prinsipi, dil tiplərinin qrammatik uyğunluğu prinsipi, ədəbi səviyyə prinsipi və s. Bunlarla yanaşı, daha bir sıra prinsip də meydana gəlmişdir: dillərin xarakteroloji prinsipi, statistik xarakteristika prinsipi və s.

Xarakteroloji prinsipə görə, tədqiqatçılar öyrənilən dilin özünəməxsusluğunu, onun xarakterik xüsusiyyətlərini aşkar etməyə çalışmışlar¹. Bu prinsiplə dilin ümumi sisteminə ayrı-ayrı dil hadisələrinin rolunu müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Belə bir cəhət onun nöqsanıdır.

Statistik xarakteristika prinsipi əsasında E.Sepir dilləri öyrənərkən çoxpilləli təsnifat tərtib etmişdir. Həmin təs-

¹ В.Скаличка. «О современном состоянии типологии. Новое в лингвистике». III вып. 1963.

nifə əsasən, dillər köklü, düzəltmə, qarışıq, relyativ, təmiz relyativ qruplara bölünmüşdür.

Müxtəlif dillərin öyrənilməsi tarixində müəyyən prinsiplər əsasında bir sıra təsnif meydana çıxmışdır. Bunların bəziləri az miqdarda dili, bəziləri isə çox dili əhatə etmişdir. Həmçinin dillər qruplaşdırılarkən bəzi təsniflər geniş yayıla bilməmiş, məhdud dairədə istifadə olunmuşdur. Dillərin qruplaşdırılmasına dair aşağıdakı təsniflər yaranma tarixinə, məzmun və mündəricəsinə görə diqqəti daha çox cəlb edir:

- 1) *Coğrafi təsnif*;
- 2) *Tipoloji təsnif*;
- 3) *Stadial təsnif*;
- 4) *Funksional təsnif*;
- 5) *Genealogi təsnif*

Bu təsniflər məqsəd və vəzifələrinə görə bir-birindən fərqlənir və bunların hər biri ayrı-ayrı elmi prinsip və metodlara əsaslanır.

1. DİLLƏRİN COĞRAFI TƏSNİFİ

Dilçilik elmində coğrafi təsnif areal təsnif kimi də adlanır. Bu təsnifdə areal-coğrafi əlamətlər əsas götürülür, müəyyən qütbə, qitəyə, yaxud ölkə və bölgədə hansı dillərin yerləşdiyi müəyyənləşdirilir. Məsələn, Qərb dilləri, Afrika dilləri, Qafqaz dilləri və s.

Bu bölgünün tələblərinə uyğun olaraq qohum dillərin qütblərə görə təsnifi də verilə bilər. Məsələn, qərbi slavyan dilləri, şərq slavyan dilləri və s.

Dillərin coğrafi təsnifi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dünya dillərinin xəritəsi və atlaslar bu təsnifin prinsipləri əsasında hazırlanır.

Yaranmış *lingvistik xəritəşünaslıq* ancaq xəritə, atlas tərtibi deyil, burada dillərin öyrənilməsi üsullarından

və digər məsələlərdən də bəhs olunur. Dünya dilçiliyində linqvistik xəritəşünaslıq geniş inkişaf etmişdir. Ümumi linqvistik xəritələrlə yanaşı, indiyə kimi linqvistik atlasların bir sıra növləri də meydana çıxmışdır:

1. Milli dil atlasları.
2. Dil ittifaqları atlasları.
3. Problem atlasları.
4. Ərazi atlasları.
5. Dil anlayışları atlasları və s.

Dil xəritəsi dünyanın etnik xəritəsi ilə bağlıdır. Çox halda bunlar bir-birinə uyğun gəlir. Lakin bəzən dil və etnik cəhətdən uyğun gəlməyən hallar da olur.

Coğrafi təsnifdə dilçilik elminin areal metodundan istifadə olunur. Bunun vasitəsilə makro və mikro obyektlər dil baxımından xarakterizə edilir.

Coğrafi təsnifin prinsipləri əsasında türk dillərinin coğrafiyasını daha da dəqiqləşdirib elmi əsasda linqvistik xəritəsini yaratmaq müasir türkoloji dilçilikdə xüsusi aktualıq təşkil edir.

2. DİLLƏRİN TİPOLOJİ TƏSNİFİ

Dilçilikdə geniş yayılmış bölgülərdən biri tipoloji təsnifdir. Bu təsnifin əsasını dil tipləri təşkil edir. Burada dillər tipinə görə qruplaşdırılır.

Dil tipi nədir və o necə müəyyənləşdirilir? Dünya dillərinin struktur xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq dil tipi müəyyən edilir. Burada dilin fonetik sisteminə, lüğət tərkibinə və qrammatik quruluşuna aid əlamətlər tutuşdurulur, ümumi və fərqli cəhətlər aşkar edilir. Belə bölgüdə başqa komponentlərə nisbətən qrammatika hissəsi daha münasib hesab edilir, morfoloji və sintaktik əlamətlər əsas obyekt kimi götürülür.

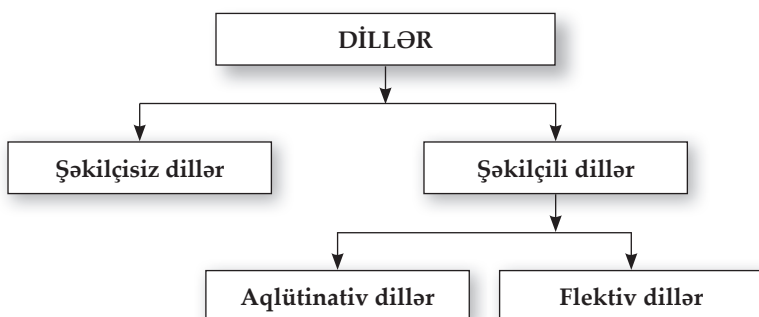
Tipoloji təsnifdə *dillərin müasir vəziyyəti* nəzərə alınır. Burada *müqayisəli və qarşılaşdırma* metodlarından istifadə

olunur. Dillərin bu növ təsnifi fonetik-tipoloji, leksik-tipoloji, morfoloji-tipoloji prinsiplər əsasında qurulur.

Tipoloji təsnif dillərin morfoloji tipologiyası əsasında təşəkkül tapmışdır. Tədqiqatçılar dil tiplərini ancaq morfoloji əlamətlərə görə müəyyənləşdirmişlər. Elə buna görə də ilk zamanlar bu təsnif morfoloji təsnif adlanmışdır.

Morfoloji tipologiyada dillərin morfoloji quruluşunun oxşar və fərqli cəhətləri (kökün, şəkilçinin əlamətləri) nəzərə alınır.

Morfoloji tipologiyada sözün quruluşu əsas götürülərək dillər aşağıdakı kimi bölünür.

7-ci sxem

Sintaktik tipologiyada söz birləşmələri, cümlə quruluşu, sintaktik əlaqələrin xüsusiyyətləri izlənilir və tipoloji mövqedən xarakterizə edilir.

Tipoloji təsnif XIX əsrin əvvəllərində meydana çıxaraq, xüsusi formalaşma və təkmilləşmə yolu keçmişdir. Bu təsnifin əsası Fridrix Şlegel (1772–1829) tərəfindən qoyulmuşdur. O, 1808-ci ildə çap etdirdiyi “*Hindlilərin dili və müdrikliyi*” əsərində sanskrit dilini aşağıdakı dil qrupları ilə müqayisə etmişdir:

- 1) Yunan dili.
- 2) Aqlütinativ dillər.
- 3) Türk dilləri.

Bu üç dil qrupunun materialları əsasında belə bir qənaəət gəlmişdir ki, müqayisə olunan yuxarıdakı dillər iki tip təşkil edir:

- 1) flektiv dillər,
- 2) aqlütinativ dillər.

F.Şlegel bu dil tiplərini səciyyələndirməyə səy etmiş və kökün dəyişib-dəyişməməsini meyar götürərək flektiv dilləri (kök dəyişdiyi üçün) zəngin və möhkəm, aqlütinativ dilləri isə “kasıb, zəif və süni” dillər hesab etmişdir. Elmi baxımdan F.Şlegelin bu mülahizəsi tamamilə həqiqətəuyğun deyildir.

Dövrünün alimləri tərəfindən F.Şlegelin təsnifi mübahisələrə səbəb olmuşdur. Onun mübahisələrdə iştirak edən qardaşı Avqust Şlegel (1767–1845) “Provansal dili və ədəbiyyatı haqqında qeydlər” (1818) əsərində qardaşının göstərdiyi iki dil tipindən əlavə üçüncü dil tipini (amorf dilləri) müəyyənləşdirmişdir. Həmçinin flektiv dillərin iki növüdə – analitik və sintetik olduğunu izah etmişdir.

Vilhelm Humboldt (1767–1835) morfoloji təsnifə münasibət bildirərək amorf dil tipini dəqiqləşdirərək onu köksözlü dillər adlandırmışdır. O, flektiv, aqlütinativ, köksözlü dil tipləri ilə yanaşı, dördüncüsünü – inkorporlaşan dillər tipini aşkar etmişdir. Adıçəkilən müəlliflər dil tiplərini müəyyənləşdirərkən dillərin tarixini yox, onların hazırkı vəziyyətlərini nəzərə almışlar. Lakin Avqust Şlegel dillərin inkişafını əsas götürmüş və üç dil tipinin köksözlüdən aqlütinativ və oradan flektivə doğru inkişaf etdiyini söyləmişdir. Onun dillərin inkişafını köksözlüdən başlaması müddəasının elmi əsası yoxdur. Çünki müasir köksözlü dillər heç də flektivdən geri qalmır. Bundan başqa, bir sıra dillər təkhecalılığa doğru inkişaf etməkdədir. Belə bir xüsusiyyət müasir ingilis ədəbi dilində müşahidə olunmaqdadır. Bundan başqa, bəzi dil-

lərdə, o cümlədən türk dillərində şəkilçilərin get-gedə ixtisar edilməsi özünü göstərir. Məsələn, “Bu gün külək yoxdur” cümləsi müasir türkcədə “Bu gün rüzgar yox” formasında işlədilir.

XX əsrin I yarısında Avqust Şlegelin yuxarıdakı bölgüsünə başqa istiqamətdən yanaşanlar da olmuşdur. İngilis alimi Maks Müllər köksözlü dilləri “ailə dili”, aqlütinativ dilləri “köçəri həyat keçirənlərin dili”, flektivi isə “siyasət-dövlət quruluşu olan dil” hesab etmişdir. Əslində, belə mülahizələr, sadəcə olaraq, uydurmadan başqa bir şey deyildir. Çünki tarix göstərir ki, hər üç dil tipindən istifadə edən xalqlar siyasət aləmində əsaslı müddəalar irəli sürmüş və qüvvətli dövlətlər yaratmışlar.

Dilçilikdə yuxarıda bəhs olunan bölgülərdən başqa XIX əsrin sonunda (F.Misteli) və XX əsrin əvvəlində (N.Fink) bir sıra tipoloji təsnif irəli sürülmüşdür. Müxtəlif bölgülərdə dillərin 4, 8 və hətta 21 tipi olduğu göstərilmişdir¹. Bütün təsniflərdə mövqə eyni olmuş, dilin qrammatik quruluşunun əlamətləri əsas meyar götürülmüşdür. Müasir dilçilikdə dünya dillərini dörd tipdə qruplaşdırmaq konsepsiyası daha geniş yayılmışdır. Bu təsnifə görə, dünya dilləri aşağıdakı əsas tiplərə bölünür:

1. Köksözlü dillər.
2. Aqlütinativ dillər.
3. Flektiv dillər.
4. İncorporlaşan dillər.

Bu dil tipləri özlərinə məxsus səciyyəvi cəhətləri ilə bir-birindən fərqlənir.

¹ Вах: П.С.Кузнецов. « Морфологическая классификация языков». М., 1954.

KÖKSÖZLÜ DİLLƏR

Şəkilçiləşməyən dillərə monosillobik (təkhəcalı), yaxud köksözlü dillər deyilir. Elmi ədəbiyyatda bu tip dillərin “*amorf dillər*” adlanmasına da rast gəlinir. Amorf terminindən istifadə edilməsi bəzən mübahisə doğurur, onun düzgün olmadığı göstərilir. Əslində, “*amorf*” dedikdə bir sıra başqa terminlər kimi öz həqiqi mənasında deyil, şərti olaraq işlənir və forma düzəldən ünsürlərin olmaması nəzərdə tutulur¹.

Köksözlü dillər bir sıra xüsusiyyətləri ilə başqalarından fərqlənir:

1. Lügət tərkibini təşkil edən leksemlər birhəcalı kökdən ibarətdir. Bu tip dillərdə, əsasən, kök morfemlər mövcuddur.
2. Köksözlü dillərdə heç bir söz cümlə daxilində, nitq prosesində dəyişmir.
3. İntonasiya və vurğu həlledici rol oynayır. Bu vasitələr, elə bil, “*sözdüzəltməyə*” kömək edir.
4. Sözlərin sırası məna ilə bağlı olur. Müəyyən söz başqa sözün önündə və sonunda işlənməklə yeni-yeni mənalara ifadə olunmasına xidmət edir.
5. Sözlər arasında əlaqə yaratmaq üçün bəzən əsas söz (kök) öz həqiqi mənasından uzaqlaşaraq köməkçi kök vəzifəsini ifadə edir.
6. Bəzən mətndən asılı olaraq eyni bir söz həm əşya, həm əlamət, həm də hərəkət bildirir. Deməli, əşya, hərəkət, hadisə və s. bildirən sözlər bir-birindən zahiri əlamətlərinə görə fərqlənir. Elə buna görə də dilçilər bu dillərdə nitq hissələrinin olmadığını söyləyirlər².

¹ Amorf – (*a+morphos*) yunan mənşəlidir. “*Morf*” forma deməkdir, “*a*” isə inkarlıq bildirir. Bütövlükdə amorf formasız deməkdir. Dilçilikdə bu termindən “köksözlü dillər” termininin qarşılığı kimi istifadə olunur. Вах: Словарь иностранных языков. М., 1988, с. 33.

² Вах: П.С.Кузнецов. Морфологическая классификация языков. Москва, 1954, с. 14

Müasir dövrdə köksözlü dillərin bütün xüsusiyyətlərinə tamamilə uyğun gələn dil yoxdur. Bu xüsusiyyətlərin hamısını eyni bir dildə tapmaq mümkün deyildir. Bunları bu və ya digər şəkildə ayrı-ayrı dillərdə, xüsusilə Cənub-Şərqi Asiyada mövcud olan qədim (klassik) çin dilində, tai dilində, müəyyən dərəcədə Hind-Çindəki Vyetnam dilində, Qərbi Afrikada istifadə olunan bəzi dillərdə müşahidə etmək olur. Məsələn, çin dilində köksözlü dillərin bir sıra xüsusiyyətləri vardır.

Çin dilində “xao” sözü ifadə və cümlədəki yerinə və digər xüsusiyyətlərinə görə bir sıra mənalar ifadə edir:

1. “Xao jen” dedikdə “yaxşı adam”.
2. “Siyu xao” dedikdə “yaxşılıq etmək”.
3. “Dzio xao” dedikdə “qədim dostluq”.
4. “Xao daçvix” isə “çox əziz” mənasını ifadə edir¹.

Bu sözlər, eyni zamanda, digər mənaların da ifadə olunmasında müəyyən rol oynayır.

AQLÜTİNATİV DİLLƏR

Aqlütinativ² dillər köksözlü dillərdən öz morfoloji quruluşuna görə fərqlənir. Bu dillərdə həm forma yaradan, həm də söz düzəldən ünsürlər vardır. Buna görə də söz kökünə şəkilçi əlavə edib yeni söz yaratmaq və forma dəyişdirmək mümkün olur.

Aqlütinativ dillərin aşağıdakı xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edir:

1. Başqa dillərə nisbətən aqlütinativ dillərdə şəkilçilər sözün kökünə çox möhkəm bağlı olmur. Burada söz öz tərkib hissələrinə asanlıqla bölünür.

¹ Bax: A.C.Чикобава. «Введение в языкознание». М., 1953, с. 183.

² Aqlütinativ – *agglutinare* latın sözüdür. Mənası “bitişdirmək” deməkdir.

Aqlütinativ dillərin bəzi xüsusiyyətlərini Azərbaycan dilinə mənsub aşağıdakı sözlərdə nəzərdən keçirmək olar: məsələn, “yazıcıların”, “aparılmış”, “zərərsizləşdirmək” sözlərində kök asanlıqla müəyyənləşdirilir və buna qoşulan şəkilçilərin hər birinin funksiyası konkret şəkildə aşkar edilir: 1) *yaz* (kök) *-ı* (isim düzəldən şəkilçi), *-cı* (isim düzəldən şəkilçi), *-lar* (cəm şəkilçisi), *-m* (viyətlik hal şəkilçisi).

- 2) *apar* (kök) *-ıl* (məchul növ şəkilçisi), *-mış* (nəqli keçmiş zaman şəkilçisi).
- 3) *zərər* (kök) *-siz* (sifət düzəldən şəkilçi), *-ləş* (fel düzəldən şəkilçi), *-dir* (təsirli fel yaradan şəkilçi), *-mək* (məsdər şəkilçisi).

Göründüyü kimi, sanki kök və şəkilçilər süni olaraq bir-birinə yapışdırılmışdır, onları asanlıqla ayırmaq olur.

2. Aqlütinativ dillərdə müəyyən qrammatik məna bu və ya başqa sözdə hansı şəkilçi vasitəsilə ifadə olunursa, digər sözlərdə də həmin şəkilçi ilə ifadə edilir. Lakin başqa dillərdə məsələ belə deyildir. Bunu Azərbaycan dilində (aqlütinativ dil) və rus dilində (flektiv dil) cəmlilik anlayışını ifadə etmək üçün işlənən şəkilçilərə nəzər yetirdikdə aydın görmək olur.

Azərbaycan dilində

kitab-lar

kitab-lar-da

traktor-lar

tələbə-lər

dəniz-lər

Rus dilində

книги

в книгах

тракторы

студенты

моря и с.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində cəmlilik anlayışı hər yerdə eyni şəkilçilərlə, yəni *-lar* və *-lər* ilə, rus dilində isə müxtəlif şəkilçilərlə ifadə edilmişdir.

3. Aqlütinativ dillərdə şəkilçilər bir sözdə eyni zamanda ancaq bir vəzifə ifadə edir. Lakin flektiv dillərdə, o cümlədən rus dilində bir şəkilçi bəzən eyni zamanda iki vəzifəni yerinə yetirir.

Azərbaycan dilində

məktəblər

ləvhələr

Rus dilində

школы

доку və s.

Bu misallarda Azərbaycan dilindəki sözlərdə lər vasitəsilə ancaq cəmlik anlayışı ifadə olunur. Lakin rus sözlərində *i* və *ı* vasitəsilə eyni zamanda həm adlıq hal, həm də cəmlik ifadə edilir¹.

Aqlütinativ dil tipinə aşağıdakı dillər daxildir: *türk dilləri, fin dilləri, uqor dilləri, Qafqaz dilləri, dravid dilləri, İndoneziya dilləri, bantu dilləri* və s.

FLEKTİV DİLLƏR

Flektiv² dillər də şəkilçilidir. Bu cəhətə görə köksözlü dillərdən fərqlənir. Lakin flektiv dillər bir sıra xüsusiyyətlərinə görə şəkilçili olan aqlütinativ dillərdən də seçilir.

Tipoloji bölgüyə görə, *rus, alman, ingilis, latın, hind, ərəb, yəhudi* və s. flektiv dillərə aiddir.

Flektiv dillərin aşağıdakı əsas xüsusiyyətləri mövcuddur:

- 1) Şəkilçilər bir-biri ilə və köklə möhkəm bağlı olur. Bu dillərdə çox zaman şəkilçiləri kökdən ayırmaq mümkün deyildir.
- 2) Başqa dillərə nisbətən flektiv dillərdə daxili fleksiya, yəni qrammatik forma yaratmaq üçün söz

¹ Bax: P.S.Kuznetsorun adını çəkdiyimiz əsəri, s. 17.

² Flektiv – latınca “*flexio*” sözündəndir. Mənası “əyilmək, başqasına keçmək (dəyişmək)” deməkdir.

köklərində səslərin dəyişməsi halları daha qüvvətlidir. Bunu aqlütinativ dillərlə müqayisədə aydın görmək olur. Məsələn, rus dilində “*dost*”, alman dilində “*qardaş*”, ingilis dilində “*ayaq*”, “*adam*” sözlərini götürək və bunların tək və cəm formalarına fikir verək.

Flektiv dillərdə

Aqlütinativ dillərdə

Rus dilində

Друг —→ tək
Друзья —→ cəm

Azərbaycan dilində

dost
dostlar

Alman dilində

Bruder —→ tək
Brüder —→ cəm

Azərbaycan dilində

qardaş
qardaşlar

İngilis dilində

foot —→ tək
feet —→ cəm
man —→ tək
men —→ cəm

Azərbaycan dilində

ayaq
ayaqlar
adam
adamlar

Buradan göründüyü kimi, rus dilindəki “*dostlar*”, alman dilindəki “*qardaşlar*”, ingilis dilindəki “*ayaqlar*” və “*adamlar*” sözləri daxili fleksiya əsasında dəyişib yeni qrammatik forma əmələ gətirir.

Fleksiya sami dillərdə, o cümlədən ərəb və yəhudi dillərində daha xüsusi rola malikdir.

3. Bir sözdüzəldici və ya sözdəyişdirici şəkilçi bir neçə qrammatik funksiya malik olur. Məsələn, rus dilində bəzi sifətlərdə şəkilçilər eyni zamanda hal, kəmiyyət və cins kateqoriyalarını da bildirir.

4. Bir şəkilçi bəzən bir neçə qrammatik kateqoriyanı yaratmağa xidmət edir. Məsələn, rus dilində – **ka** şəkilçisi kiçiltmə – əzizləmə (Иванушка, мальчишка, годка, ручка və s.), qadın cinsi (соседка, санитарка, активистка və s.) və ümumi əlamət (вечерка, неотложка, погонка və s.) mənalərini bildirir.

Bu xüsusiyyətlərin sayını artırmaq da mümkündür. Buraya sözlərdə sıfır dərəcəli şəkilçilərin olması, söz əsaslarının müstəqil işləmə bilməməsi və s. daxildir¹.

Flektiv dillərin hamısı eyni xüsusiyyətə malik deyildir. Buna görə də flektiv dillərin özləri də iki yerə bölünür: 1) sintetik-flektiv dillər; 2) analitik-flektiv dillər.

1. *Sintetik-flektiv dillərin* başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, cümlə daxilində sözlər arasındakı əlaqəni söz özü yaradır. Bu cür dillərdə hal kateqoriyası özünü göstərir. Buraya qədim yazılı hind-Avropa dillərinə mənsub edilən *sanskrit, yunan, latın, qədim slavyan* dilləri, habelə müasir *rus dili* daxildir.
2. *Analitik-flektiv dillərin* başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, cümlə daxilində sözlər arasındakı əlaqəni müstəqil söz yox, köməkçi sözlər və söz cərgəsi yaradır. Bu cür dillərdə ya tamamilə hal kateqoriyası özünü göstərmir, ya da onun müəyyən əlamətləri nəzərə çarpır. Buraya müasir hind-Avropa dillərindən *fransız, italyan* və *ingilis dilləri*, slavyan dillərindən isə *bolqar dili* daxildir.

İNKORPORLAŞAN DİLLƏR

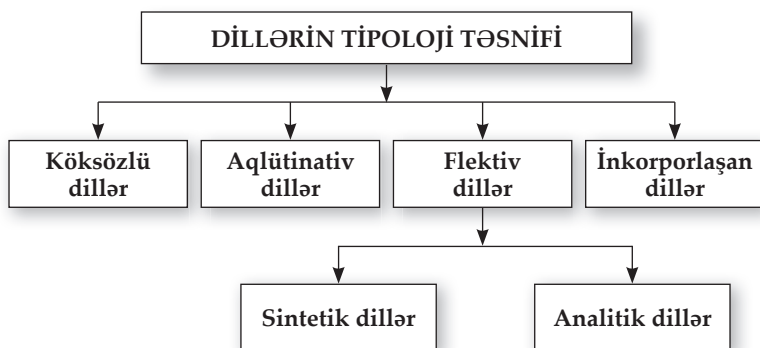
İnkorporlaşan² dillərin başlıca struktur xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bir neçə sözün az və ya çox dərəcədə

¹ Bax: Ю.С.Маслов. «Введение в языкознание», М., 1975. с. 197-198.

² Latınca “*incorporatio*” sözündən olub, mənası “birləşmək, öz tərkibinə daxil etmək” deməkdir.

bir söz tərkibində birləşməsi, morfoloji bitişməsi nəticəsində cümlə əmələ gəlir. Başqa şəkildə demiş olsaq, bizim işlətdiyimiz cümlələrin hər biri inkorporlaşan dillərdə bir mürəkkəb sözlə ifadə olunur. Məsələn, dilimizdəki “*Mən gəldim ki, bunu ona verim*” cümləsi Şimali Amerika hindilərinin çinuk dilində, bir sözlə, yəni *i-n-i-a-ı-u-d-a-m* sözünə uyğun gəlir. Alimlər müəyyən etmişlər ki, bu söz-dəki ayrı-ayrı səslər bu və ya başqa anlayışı və sözü bildirir¹. Yaxud, asteklərin dilində *nakatl* – “ət”, *kva* – “yemək”, *ni* – “mən” deməkdir. “*Mən ət yeyirəm*” – dedikdə sözlər birləşərək “*ninakakva*” kimi tələffüz olunur ki, bu da “söz-cümlə” şəklini alır. Burada dil vahidini söz və cümləyə ayırmaq olmur.

İnkorporlaşan dillərə Amerika hindilərinin bir sıra dilləri, Asiya dillərindən olan *çukot*, *koryat*, *aleut*, *eskimos*, *kamçadal* və s. dilləri aid etmək olar.

8-ci sxem

Dil inkişaf edən hadisədir. Buna görə də dünya dillərinə dair bu dörd dil tipinə məxsus olan dillər əbədi olaraq

¹ Bax: P.S.Kuznetsovun adını çəkdiyimiz kitabı, səh. 23.

eyni dil tipində qalmayıb, dəyişərək başqasına keçə bilər. Bunu tarixi faktlar da göstərir. Belə ki, vaxtı ilə Çin dili şəkilçili dil tipi olmuş, uzun inkişaf yolu nəticəsində köksözlü dillərə yaxınlaşmışdır.

Dünya dillərinin qruplaşdırılması və öyrənilməsində tipoloji təsnif müəyyən dərəcədə əhəmiyyətə malikdir. Lakin bununla bərabər onun bir sıra çatışmazlığı da vardır:

1. Tipoloji təsnifin vasitəsilə aqqlütinativ və flektiv dillərin sərhədini tam müəyyənləşdirmək olmur. Məlumdur ki, hər iki dil tipində bir-birinə oxşar hadisələr az deyildir. Bunların hansı dilə məxsus olduğu dəqiq göstərilir.
2. Tipoloji təsnifdə bütün dünya dilləri əhatə edilmir. Bu bölgədə az miqdar dildən bəhs olunur. Elm aləmində geniş şərh olunmamış dillər burada öz əksini tapmır. Belə bir cəhət tipoloji təsnifin natamamlığını göstərir.

3. DİLLƏRİN STADIAL TƏSNİFİ

Bu təsnifə görə, dillərin inkişafı mərhələlərlə götürülür və bunlar üzrə qruplaşdırmalar aparılır. Mərhələli-stadial təsnifin rüseymləri XIX əsrdə Avqust Şleyxerin morfoloji təsnifində mövcud olmuşdur.

Nikolay Marr Avqust Şleyxerin təsnifinin ideya istiqamətini götürüb onun əsasında 1928-ci ildə mərhələli şəkildə yeni təsnif irəli sürmüşdür.

Stadial təsnif "*dillərin ilkin ünsürləri*"nə əsaslanır. Mara görə, guya, bütün dünya dilləri dörd ünsürdən (*sal, ber, roş, yon*) əmələ gəlmişdir. Onun fikrincə, dillər bu eyni materialdan, ünsürlərdən törədiyi üçün onların təsnifi inkişafı ilə bağlı olmalıdır. Marr dillərin inkişafının dörd mərhələdən ibarət olduğunu göstərir və buna uyğun da dilləri qruplaşdırırdı.

Nikolay Marr dilləri aşağıdakı kimi təsnif edir:

I qrupa aid dillər:

- 1) Çin dili;
- 2) Bəzi Afrika dilləri.

II qrupa aid dillər:

- 1) Fin-uqor dilləri;
- 2) Türk dilləri;
- 3) Monqol dilləri.

III qrupa aid dillər:

- 1) Yafəs dilləri;
- 2) Hami dilləri.

IV qrupa aid dillər:

- 1) Sami dilləri;
- 2) Hind-Avropa dilləri.

Bunlardan birinci qrupu təşkil edən dillər ilk mərhələyə aid olduğu üçün ibtidai dillər, dördüncü qrupa məxsus dillər isə ən yüksək inkişaf etmiş dillər hesab olunur.

Dünya dillərini bu qaydada təsnif etmək elmi cəhətdən doğru deyildir. Müasir çin dili dördüncü qrupdakı dillərin heç birindən geri qalmır, hazırda BMT-də rəsmi dillərdən biridir. Eləcə də üçüncü qrupa daxil edilən dillər, o cümlədən türk dilləri özünün ahəngdarlığı, lüğət tərkibi, qrammatik quruluşu, ifadə forma və vasitələri ilə dünyanın ən zəngin dilləri sırasındadır.

4. DİLLƏRİN FUNKSIONAL TƏSNİFİ

Dünya dillərinin qruplaşdırılmasında istifadə edilən təsniflərdən biri də funksional bölgüdür. Bu bölgü dilçilikdə “sosial” termini ilə də ifadə edilir. Funksional (sosial) təsnifdə bir sıra prinsipdən istifadə olunur. Bunlardan dil-

lərin işlənilmə dairəsi və dillərin ədəbi dərəcəsi prinsipləri əsas yer tutur.

İşlənmə dairəsinə görə dünya dilləri iki yerə bölünür:

- 1) Danışanların miqdarına görə;
- 2) Eyni dilin bir neçə ölkədə doğma dil kimi istifadə olunmasına görə.

Konkret bir dildən istifadə edənlərin miqdarına görə dillər iki yerə bölünür: danışanların miqdarı milyard və milyonlarla olan dillər; danışanların sayı minlərlə və yüzlərlə adamdan ibarət olan dillər.

Dünyada danışanların say çoxluğuna görə bir sıra dillər bütün dillərdən fərqlənir. Çin dilində danışanların miqdarı say çoxluğuna görə dünya dilləri arasında birinci yerdə durur. Son illərin məlumatlarına görə, Çində **1** milyard **103** milyon əhali yaşayır və bunların **99** faizi Çin dilindən istifadə edir. Dünya dillərindən ispan dilində **300**, ingilis dilində **270**, rus dilində **150**, yapon dilində **100**, alman dilində **90**, ərəb dilində **85**, portəgiz dilində **85**, türk dilində **65**, fransız dilində **60** milyon danışan vardır.

Dünya dilləri istifadə olunma arealına görə müxtəlifdir. Elə dil vardır ki, ondan ancaq bir ölkədə, lakin elə dillər də mövcuddur ki, bir neçə ölkədə istifadə olunur. Müasir ingilis dili İngiltərədə və ABŞ-da doğma dil kimi işlənilir. Alman dili Almaniya və Avstriyada istifadə olunur. İspan dili İspaniyada, Mərkəzi və Cənubi Amerikada, Şimali Afrikada yaşayan xalqların doğma dili kimi istifadə edilir. Portuqal dili Braziliyada, Portuqaliyada və başqa bir sıra ölkələrdə yayılıb doğma dil rolundadır. Bu vəziyyətdə olan daha bir sıra dillər vardır.

Mövcud dillərin əksəriyyəti isə ancaq bir xalq, tayfa və qəbilə daxilində ünsiyyət vasitəsi kimi işlənilir.

Dünya dilləri ədəbi dərəcəsinə görə iki qrupa bölünür: ədəbi dillər və qeyri-ədəbi dillər. Hər xalqın öz ədəbi

dili olduğu kimi, dünyada bir ədəbi dildən bir neçə xalqın istifadə etməsi təcrübəsi də mövcuddur. Məsələn, ərəb xalqları bir ədəbi dil – ərəb dili işlədirlər. Türkdilli şor və yakutlar da bir ədəbi dildən istifadə edirlər.

Ədəbi dil formasının müəyyənləşdirilməsində yazı da əsas meyar götürülür. Buna əsasən dillər yazısı olan və yazısı olmayan qruplara bölünür. Dünya dillərindən təxminən 260-a qədəri yazıya malikdir. Bunlardan 250-si əlifbadan, qalanı isə heroqlif və şəkli yazıdan istifadə edir.

Dünyanın, əsasən, azsaylı xalqlarının əksəriyyəti yazıya malik deyildir. Məsələn, Amerikadakı yerli xalqların – hindilərin bir-ikisindən başqa, yerdə qalanlarda (700-dən çox dildə) yazı meydana gəlməmişdir. Ona görə də həmin dillər lazımi səviyyədə ədəbi istiqamətdə inkişaf nail ola bilmir.

5. DİLLƏRİN GENEALOJİ TƏSNİFİ

Dillərin mənşə ümumiliyinə görə qruplaşdırılmasına genealoji¹ bölgü deyilir. Bu təsnifdə dillərin ancaq müasir vəziyyəti lazımi əsas vermir. Burada dillərin genetik birliyi, tarixi, bunların bir-birinə qarşılıqlı münasibəti nəzərə alınb, onların qohumluğu² müəyyənləşdirilir.

Qohum dil anlamı. Material ümumiliyinə, ortaqlığına malik olan dillər qohum hesab edilir. Belə dillər bir kökə – qədim bir dilə mənsub olur. Dillərin qohumluğu onların bütün komponentlərində özünü göstərir.

Dil qohumluğunun müəyyənləşdirilməsi. Dillərin qohumluğu onların fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik oxşar və yaxın əlamətləri əsasında müəyyənləşdirilir. Hər

¹ Genealoji – yunanca “genealogiya” sözündəndir. Bu sözdəki gen (genos) hissəsi “mənşə (əmələgəlmə)” deməkdir.

² “Qohum” termini biologiyadan götürülüb, şərti mənada işlənir.

bir dilin qohumluğunun sübut olunması ətraflı müşahidə, dəqiq yoxlama və ciddi axtarış tələb edir.

Dillərin qohumluğu müəyyən edilərkən istər lüğət tərkibində, istərsə də qrammatik quruluşda olan hər cür oxşarlıq dillərin qohumluğunu müəyyən edən amil sayılır. Məsələn, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində işlənən *kitab, katib, müharibə, müəllim, sahib, adəm, səma, kainat, idrak, şüur, təfəkkür, alim* və s. kimi yüzlərcə belə söz fars və ərəb dillərində də işlənir. Yaxud, Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda işlənən **-na** (naxoş, namərd, nainsaf və s.), **-bi** (bihəya, biqeyrət və s.) şəkilçilər fars dilində, **-ist** (kommunist, sosialist və s.), **-izm** (marksizm, leninizm, kommunizm və s.) şəkilçilər isə rus dilində də işlənir.

Bütün bu leksik və morfoloji yaxınlıq Azərbaycan dilinin nə fars dili ilə, nə də rus dili ilə qohum olmasını əsaslandırır. Çünki bu misallardakı söz və şəkilçilər qohumluq əlaməti deyildir. Bunlar bizim dilə yad dillərdən gəlmişdir.

Dillərin qohumluğu müəyyən edilərkən belə təsadüfi halları deyil, dilin özünəməxsus olan xüsusiyyətlərini müqayisə etmək üçün onun qədim tarixinə nəzər salınır, oradan dilin özünə aid faktlar götürülür və başqa dillərlə müqayisə edilir. Buna görə də dil faktlarının müqayisəsi təsadüfi şəkildə yox, tarixilik nöqtəyi-nəzərindən aparılır. Dil faktları müqayisə edilərkən nə qədər uzaq keçmişə müraciət edilsə, bir o qədər obyektiv nəticələr əldə etmək olur.

Dillərin genetik vəhdətə əsasən qruplaşdırılması təcrübəsinin tarixi uzaq keçmişlə bağlıdır. Hələ XI əsrdə Şərqi böyük filoloqu kimi tanınan Mahmud Qaşqarlı müqayisə metodu əsasında bir sıra türk dilinin qohum olduğunu göstərmişdir.

XVI əsrdə dillərin qohumluğunun öyrənilməsi diqqət mərkəzinə keçmişdir. Dünya dillərini qohumluğa görə geniş şəkildə öyrənməyə və qruplaşdırmağa İosif Yustus

Skaliger (1540–1609) xüsusi səy göstərmişdir. O, 1599-cu ildə yazdığı “Avropa dillərinə dair mühakimə” adlı əsərində Avropa dillərində 11 “ana dili” müəyyən etmiş və bunları da iki yerə bölmüşdür:

“Böyük” ana dillər:

1) yunan	3) german
2) latın	4) slavyan

“Kiçik” ana dillər:

1) alban	5) tatar
2) irland	6) bask
3) breton	6) bask
4) fin	

Skaligerin əsərində bu dillərin qohumluğu göstərilir. Onun fikrincə, bu ana dillərin hər biri müstəqil, əlaqəsi olmayan dil qruplarıdır. Bununla yanaşı, o, german dillərinin qohumluğunu açmış, alman dilinin yuxarı və aşağı dialektlərinə məxsus bir sıra əlamət və xüsusiyyətləri müəyyənləşdirə bilmişdir.

XVII əsrdə dillərin daha geniş təsnifi *Vilhelm Leybnis* (1646–1716) tərəfindən verilmişdir. Leybnis müşahidə etdiyi dilləri iki böyük ailəyə bölmüşdür:

1. Aramey dilləri (sami dilləri).
2. Yafəs dilləri.

Müəllif Yafəs dillərini iki qrupa – skif və kelt qrupuna ayırır, onlara məxsus dilləri göstərmişdir.

Skif qrupuna aşağıdakı dillər aid edilmişdir:

- 1) fin dilləri,
- 2) türk dilləri,
- 3) monqol dilləri,
- 4) slavyan dilləri.

Göründüyü kimi, bu təsnifdə qeyri-dəqiqliyə yol verilmişdir. Belə ki, türk dillərinin qeyri-dillərlə, o cümlədən slavyan dilləri ilə qohum olduğu göstərilmişdir.

XVIII əsrdə dillərin qohumluğuna dair istər birbaşa, istərsə də dolayısı ilə müəyyən fikirlər irəli sürülmüşdür. Əsrin II yarısından başlayaraq bu problemin öyrənilməsinə diqqət artmışdır. *Vilyam Cons* (1746–1794) sanskritcə əlyazmaları izləmiş, oradakı bir çox sözün yunan və latın dillərində uyğun gəldiyini müəyyən etmiş, bu dillərin qohum olduğu fikrini irəli sürmüşdür.

XIX əsr bu problemin tarixində əhəmiyyətli mərhələ təşkil edir. Həmin əsrin əvvəllərindən dillərin qohumluğuna dair əsl işlər aparılmışdır. 1816-cı ildə *Frans Bopp* (1791-1867) sanskriti yunan, latın və qot dili ilə müqayisə etmişdir. Bu müqayisədə tarixi istiqamətdə aparılaraq dilçilikdə tarixi-müqayisəli metoddan istifadənin əsası qoyulmuşdur. Həmin metoddan *Rasmus Rask*, *Yakob Qrimm*, *Aleksandr Vostokov* da istifadə etmişdir.

Dillərin öyrənilməsində tarixi-müqayisəli metod çox faydalıdır. Bu metodla dillərin qohumluğu, onların əməlgəlmə və inkişaf yolları anadil (protodil) dövrünə məxsus səs, söz, şəkilçi və cümlələrlə müəyyənləşdirilir, onların qədim şəkli bərpa edilir. Bu metod qohum dillərin eyni mənbədən törəndiyini aydınlaşdırmağa geniş imkan yaradır. XX əsrin I yarısından başlayaraq dillərdə qohumluq axtarırları elmi şəkildə davam etdirilmişdir. Bu əsrdə bir çox dillər tədqiq olunmuş, mövcud bölgülərə əlavələr edilmişdir.

Genealoji bölgüyə görə, müəyyən qohum dillərin cəmi dil ailəsi təşkil edir. Dil ailəsi böyük və kiçik ola bilər. Böyük dil ailələri bir çox dildən ibarət olur.

Buna geniş dil ailəsi də deyilir. Az miqdarda dilin qohumluğu əsasında müəyyənləşmiş dil ailəsi kiçik hesab edilir.

Bir ailəyə daxil edilən dillərin qohumluq dərəcəsi eyni olmur. Elə buna görə də dil ailələri yaxın və uzaq qohumluğa əsasən qruplara ayrılır. Dil qrupu içərisində fərqlənən dillər yarımqruplar şəklində müəyyənləşdirilir. Bunlar bir-birinə daha yaxın olur.

Dillərin genealoji bölgüsü elmi mahiyyətlidir. Bu bölgü morfoloji təsnifə nisbətən daha əhəmiyyətlidir. Genealoji təsnifin zəif və çatışmayan cəhətləri də vardır. İndiyə kimi bir sıra dillərin yeri, qohumluğu hələ dəqiqləşdirilməmiş qalmaqdadır.

DÜNYANIN DİL AİLƏLƏRİ

Dilçilikdə bütün dillərin qohumluğu kifayət dərəcədə öyrənilməmişdir. Buna görə də dillərin çox müxtəlif şəkildə qruplaşdırılmasına, ailələrə bölünməsinə rast gəlmək olur.

Dilçilik tarixində genealoji təsnifə əsasən ənənəvi şəkildə dil ailə və qruplarını aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək daha məqsədəuyğundur.

I.	Hind-Avropa dilləri	XII.	Bantiod dilləri
II.	Altay dilləri	XIII.	Xausa-Kotoko dilləri
III.	Qafqaz dilləri	XIV.	Mande dilləri
IV.	Ural dilləri	XV.	Sudan dilləri
V.	Paleoazi dilləri	XVI.	Qvineya dilləri
VI.	Çin-Tibet dilləri	XVII.	Nilot dilləri
VII.	Dravid dilləri	XVIII.	Kanuri-teda dilləri
VIII.	Munda dilləri	XIX.	Buşmen-qottentoq dilləri
IX.	Mon-Kxmer dilləri	XX.	Avstronez dilləri
X.	Sami-hami dilləri	XXI.	Papuas dilləri
XI.	Bantu dilləri	XXII.	Amerika dilləri

I. HİND-AVROPA DİLLƏRİ AİLƏSİ

Bu ailəyə daxil olan dillər dünyanın Avropa, Asiya və Afrika qitələri ərazisinin müxtəlif yerlərində işlənir.

Hind-Avropa dilləri ailəsinin qohumluğu barədə ilk dəfə XVIII əsrin sonlarında mülahizələr meydana çıxmışdır. İngilis alimi Vilyam Cons öz elmi müşahidələrində hind dillərinin yunan və latın dilləri ilə qohum olduğunu göstərmişdir. Bundan sonra hind-Avropa dillərinin qohumluğu üzərində ciddi axtarış, təhlil işləri aparılmağa başlanmışdır. XIX əsrdə hind-Avropa dilləri ailəsinə dair bir sıra yeni-yeni əlavələr meydana gəlmişdir.

Hind-Avropa dillərindən bəhs olunarkən bu ailə haqda bir sıra başqa adlar da irəli sürülmüşdür. Məsələn:

- *“Hind-german dilləri”* (bu adı alman dilçiləri vermişlər);
- *“Ari-Avropa dilləri”* (ari dillər dedikdə hind və İran dilləri nəzərdə tutulur. Boduen buna əsasən həmin adı münasib bilmişdir);
- *“Prometeid dilləri”* (Nikolay Marr belə adlandırmışdır).

Lakin bu adların heç biri ümumiyyət tərəfindən qəbul edilməmiş, ancaq *“hind-Avropa dilləri”* termini daha münasib hesab bilinmişdir. Hind-Avropa dilləri ailəsi on iki qrupdan ibarətdir. Bu qruplar dillərin miqdarına görə müxtəlifdir. Belə ki, bəzi qruplar bir neçə dildən ibarət olduğu halda, bəzilərini ancaq bir dil və onun qədim variantları təşkil edir.

1. Hind dilləri qrupu

Bu qrupa 70-ə yaxın canlı və ölü dil daxildir.

- 1) *Hind dili* Hindistanın dövlət dilidir. Hindu dili ən inkişaf etmiş və geniş yayılmış dillərdəndir. Bunun yazı sistemində qədim hind yazısı olan davanaqaridən istifadə edilir.

- 2) *Urdu dili* Pakistanın dövlət dilidir. Yazı sistemində ərəb qrafikası tətbiq olunur. Urdudan müsəlmanlar geniş istifadə edirlər.
 - 3) *Benqal dili* müasir zəngin dillərdəndir. Bu ədəbi dil Hindistanın şərqində işlənir.
 - 4) *Bixari dili* Hindistanın şimal-şərqində istifadə olunur.
 - 5) *Maratxi dili* Hindistanın cənubunda geniş yayılmışdır. Bu dilin yazılı abidəsi XII əsrə aiddir.
 - 6) *Pəncab dili* Şimal-Qərbi Hindistanda işlənir.
 - 7) *Hücərat dili* Şərqi Hindistanın ünsiyyət vasitəsidir. Bu dil XV əsrdən yazı sisteminə malikdir.
 - 8) *Urya dili* də Hindistanın şərqində işlənir.
 - 9) *Sindxi dilindən* Pakistanda istifadə olunur.
 - 10) *Assam dili* Hindistanın şərq hissəsində işlənir.
 - 11) *Sinqam dili* Seylonda geniş yayılmış və orada istifadə edilir.
 - 12) *Nepali dili* Nepalın rəsmi dilidir.
 - 13) *Laxnda dili* Şimali Hindistan dillərindəndir.
 - 14) *Racastxani dili* Hindistanın qərbində işlənir, geniş yayılmışdır.
 - 15) *Qaraçı dili* yeni hind dillərinə aiddir. Əcdadları Hindistanda olan qaraçılar dünyanın bəzi ölkələrinə səpələnmişlər. Qaraçı dilinin bir sıra dialekti vardır. Hind-Avropa dilləri ailəsinə məxsus olan *sanskrit*, *prakrit* və *pali* ölü dillərdir.
- 1) ***Sanskrit dili*** eradan əvvəl VI əsrdən ədəbi dil kimi işlənən ən qədim hind dilidir. Bu dildə bir çox dini və başqa məzmununda əsərlər meydana çıxmışdır. Qədim hind dini vedaları da bu dildədir. Sanskritin qrammatikası bizim eradan əvvəl IV əsrdə məşhur hind dilçisi Panini tərəfindən yazılıb hazırlanmışdı. Sanskritdən VII əsrə kimi istifadə olunmuşdur. Sanskritə qədim hind dili də deyilir.

- 2) **Prakrit dili** sanskritdən özünün xəlqiliyinə, təbiiliyinə görə fərqlənirdi. Bizim eradan əvvəl III əsrə aid yazılı abidəsi mövcuddur. Buna orta hind dili də deyilir. Müasir hind dillərinin bir çoxu bu dilin əsasında formalaşmışdır.
- 3) **Pali dili** orta əsrlərdə istifadə olunmuş ədəbi dildir.

2. İran dilləri qrupu

Hind-Avropa dilləri ailəsində bu dil qrupu öz qədimliyinə və tərkibinə görə xüsusi mövqeyə malikdir.

İran dillərinin təşəkkül və inkişaf tarixinin üç dövrü olmuşdur:

1. Qədim İran dilləri;
2. Orta İran dilləri;
3. Yeni İran dilləri.

Qədim İran dövrü dedikdə e.ə. II minillikdən başlamış bizim eraya qədər IV-III əsrlər nəzərdə tutulur. Bu dövrdə qədim İran dillərinə *midia*, *qədim fars*, *skif* və "*Avesta*"nın dili daxildir. "*Avesta*" dini mətnlərdən ibarətdir.

Orta İran dövrü IX əsrə qədəri əhatə edir. Bu dövrdə orta İran dillərinə *pəhləvi*, *soqdi*, *qədim osetin*, *Xarəzm dili* aiddir. Pəhləvi dili Sasani dövrünün (bizim eranın 226–625-ci illəri) dövlət dili olmuşdur. Buna görə də pəhləvi dili həm də Sasani-pəhləvi dili adlanır. Soqdi dilinin yazılı abidələri II–III əsrə məxsusdur (Soqdilər Orta Asiyada yaşamışlar). Qədim osetin dili soqdi dilinə çox yaxın olmuş, bəzi genetik cəhətlər uyğun şəkildə özünü göstərmişdir. Xarəzm dilinin izləri soqdi və qədim osetin dillərində müşahidə olunmuşdur. Xarəzm dilinin yazılı abidəsi eramızın III əsrinə aiddir.

Yeni İran dillərinin tarixi IX əsrdən götürülür. Müasir İran dilləri qrupuna aşağıdakı dillər daxildir:

1. *Fars dili* İran dövlətinin rəsmi dilidir. Bu ədəbi dilin yazısı ərəb qrafikası əsasında qurulmuşdur. Müasir

- fars dilinin bir neçə dialekti vardır: Şiraz, Sinvend, Kaşan, Mazandaran və s.
2. *Tacik dili* taciklərin milli dilidir. Bu dildən Tacikistanda və Əfqanıstanda istifadə olunur.
 3. *Əfqan dilinə* puştu dili də deyilir. Puştuların ədəbi dili Əfqanıstanın dövlət dilidir. XVI əsrdən yazılı abidəsi mövcuddur.
 4. *Osetin dili* Qafqazda məskunlaşmış osetin xalqının dilidir. Osetinlərin bir hissəsi Rusiya ərazisində (Qafqazın şimalında), digər hissəsi isə Gürcüstanda yaşayır.
 5. *Beluc dili* beluc xalqının doğma dilidir. Bu dildən Belucistanda rəsmi ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunur.
 6. *Kürd dili* kürd millətinin dilidir. Kürdlər İraq, İran, Türkiyə və başqa bir sıra yerlərdə yaşayırlar.
 7. *Tat dili* tatların dilidir. Tatlar Azərbaycanın əsasən Dəvəçi, Quba-Şamaxı rayonlarında və Abşeron yarımadasında yaşayırlar.
 8. *Lahuc dili* lahıcların dilidir. Lahıclar Azərbaycanın əsasən İsmayilli rayonu ərazisində, Gürcüstanın Qaspi rayonunda məskunlaşmışlar.
 9. *Talış dili* talışların doğma dilidir. Bu dildən Azərbaycanın Lənkəran-Astara zonasında yaşayan talışlar istifadə edirlər.

Müasir İran dillərinə yaqnob dili və Pamir dağlarındakı dillər də daxildir: *şuqnan, ruşan, vaxan, sarıkol, yazgül, işkaşim* və sair. Pamir dilləri yazıya malik deyildir. Bu dilləri bəzi alimlər dialekt hesab edirlər.

İran dilləri qrupu genetik ümumilik baxımından hind dilləri qrupu ilə çox yaxındır. Buna görə də bu dilləri birləşdirərək "*hind-İran dilləri*" kimi də adlandırmışlar.

3. Slavyan dilləri qrupu

Slavyanşünaslar tərəfindən bu qrup dillər üç yarımqrupa bölünür:

1. Şərqi slavyan dilləri;
2. Qərbi slavyan dilləri;
3. Cənubi slavyan dilləri.

1. Şərqi slavyan dilləri yarımqrupuna *rus*, *belarus* və *ukrayn* dili daxildir.

- 1) *Rus dili* Rusiya dövlətinin rəsmi dilidir. Milli rus dilinin iki ləhcəsi (şimal ləhcəsi “o”laşan və cənub ləhcəsi “a”laşan) və bir neçə dialekti vardır. Rus ədəbi dili Moskva şivəsi əsasında formalaşmışdır ki, burada Kursk, Oryol, Tula, Ryazan dialektlərinin də əlamətləri nəzərə alınmışdır.

Rus dilinin yazılı abidəsi XI əsrə aiddir. XII əsrdə bu dildə “*İqor polku dastanı*” meydana çıxmışdır. Rus dili bütün slavyan dillərinin ən geniş yayılmışdır.

- 2) *Belarus dili* Belarus Respublikasının dövlət dilidir. Başqa slavyan dilləri ilə ortaqlı yazılı abidələrə malikdir. Belarus ədəbi dili XIX əsrdə meydana gəlmişdir.
- 3) *Ukrayn dili* (buna malorus, malorusiya, rusin, ruten də deyilir) ukraynalıların doğma dilidir. Bu dildən Ukrayna Respublikasında rəsmi dövlət dili kimi istifadə edilir. Ukrayn dilinin iki ləhcəsi (Dunayın sağ sahili ləhcəsi, Dunayın sol sahili ləhcəsi) vardır. Ukrayna ədəbi dili XVII əsrdə Kiyev-Poltava dialekti əsasında formalaşmışdır.

2. Qərbi slavyan dilləri yarımqrupunu *polyak*, *çex*, *slovak*, *serb-lujiç*, *kaşub* dilləri təşkil edir.

- 1) *Polyak dili*. Polşa dövlətinin rəsmi dilidir. Bu dildən ABŞ-dakı polyaklar da istifadə edirlər. Polyak dilinin yazılı abidələri XIV əsrə məxsusdur. Hazırda latın qrafikasıdan istifadə olunur.

- 2) *Çex dili* Çex Respublikasının dövlət dilidir. Yazılı abidələri XIII əsrə aiddir.
- 3) *Slovak dilindən* Slovakiyada istifadə olunur. Bu dilin sahibi slovaklardır.
- 4) *Serb-lujiç dilinin* iki ləhcəsi vardır: yuxarı lujiç və aşağı lujiç ləhcələri. Bu dilin yazısı latın qrafikası əsasında.
- 5) *Kaşub dili* polyak dilinə daha yaxındır. Bu dildə danışanların miqdarı azdır.

Qərbi slavyan dilləri yarımqrupuna daxil olan dillərdən – polab dili XVIII əsrdən ölü dillər cərgəsinə keçmişdir.

3. Cənubi-slavyan dilləri yarımqrupuna *bolqar, sloven, serb-xorvat, makedon dilləri* aiddir.

- 1) *Bolqar dili* Bolqarıstanın dövlət dilidir. Yazılı abidələri IX əsrə aiddir.
- 2) *Sloven dili* İtaliyada və Sloveniyada istifadə olunur. Onun yazılı abidəsi X əsrə məxsusdur.
- 3) *Serb-xorvat dili* Bosniya və Herseqovina, Serbiya, Xorvatiya, Çernoqoriyada işlənir. Qədim abidəsi XI əsrə aiddir. Serblər Kirill qrafikasıdan, xorvatlar isə latın yazı sistemindən istifadə edirlər.
- 4) *Makedon dili* də bu yarımqrupa daxildir. Slavyan dillərindən *qədim slavyan dili* ölü dildir.

4. Baltik dilləri qrupu

Hind-Avropa dilləri ailəsinin bu qrupunu üç dil təşkil edir.

- 1) *Litva dili*. Litva Respublikasının dövlət dilidir. Bu ədəbi dilin yazılı abidəsi XVI əsrə aiddir.
- 2) *Latış dili*. Latviya Respublikasının dövlət dilidir. Bunun da yazılı abidəsi XVI əsrə məxsusdur.
- 3) *Prus dili*. Bu dil qədim Baltik dilidir. XVII əsrə kimi fəal işlədilmiş və bundan sonra sıxışdırılaraq ölü dilə çevrilmişdir.

Baltik dilləri slavyan dilləri qrupuna daha yaxındır.

5. German dilləri qrupu

Bu dil qrupu iki yarımqrupa bölünür: qərb yarımqrupu, şimal yarımqrupu.

1. German dillərinin qərb yarımqrupuna *alman, ingilis, holland və fris dilləri* daxildir.

1) *Alman dili*. Almanıyanın, Avstriyanın, İsveçrənin dövlət dilidir. Alman dilinin iki ləhcəsi vardır:

a) *Yuxarı alman* ləhcəsi, yaxud dili.

b) *Aşağı alman* ləhcəsi, yaxud dili.

Bu ləhcələr bir-birindən çox fərqləndiyi üçün onlara dil də deyilir. Yuxarı alman ləhcəsinin – dilinin bir çox dialekti vardır. Ən başlıcaları bunlardır: frank, bavar, aleman, şvab dialekti. Alman ədəbi dili yuxarı alman dili əsasında formalaşmışdır. Bu dilin yazılı abidəsi VIII əsrə aiddir. Aşağı alman dilinin yazılı abidəsi IX əsrə məxsusdur.

Alman yazısı latın qrafikası əsasında. Bunun iki forması vardır: qot forması, antikva forması.

2) *İngilis dili* qədim german tayfalarının dillərindən yaranmışdır. Belə ki, V–VI əsrlərdə müasir Şlezviq və Cənubi Danimarka ərazisindən anql, saks və yut tayfaları Britaniya adasına köçmüş və orada məskunlaşmışlar. Həmin tayfaların dili əsasında anqlo-sakson dili meydana çıxmışdır. Bu dilə əvvəlcə Danimarka, sonra isə fransız dili uzunmüddətli təsir göstərmişdir. Hər iki dilin güclü təsiri altında get-gedə ingilis dili formalaşmışdır.

İngilis dilinin inkişaf tarixinin üç dövrü vardır:

a) *Qədim ingilis dili*, yaxud anqlo-sakson dili V–XI əsrlərdə.

b) *Orta ingilis dili* – XI–XVI əsrlərdə.

c) *Yeni ingilis dili* – XVI əsrdən.

London dialekti əsasında formalaşan ingilis ədəbi dilinin tarixi XVI əsrdən başlayır.

Müasir ingilis dili german dillərindən ən çox yayılmışdır. Bunun Britaniya və Amerika variantları vardır. Bu dil İngiltərədə, ABŞ-da və bir sıra başqa ölkələrdə dövlət dilidir. Bundan beynəlxalq aləmdə də geniş istifadə olunur.

- 3) *Holland, yaxud Niderland dili*. Niderlandın dövlət dilidir. Bu dildən Belçikanın flamand hissəsində də rəsmi dil kimi istifadə olunur.

Holland dilinin bir neçə dialekti vardır. Bunların ən başlıcası brabant, limburg və holland dialekti hesab olunur. Bu dilin yazılı abidəsi XII əsrə aiddir. Yazı sistemi latın qrafikası üzərində qurulmuşdur.

- 4) *Fris dili Almaniya və Hollandiyanın bəzi ərazilərində işlənir*. Bu dilin başlıca üç dialekti vardır:

- a) *Şimali fris dialekti* (Amrum, Silt, Fer, Xelqoland adaları və Şlezviq);

- b) *Şərqi fris dialekti* (Vanqeroq adası);

- c) *Qərbi fris dialekti* (Frisland adası). XX əsrdə bu dialekt əsasında fris ədəbi dili formalaşmışdır.

Fris dilinin yazılı abidəsi XIII əsrdən məlumdur.

2. German dillərinin şimal yarımqrupuna, eyni zamanda “Şimali german dilləri”, yaxud “Skandinaviya dilləri” də deyilir. Bu yarımqrupu *İsveç, Norveç, İsland, Danimarka* və *Farer dilləri* təşkil edir.

- 1) *İsveç dili* İsveçin dövlət dilidir. Onun bir sıra dialekti vardır. Ən fərqli dialektləri bunlardır: svey, norland, get, qutni dialekti. Bu dilin yazılı abidələri runi xətlə VIII–IX əsrlərə məxsusdur.

- 2) *Danimarka dili* danimarkalıların rəsmi dilidir. Bu dilin üç dialekti xüsusi olaraq fərqlənir: selland, yut və şon dialektləri.

Danimarka dilinin yazılı abidəsi IX əsrə aiddir və runi xətlə yazılmışdır.

- 3) *Norveç dili* Norveçin rəsmi dilidir. İki mühüm dialekti nəzəri cəlb edir: a) Qərbi Norveç dialekti və b) Şərqi Norveç dialekti.

Norveç dilinə Danimarka dilinin böyük təsiri olmuşdur. Bunun nəticəsində Norveç ədəbi dilinin iki variantı meydana gəlmişdir: riksmol və landsmol ədəbi dili. Ədəbi dilin riksmol (riksmol) variantı Danimarka dilinin təsirində yaranmışdır. Landsmol (landsmal) ədəbi dili isə xüsusi norvec dili vasitələri əsasında formalaşmışdır.

Norveç dilinin yazılı abidəsi runi xətlə XII əsrə aiddir. İndiki yazısında latın qrafikasından istifadə olunur.

- 4) *İsland dili* İslandiyanın rəsmi dilidir. Bu dil norveç dilinə daha yaxındır. Yazılı abidəsi XII əsrdən məlumdur. Müasir yazı sistemində latından istifadə olunur.
- 5) *Farer dili* Farer adalarının dilidir. Bu dil norveç dilinə yaxındır. German dillərindən *qot dili*, *vandal dili* və *burqund dili* müəyyən dövrdən sonra ölü dillər cərgəsinə keçmişdir.

6. Roman dilləri qrupu

Bütün roman dillərinin yaranmasında latın dili əsas olmuşdur. Latın dili ilk dəfə Rimdə (Romada) və onun ətrafında kiçik ərazidə işlənilmişdir. İtaliyanın həmin ərazisi Latium adlanırdı. Latın dili adı da oradan meydana gəlmişdir.

Romalılar get-gedə gücləndikcə İtaliya sərhədlərindən kənara çıxmış və bir sıra ölkələrə daxil olmuşlar. Romalıların ələ keçirdikləri ölkələrdə romanlaşma getdikcə latın dilinin geniş yayılmasına da şərait və imkanlar yaranmışdır. Latın dili bütün İtaliyada yayılanda qədim və zəngin mədəniyyətli etrusqların dilinə güclü təsir edib onu sıradan çıxarmışdır. Sonralar Roma imperiyası Fransa'nın ərazisinə, Pireney yarımadasına daxil olduqda latın dili

daha da yayılmış, bu zaman *kelt* dilini, İspaniyada isə *iber* dillərini sıxışdırmışdır.

Romalıların qəsbkarlıqları zamanı ayrı-ayrı ölkələrin xalqları latın dilini işlədərkən öz doğma dillərini də unutmamışlar. Belə bir prosesdə tədricən roman dilləri formalaşmağa başlamış və nəticədə aşağıdakı qohum dillər yaranmışdır: *italyan dili*, *fransız dili*, *ispan dili*, *provansal dili*, *katalon dili*, *sardin dili*, *portəgiz dili*, *retoroman dili*, *rumın dili*, *moldav dili*. Bu dillərin hər birinin özünəməxsus əlamətləri, yaranma tarixi və inkişaf yolu vardır.

- 1) *İtalyan dili* İtaliya dövlətinin rəsmi dilidir. Bu dilin 20-dən çox dialekti vardır. Başlıca dialektləri bunlardır: toskan, sicilian, neapolitan, emilian, pemont, lombard. İtaliya ədəbi dilinin əsasını toskan dialekti və Florensi şəhərinin ləhcəsi təşkil edir. Yazılı abidəsi X əsrə aiddir.
- 2) *Fransız dili* Fransanın dövlət dilidir. Bununla bərabər fransız dilindən Belçikada, İsveçrədə və digər bir sıra ölkələrdə də istifadə olunur.
Fransız dilinin bir neçə dialekti vardır: normand, val-lon, lomaring, pikard, burqund və s. Ədəbi dili Paris dialekti əsasında formalaşmışdır. Qədim yazılı abidəsi IX əsrə aiddir. Yazısı latın üzərində qurulmuşdur.
- 3) *İspan dili* İspaniyanın dövlət dilidir. İspan dilinin bir çox dialekti mövcuddur: kastil, leon, asturi, andaluz. İspan ədəbi dilinin əsasını kastil dialekti təşkil edir. Yazılı abidəsi XII əsrə aiddir. Yazı sistemi latın qrafikasına əsaslanmışdır.

İspan dili roman dillərindən ən geniş yayılmışdır. Bu dildə **300 milyon** danışan vardır. İspan dilindən aşağıda göstərilən ölkələrdə istifadə olunur:

- 1) *İspaniyada*,
- 2) *Filippində*,

3) *Latın Amerikası ölkələrində:*

1. Argentina	10. Qvatemala
2. Boliviya	11. Meksika
3. Çili	12. Nikaraqua
4. Domine Kandi	13. Panama
5. Ekvador	14. Paraqvay
6. Kolumbiya	15. Peru
7. Kosta-Rika	16. Salvador
8. Kuba	17. Uruqvay
9. Honduras	18. Venesuela

- 4) *Provansal dilindən* Fransanın cənubunda istifadə olunur. Bu, poeziya dili kimi məşhurdur. Provansal dilinin başlıca dialektləri bunlar hesab edilir: qaskon, limuzin, lanqedok, provan dialekti. Yazılı abidəsi XI əsrdəndir.
- 5) *Katalon dili* Valensiyada, Kataloniyada və Balear adalarında işlədilir. İlk yazılı abidəsi XII əsrə aiddir.
- 6) *Sardin dili* Sardin adasında işlənilir. Bunun iki mühüm dialekti vardır: loqudor dialekti və kampidan dialekti. Yazılı abidəsi XI əsrə məxsusdur.
- 7) *Portuqal dili.* Braziliyanın dövlət dilidir. Bu dildən Portuqaliyada, Azor adalarında və başqa yerlərdə də istifadə olunur. Yazılı abidəsi XII əsrə məxsusdur.
- 8) *Retoroman dili*, buna ladin dili də deyilir. Bu dildən İtaliyanın şərqində, İsveçrədə istifadə olunur. Başlıca dialektləri bunlardır: enqadin, friul, trentin, qraub-yunden. Yazılı abidəsi XVI əsrə məxsusdur.
- 9) *Rumın dili* Rumıniya dövlətinin rəsmi dilidir. Yazılı abidəsi XVI əsrdən başlayır. Yazı sistemi latın qrafikası əsasındaadır.
- 10) *Moldav dili* Moldovanın dövlət dilidir. Bu dil rumın dilinə olduqca yaxındır. Buna görə də onu rumın dilinin bir forması da adlandırırlar.

Roman dillərindən latın dili, oks dili və umbr dili ölü dillər cərgəsindədir.

7. Kelt dilləri qrupu

Kelt dilinin xüsusiyyətlərini özündə saxlayan dillər kelt dilləri qrupunu təşkil edir. İndiyə qədər dörd kelt dili yaşamaqdadır.

Kelt dilləri iki yarımqrupa bölünür:

- a) Kelt dillərinin rael yarımqrupuna iki dil daxildir: irland və şotland dilləri.
 - 1) *İrland dili* kelt dillərinin ən çox yayılmışıdır. Bu ədəbi dildən İrlandiyada və başqa bir sıra yerlərdə istifadə olunur. Yazılı abidəsi IV əsrə aiddir. Hazırda latın qrafikalı əlifbaları mövcuddur.
 - 2) *Şotland dili* irland dilinə çox yaxındır. Bu dil XVI əsrdən ədəbi dil kimi formalaşmışdır. Latın əlifbasından istifadə olunur.
- b) Kelt dilinin brit yarımqrupunu da iki dil təşkil edir:
 - 1) *Breton dili* Breton yarımadasında (Fransa) yaşayanların doğma dilidir.
 - 2) *Uels dili* İngiltərənin qərbində işlənir. Uelslər ABŞ-da da yaşayır və öz dillərini saxlayırlar.

8. Yunan dili qrupu

Yunanıstanın dövlət dilidir. Bu dilin üç variantı vardır:

- 1) *Qədim yunan dili* – eradan əvvəl X əsrdən bizim eranın VI əsrinə qədər işlənilmişdir. Qədim yunan dilinin bir çox dialekti olmuşdur. Bizim eraya qədər IV əsrdə attika dialekti əsasında ümumi ədəbi dil formalaşmışdı.
- 2) *Orta yunan*, yaxud Vizantiya dili – VI əsrdən XVI əsrə kimi Vizantiyanın ədəbi dövlət dili kimi işlənilmişdir.

- 3) *Yeni yunan dili* – XVI əsrdən başlayaraq fəaliyyətdədir. Yunan dilinin ən qədim abidəsi bizim eradan əvvəl IX əsrə məxsusdur.

9. Alban dili qrupu

Bu dil Albaniya Respublikasında dövlət dili kimi işlənir. Alban dilinin iki dialekti vardır: qeqiy və tosk dialekti. Alban dilində yazılı abidə XV əsrə aiddir.

10. Erməni dili qrupu

Erməni dili Ermənistan Respublikasının dövlət dilidir. Bunun iki variantı mövcuddur:

- 1) Qrabar qədim erməni dili;
- 2) Aşxarabar – müasir erməni dili.

Bu dillər bir-birindən çox fərqlənir. V əsrdə erməni əlifbası yaradılmışdır.

11. Hett dili qrupu

Bu qrupu ölü dillər təşkil edir. Qədimdə Kiçik Asiyada istifadə olunmuş *hett, nesit, luvi, lidi, liki, kari, pala* dilləri buraya aiddir. Bu dillərə Anadolu qrupu da deyilir.

Hett dili ən qədim yazılı dildir. Eramızdan əvvəl XIX-XII əsrlərdə Kiçik Asiyada Hett dövlətinin dili olmuşdur. Yazı mətnləri bizim eradan əvvəl XV əsrə aiddir. Gil lövhə üzərində yazılmış bu mətn XX əsrin əvvəlində Türkiyədə Boğaz-göy deyilən yerdə tapılmışdır. Həmin sahədə vaxtı ilə hettlərin paytaxtı *Xatuşa* şəhəri yerləşmişdir.

12. Toxar dili qrupu

Bu dil eramızın VII əsrinə kimi canlı şəkildə işlənmiş və ondan sonra ölü dilə çevrilmişdir. Onun bir neçə dialekti vardır: *turfa, qaraşar* və *quçan*. Bunlar bir-birindən çox fərqləndiyi üçün bəzi mütəxəssislər tərəfindən müstəqil dillər hesab olunur.

XX əsrin əvvəllərində Çin Türküstanında toxar dilinə aid yazı mətnləri tapılmışdır. Mətnlərdə hind yazı sistemindən istifadə edilmişdir.

Hind-Avropa dilləri bir sıra səciyyəvi fonetik, qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu qrup dillərin aşağıdakı xarakterik cəhətləri diqqəti daha çox cəlb edir:

1. Sait fonemlərin tərkibinin sadəliyi;
2. Sonorların (*r, l, m, n*) sait rolunda çıxış edib heca yaratması;
3. Söz tərkibinin kökə, şəkilçiyə və sonluqlara ayrılması;
4. Sözdaxili fleksiya hadisəsinin baş verməsi;
5. Üç qrammatik cinsə (kişi, qadın və orta) malik olması və s.

II. ALTAY DİLLƏRİ AİLƏSİ

Dilçilikdə “Altay” termini ilə bağlı bir neçə məna ifadə olunur.

Altay – konkret bir dilin adı kimi. Vaxtilə Oyrot adlanan dilin müasir adı – Altay dili.

Altay – türk dilləri qrupunun adı kimi. Alimlər türk dillərini 8 qrupa bölmüş və onlardan birinin adı – türk dillərinin Altay qrupu¹.

Altay – böyük dil ailəsinin bir komponenti kimi. Bir çox dilləri birləşdirən ailənin adı – Ural-Altay dilləri ailəsi.

Altay – iki dil qrupunu göstərən müstəqil dil ailəsi kimi. Yalnız türk və monqol dillərini birləşdirən dil ailəsi adı – Altay dilləri ailəsi.

Altay – dörd dil qrupunu birləşdirən müstəqil dil ailəsi kimi – Altay dilləri ailəsi.

¹ Вах: В.А.Богородицкий. «Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками». 1934.

Altay dilləri şərti mənada verilmiş addır. Bu adda genetik yaxınlıqdan çox coğrafi yayılma cəhəti nəzərə alınmışdır.

“Altay dilləri ailəsi” 4 dil qrupunu və 2 konkret dili birləşdirir:

1. *Türk dilləri*;
2. *Monqol dilləri*;
3. *Tunqus dilləri*;
4. *Mancur dilləri*;
5. *Koreya dili*;
6. *Yapon dili*.

Bu dillər Asiya qitəsinin dilləridir. Bunların genetik yaxınlığının, qohumluğunun açılması hələ problem olaraq qalır.

1. Türk dilləri qrupu

Altay dilləri ailəsi tərkibində ən böyük dil qrupu türk dilləridir. **23 dili əhatə edən** bu dil qrupu bir sıra fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə başqalarından seçilir. Aşağıda türk dilləri ayrıca və geniş şərh olunur. Burada türk dillərinə məxsus bəzi başlıca xüsusiyyətləri xatırlamaqla kifayətlənəcəyik.

Türk dillərini dünya dillərindən fərqləndirən bir sıra əlamətlər mövcuddur. Bunlardan ən başlıca səciyyəvi xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Türk dillərində sait və samit fonemlərin fonetik cəhətdən mövqeyinin sadəliyi;
2. Bu dillərdə “e” qovuşuq səsinin və “nq” sağır nunun mövcudluğu;
3. Ahəng qanununun olması;
4. Heca vurğusunun sözün son hecası üzərinə düşməsi;
5. Şəkilçiləşmə xarakterinə malik olması və s.

2. Monqol dilləri qrupu

Monqol imperiyası dağılandan sonra ulu monqol dilinin dialektləri əsasında bir sıra müstəqil monqol dilləri yaranmışdır. Həmin dillər bunlardır: monqol dili, buryat dili, kalmıq dili, dunsyan dili, monqor dili, baon dili və daqur dili.

1) *Monqol dili* Monqolustanın dövlət dilidir. Bu dilin yazısı XIII əsrdən meydana gəlmişdir. Monqol dili inkişafının üç dövrü qeyd olunur:

- a) Qədim dövrü – XIII–XV əsrlər.
- b) Orta dövrü – XV–XVII əsrin yarısı.
- c) Klassik dövrü – XVII–XX əsrin I rübü.

Monqol dilinin bir sıra dialekti vardır. Ədəbi dili xalxa dialekti əsasında inkişaf tapmışdır.

2) *Buryat dili* Buryat vilayətində işlənilir. Buryatlar yazılı dilə malikdirlər.

3) *Kalmıq dili* kalmıqların ana dilidir. Bu dil üçün də yazı sistemi mövcuddur.

Yuxarıda adı çəkilən digər monqol dilləri isə yazı ənənəsinə malik deyil və onların sahibləri azsaylı xalqlardır.

Monqol dilləri digər Altay dillərinə nisbətən türk dil-lərinə daha yaxın görünür. Buna görə də bəzən ancaq türk və monqol dillərinin birləşdirilib “*Türk-monqol dilləri ailəsi*” kimi də adlandırıldığına rast gəlmək olur.

3. Tunqus dilləri qrupu

Bu qrupu aşağıdakı dillər təşkil edir:

- 1) *Tunqus dili* (evenk dili). 1936-cı ildə bu dil üçün yazı sistemi yaradılmışdır.
- 2) *Even dili* (lamut). Even dilinin də yazısı 1936–37-ci il-lərə aiddir.
- 3) *Negidal dili*. Bunun iki dialekti vardır. Tunqus dilləri daha çox mancur dillərinə yaxındır.

Tunqus və mancür dilləri Uzaq Şərqdə, Şərqi Sibirdə, Çində və həmin arealın bir sıra başqa yerlərində işlədilir.

4. Mancur dilləri qrupu

Buraya aşağıdakı dillər daxildir:

- 1) *Mancur dili* – bu dilin sahibləri Çində və Uzaq Şərqdə yaşayırlar. Mancur ədəbi dili XVI əsrdə formalaşmışdır. Bu dilin lüğət tərkibinə çin və monqol dillərinin güclü təsiri olmuşdur.
- 2) *Nanay dilindən* Amur çayının cənub sahilində yaşayanlar istifadə edirlər. 1937-ci ildən yazı sisteminə malikdir.
- 3) *Udey dilinin* sahibləri Oxot dənizinin sahillərində məskunlaşmışlar. Udey dilinin bir sıra dialekti vardır: iman, xor, xunqari, bikin və sair dialektlər.
- 4) *Ulç dili* Amur çayının aşağı hissəsində yaşayan ulçların ünsiyyət vasitəsidir.
- 5) *Oroç dili*. Bundan oroçlar istifadə edirlər.

Mancur və tunqus dillərinin vəhdət təşkil edən genetik əlamətləri nəzərə alınaraq bunları birləşdirib bir terminlə – “*Tunqus-mancur dilləri ailəsi*” kimi də adlandırırlar. Tunqus-maneur dilləri morfoloji tipə görə aqqlütinativ səciyyəlidir.

5. Koreya dili

Bu dil Koreya dövlətinin rəsmi ədəbi dilidir. Şərqi qədim dillərindən olan Koreya dili morfoloji tipə görə aqqlütinativ xarakterlidir.

Koreya dilinin yazılı abidəsi IV əsrə məxsusdur. Koreya xalqı XV əsrə kimi Çin yazı sistemindən istifadə etmişdir. Həmin əsrdən isə Koreyanın milli yazısı meydana gəlmişdir.

Koreya dili Altay dillərindən tunqus-mancur dillərinə qohum hesab olunur. Lakin bu məsələ hələ tam inandırıcı

elmi dəlillərlə əsaslandırılmamışdır, problemlə bağlı mübahisələr davam etməkdədir.

6. Yapon dili

Yaponiya dövlətinin rəsmi dilidir. Bu ədəbi dil morfoloji tipə görə aqqlütinativ dillərdəndir.

Yapon dilinin yazı sistemi VIII əsrdən mövcuddur. Dialekt əlamətlərinə görə bir neçə yerə bölünür.

Yapon dili son zamanlar Altay dillərinə aid edilir. Lakin yapon dilinin bu dillərlə qohumluğu tam sübut olunmamışdır.

III. QAFQAZ DİLLƏRİ AİLƏSİ

Qafqaz dilləri ailəsi – Qafqaz arealında məskunlaşmış müxtəlif xalqların milli dilləridir. Bu ərazidə 40-a qədər dil mövcuddur. Qafqazda başqa dil ailələrinə məxsus bir sıra dillər də işlənməkdədir. Məsələn, Azərbaycan, qumuq, osetin, tat, talış, lahıc, erməni və s. dillər. Bu dillər müxtəlif sistemli dil ailələrinin üzvləridir.

Qafqaz dilləri çoxdan ixtisasçıların diqqətini cəlb etmişdir. Lakin XIX əsrdə bu dillərin yaxınlığına, genetik əlamətlərinə, bir çox başqa dillərlə qohumluğuna dair daha ətraflı mülahizələr irəli sürülmüşdür. Həmin əsrin II yarısında (1847) alman alimi Frans Bopp müasir Qafqaz dillərinin iber qrupunun genetik cəhətdən hind-Avropa dilləri ailəsi ilə əlaqəli olduğunu göstərməyə çalışmışdır. 1855-ci ildə Maks Müller bu dillərin Ural-Altay dillərinə (Turan dillərinə) qohum olduğunu qeyd etmişdir. XX əsrin əvvəllərində isə qafqazşünas Nikolay Marr iber dillərinin (gürcü, zan və svan dillərinin) sami dillərdən ərəb və yəhudi dilləri ilə qohumluq əlamətləri olduğunu söyləmişdir.

Son tədqiqatlarda bu fikirlər təsdiq olunmamış və Qafqaz dillərinin ayrıca ailə təşkil etdiyi göstərilmişdir. Bununla belə, həmin dillərin genetik əlamətlərinin də bəzisi hələ mübahisəli olaraq qalır. Xüsusilə bəzi dillərin qohumluq dərəcəsi şübhə doğurur. Qafqaz dilləri anlayışını bildirmək üçün dilçilik ədəbiyyatında “İber-Qafqaz dilləri ailəsi”, “Qafqaz dilləri ailəsi” və “Yafəs dilləri ailəsi” terminlərindən istifadə olunur. Bunlardan “Yafəs dilləri ailəsi” əfsanə ilə bağlıdır, “İber-Qafqaz dilləri ailəsi” terminində isə “iber” sözünün işlənilməsi düzgün deyildir. Çünki iber dilləri də Qafqazdadır. Qafqaz dilləri dedikdə, istisnalıq təşkil etmədən həmin dillərin hamısı əhatə olunur. Deməli, bu dil ailəsi üçün “Qafqaz dilləri” adı daha münasibdir.

Qafqaz dilləri ailəsi ənənəvi olaraq 4 qrupa bölünür:

1. Kartvel (iber) dilləri.
2. Abxaz-Adıgey dilləri.
3. Nax dilləri.
4. Dağıstan dilləri.

1. KARTVEL (İBER) DİLLƏRİ QRUPU

Bu qrupu üç dil təşkil edir: *gürcü dili*, *zan dili* və *svan dili*.

1. *Gürcü dili* (gürcücə *kartuli* ena deyilir) Gürcüstan Respublikasının dövlət dilidir. Bu dilin yazılı abidəsi V əsrə (494-cü ilə) məxsusdur. Gürcü dilinin fərqli iki variantı vardır:

- a) Qədim gürcü dili – V–XI əsrlərdə.
- b) Yeni gürcü dili – XII əsrdən başlayır.

Yeni gürcü dilinin bir neçə dialekti müəyyən edilmişdir: kartli, imereti, kaxeti və s. Müasir gürcü ədəbi dilinin əsasında kartli dialekti durur.

2. *Zan dili* iber dilləri içərisində xüsusi yerə malikdir. Bu dilin iki dialekti vardır: a) Meqrel dialekti; b) laz, yaxud

çan dialekti. Meqrel dialektindən Qərbi Gürcüstanda, laz (çan) dialektindən isə Qara dəniz sahillərində (Türkiyədə) istifadə olunur.

3. *Svan dili* Gürcüstan ərazisindəki svanların dilidir. Bunun bir-birindən xeyli fərqlənən dörd dialekti mövcuddur.

2. ABXAZ-ADIGEY DİLLƏRİ QRUPU

Bu qrup dillər fərqli xüsusiyyətlərinə görə iki yarımqrupa bölünür:

1. *Abxaz yarımqrupu*. Bu yarımqrupu iki dil təşkil edir: *abxaz dili* və *abazin dili*.
2. *Adıgey yarımqrupu*. Bu yarımqrupa üç dil aiddir: *adıgey dili*, *kabarda (çərkəz) dili* və *ubıx dili*. Sonuncu dilin sahibləri Türkiyədə yaşayırlar.

3. NAX DİLLƏRİ QRUPU

Çeçen, inquş və basbi dilləri nax dillərini təşkil edir. Çeçen dilindən Çeçenistanda, inquş dilindən İnquşetiya-da, basbi dilindən, əsasən, Gürcüstanın Kaxeti bölgəsində istifadə olunur.

4. DAĞISTAN DİLLƏRİ QRUPU

Burada bir çox dillər əhatə edilir. Dağıstan dillərindən bəzisinin dil və ya dialekt olduğu hələ də dəqiqləşdirilməmişdir. Məsələn, *qodoberilərin*, *kubaçi* və *sudaxarların* danışqlarını dialekt hesab edənlər olduğu kimi, onları dil adlandıranlar da vardır. Bununla bərabər Dağıstan dillərinin qohumluq dərəcəsi indiyə kimi əsaslı şəkildə aydınlaşdırılmamışdır. Burada fərqli cəhətlər diqqəti daha çox cəlb edir.

Ayrı-ayrı Dağıstan dillərində danışanların miqdarı təbii olaraq çox müxtəlifdir. Belə ki, bəzi dillərdən geniş, bəzilərindən isə məhdud dairədə ancaq bir və ya bir neçə aulda (kənddə) istifadə olunur. Çoxsaylı Dağıstan dillərindən

beşi ədəbi dil kimi formalaşmışdır. Müxtəlif əlamətlər nəzərə alınaraq Dağıstan dillərini dörd yarımqrupa bölmək olur.

1. Avar yarımqrupu. Buraya *avar, andi, didoy* dilləri daxildir. Bunlardan əlavə, azsaylı xalqların *axvax, xvarşi, baqbal, botlix, qراطي, tindi* və s. dilləri də buraya aiddir.

Bu yarımqrupdakı dillərdən avar dili ədəbi dildir. Onun 4 dialekti mövcuddur: *xunzax, andalal, çar* və *ansux*. Avar ədəbi dili, əsasən, *xunzax* dialekti əsasında formalaşmışdır.

2. Lak-dargin yarımqrupu. Lak və dargin dili bu yarımqrupu təşkil edir. Bunların hər ikisi ədəbi dildir.

Dargin ədəbi dilinin bir neçə dialekti vardır: *akxuşi, uraxi* və s. Bunlardan *akxuşi* dialekti dargin ədəbi dilinin əsasını təşkil edir.

Lak ədəbi dilində danışanların nitqi dialekt cəhətdən bir o qədər fərqlənmiş. Bu dil mənsub olduğu xalqa tam ədəbi ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edir.

3. Ləzgi-tabasaran yarımqrupu. Aşağıdakı dillər bu yarımqrupa daxildir: *ləzgi, tabasaran, saxur, aqul, rutul, udin* və s. Bu dillərdən *ləzgi* və *tabasaran* dilləri ədəbi dil kimi formalaşmışdır. Bunlardan *ləzgi* ədəbi dili daha geniş yayılmış və ondan istifadə edənlərin miqdarı *tabasaran* ədəbi dilinə nisbətən daha çoxluq təşkil edir.

Ləzgi-tabasaran yarımqrupunu təşkil edən dillərdən, əsasən, Dağıstan və Azərbaycan ərazisində istifadə olunur. *Udin dili* Azərbaycan Respublikası ərazisinin iki kəndində – *Nic* və *Vartaşendə* işlədilir.

4. Şahdağ yarımqrupu. Azərbaycan ərazisindəki Şahdağ ətrafında yaşayan xalqların dilləridir. Şahdağ dilləri yarımqrupunu *buduq, xımalıq, qırız dili* təşkil edir. Bunlardan *qırız* dilinin bir neçə dialekti (*qırız, haput, cek, əlik*) olduğu göstərilir.

Qafqaz dilləri bir sıra ən başlıca xüsusiyyətlərə malikdir:

1. Boğaz samitlərinin çox işlənməsi;
2. Söz köklərinin təkhecalılığı və s.

IV. URAL DİLLƏRİ AİLƏSİ

Ural dilləri dedikdə bir sıra dillərə şərti verilmiş ad nəzərdə tutulur. Ural dillərinin qohumluğuna dair hələ XVII əsrdə çex alimi Y.A.Komenski fin dili ilə macar dilinin qohumluğu barədə fikir söyləmişdir. XVIII əsrdə bu tip dillərə elmi marağın artması nəticəsində onların qohumlugundan geniş bəhs açılmışdır. Hətta həmin əsrdə 20-yə qədər dili əhatə edən bu dil ailəsinə 50-yə kimi dili birləşdirmiş Altay dillərini də qoşub böyük dil ailəsi – “Ural-Altay dilləri ailəsi” anlayışını yaratmışlar. Elmdə hələ Ural dilləri ilə Altay dillərinin qohumluğu inandırıcı şəkildə aydınlaşdırılmamışdır. Buna görə də hazırda Altay və Ural dillərindən ayrı-ayrılıqda bəhs olunur. Ural dilləri ailəsi üç qrupa bölünür: fin dilləri, uqor dilləri və samodi dilləri.

1. FİN DİLLƏRİ QRUPU

Ural dilləri ailəsinə daxil olan dillərin çox hissəsi bu qrupa aiddir:

- 1) *Fin (suomi) dili* Finlandiyanın dövlət dilidir. XVI əsrdən yazıya malikdir, latın qrafikasından istifadə olunur.
- 2) *Eston dili* Estoniyanın dövlət dilidir. Yazısının tarixi XVI əsrdən başlayır. Bu ədəbi dilin iki dialekti vardır: Tallin dialekti və Tartu dialekti.
- 3) *Karel dili* Kareliyanın dövlət dili hesab olunur.
- 4) *Udmurt dili* Udmurt vilayətinin rəsmi ünsiyyət vasitəsidir. Udmurtlar başqa regionlara da yayılmışlar. Hazırda Başqırdıstan və Tatarıstanda yaşayan və udmurt dilindən istifadə edənlər vardır.
- 5) *Komi dili* Komi əyalətinin rəsmi dilidir. Bu dil Komi-Zıryan və Komi-Permyak kimi iki formada da göstərilir. Bəzi mütəxəssislər ikincini birincinin dialekti hesab edirlər.

- 6) *Mari dili* Mari əyalətinin rəsmi dilidir.
- 7) *Mordov dili* Mordov əyalətinin dilidir.
- 8) *Saam dilindən* müxtəlif ərazilərdə istifadə olunur. Bu dilin sahiblərinə, onu işlədənlərə Norveçdə, İsveçrədə, Skandinaviya yarımadasında və Finlandiyada rast gəlmək olur.

2. UQOR DİLLƏRİ QRUPU

Bu qrupa üç dil aiddir. Həmin dillər bunlardır: macar, mansi və xantı dili.

- 1) *Macar dili* Macarıstanın dövlət dilidir. Macar ədəbi dili XIII əsrdən yazıya malikdir. Orada latın qrafikasıdan istifadə olunur.
- 2) *Mansi dili* XX əsrin əvvəllərində yazılı ədəbi dil səviyyəsinə qalxa bilmişdir.
- 3) *Xantı dili* də XX əsrdən yazı ənənəsi qazanmışdır. Onun bir-birindən çox kəskin surətdə fərqlənən bir neçə dialekti vardır.

Genetik ümumilik nəzərə alınaraq fin dilləri ilə uqor dilləri bir ailə hesab edilib, “fin-uqor dilləri ailəsi” kimi də adlandırılır.

3. SAMODİ DİLLƏRİ QRUPU

Bu qrupa dörd dil daxildir. Bunlar samodi tayfalarının dilləridir.

- 1) *Nenes dili* (samodi) samodilərin daha çox işlətdikləri ünsiyyət vasitəsidir.
- 2) *Enes dilindən* eneslər istifadə edir.
- 3) *Selkup dili* selkupların dogma dilidir.
- 4) *Nqanasan dili* mənsub olduğu həmin adlı xalqın başlıca ünsiyyət vasitəsidir.

Samodi dilləri bəzən müstəqil “Samodi dilləri ailəsi” kimi də izah olunur. Lakin “Ural dilləri ailəsi” yuxarıdakı dil qruplarının hər üçünü birləşdirdiyi üçün daha münasib addır.

V. PALEOAZI (QƏDİM AZI) DİLLƏRİ AİLƏSİ

Sibirdə, Saxalin və Aleut adalarında yaşayan bir çox azsaylı xalqların ünsiyyət vasitələri qədim azi (paleoazi) dilləri adlanır. Qədim azi dilləri hesab edilən dillərdə arxaiq quruluş daha çox mühafizə olunmaqdadır. Bunların bəzisi inkorporlaşan dillər qrupuna aiddir. Paleoazi dilləri ailəsi iki başlıca qrupa ayrılır:

1. **Çukot-kamçat dilləri qrupu.** Bu qrupu aşağıdakı dillər təşkil edir: çukot (luoravetlan), kamçadal (itel-man), koryak (nımılan), odul (yukagir), nivx (gilyak), ket, kerek. Bunlardan çukot, kamçadal və koryak dillərinin qohumluğu daha geniş öyrənilmişdir.
2. **Eskimos-aleut dilləri qrupu.** Bu qrupu eskimos (yunt) və aleut (unanqan) dilləri təşkil edir. Bunlardan eskimos dili daha geniş yayılmışdır. Eskimoslar Sibirdən başqa Kanada, Danimarka və ABŞ-da da yaşayırlar.

VI. ÇİN-TİBET DİLLƏRİ AİLƏSİ

Çin-Tibet dilləri Asiya qitəsində səslənir. Bu dillərdə danışanlar Çində və Hindi-Çində yaşayırlar. Çin-Tibet dilləri ailəsi iki qrupa bölünür:

1. Çin-Tay dilləri qrupu.
2. Tibet-Birma dilləri qrupu.

1. Çin-Tay dilləri qrupu iki yarımqrupdan ibarətdir: Çin dilləri yarımqrupu və Tay dilləri yarımqrupu.

Çin dilləri yarımqrupunu çin və dunqan dilləri təşkil edir.

1) *Çin dili* Çinin dövlət dilidir. Çinlilər (çinlilər özlərini “xanjen” adlandırırlar) əhalinin miqdarına görə dünyanın ən böyük xalqdır. Bu xalqın əsas yeri Çindir. Lakin çinlilər dünyanın bir sıra başqa ölkələrində – o cümlədən Tayland-

da, İndoneziyada, Sinqapurda, Vyetnamda, Birmada və başqa yerlərdə də yaşayırlar.

Çin dili zəngin dillərdəndir. Onun bir çox dialekti vardır. Coğrafi əlamət prinsipinə görə çin dialektləri iki qrupa bölünür: çin dilinin şimal dialektləri qrupu və cənub dialektləri qrupu. Bunlar bir-birindən fonetik cəhətdən daha çox fərqlənir. Müasir çin ədəbi dilinin əsasını şimal dialektlərindən Pekin danışığı təşkil edir.

Çin yazılı abidələri bizim eradan əvvəl XV əsrə aiddir. Çin yazısında heroqliflərdən istifadə olunur.

2) *Dunqan dilində* (özlərini “xuey” adlandırırlar) danışanlar Qazaxıstan, Özbəkistan və Qırğızıstan ərazilərində yaşayırlar. Yazıları ərəb, latın və Kirili qrafikası əsasında olmuşdur. Dunqanlar müsəlmandır.

Tay dilləri yarımqrupu aşağıdakı dillərdən ibarətdir:

- 1) *Tay dili* (özlərinə “tay” deyirlər) Taylandın dövlət dilidir. Bu dilin bir neçə dialekti mövcuddur. Tay ədəbi dili Banqkok dialekti əsasında formalaşmışdır.
- 2) *Laos dili* laosların ana dilidir. Bu dilin sahibləri Laosda, Taylandda, Vyetnamda, Kambocada, Birmada yaşayırlar. Laos dilinin bir neçə başlıca dialekti vardır. Ədəbi dilləri ventyan dialekti əsasında yaranmışdır, XIV əsrdən yazıya malikdirlər.
- 3) *Vyetnam dili* vyetnamlıların dilidir. Vyetlər (özləri belə adlandırırlar) başqa yerlərdə, o cümlədən Laosda, Çində, Taylandda, Kanadada, ABŞ-da da yaşayırlar.

Çin-Tay qrupundakı dillərdən çin və tay dilləri daha geniş yayılmışdır. Xüsusilə çin dilində danışanların miqdarı son dərəcə çoxdur.

2. Tibet-Birma dilləri qrupu iki yarımqrupa ayrılır: Tibet dilləri yarımqrupu və Birma dilləri yarımqrupu.

Tibet dilləri yarımqrupuna aşağıdakı dillər daxildir.

- 1) *Tibet dilinin* bir çox (17 dialekt) dialekti vardır. Əhali

- müxtəlif dialektlərdə danışır. Bu dilin sahibləri, əsasən, Çinin Tibet əyalətində və Hindistanda yaşayırlar.
- 2) *Himalay dilinin* fərqlənən bir neçə ləhcəsi vardır ki, bunları müstəqil dil də hesab edirlər: lença, qurunq, murli və s. Birma dilləri yarımqrupunu aşağıdakı dillər təşkil edir:
 - 1) *Birma dili* ("myamma" – özləri belə deyirlər) Birmanın əsas dilidir. Bunun bir neçə dialekti mövcuddur: inta, danu, taunqu, arakan, yo və s. Birma ədəbi dili XIX əsrin ortalarında Ranqun dialekti əsasında yaranmışdır. Birma yazısının xüsusi əlifbası vardır.
 - 2) *Kaçin dilindən* Birmada istifadə olunur. Kaçin yazısı latın qrafikası əsasında. Kaçinlər Tayland, Laos və Çində də yaşayırlar.
 - 3) *Karen dilinin* sahibi Birma xalqlarındandır. Karenlər Taylandda da məskunlaşmışlar. Karen dilinin yazısında Birma əlifbasından istifadə olunur. Bu yarımqrupdakı dillərdən Birma dili daha çox işlənir. Dilçilikdə indiyə kimi Çin-Tibet dillərinin genetik əlaqələri kifayət dərəcədə aydınlaşdırılmamışdır.

VII. DRAVID DİLLƏRİ AİLƏSİ

Dravid dilləri ailəsinə daxil olan dillər Hindistanda işlənir. Bu dil ailəsinin adı dravid tayfalarının adı ilə bağlıdır.

Dravid dilləri ailəsinə aşağıdakı dillər daxildir:

- 1) *Teluqu dili* Cənubi Hindistanın inkişaf etmiş milli dillərindən biridir. Bir çox dialekti vardır. Yazılı abidəsi II əsrə məxsusdur. Teluqların etnogenetik əsasını dravid tayfaları təşkil etmişdir.
- 2) *Tamil dili* qədim Hindistan xalqlarından olan tamillərin dilidir. Tamilnad ştatında yaşayan bu millət mən-

şəcə draviddir. Tamil dili bir neçə dialektə bölünür: şimal dialektləri, şimal-qərb və qərb dialektləri. Şri-Lanka dialekti başlıca dialekt hesab olunur.

Tamil dilinin yazısı bizim eranın əvvəlindən məlumdur. Bu yazı braxmi əsasında qurulmuşdur.

- 3) *Malayalam dili* Hindistanın geniş işlənən dillərindəndir. Dilin sahibləri dravidlərdəndir. Bu dilin yazısı IX əsrdən başlayır. Yazı sistemləri braxmi üzərində yaradılmışdır.
- 4) *Kannada dili* Hindistanın ən qədim xalqlarından birinin – kannadaların dilidir. Bunlar, əsasən, Hindistanın Kranataka ştatında yaşayırlar. Yazılı abidəsi V əsrə aiddir. Özünün xüsusi yazı forması vardır.
- 5) *Tulu dili* dravid mənşəli tuluların dilidir. Bu dilin yazısı kannada yazısı əsasında yazılır.
- 6) *Braquy dili*, əsasən, Pakistanda və eləcə də İranda, Əfqanıstanda, Türkmənistanda yaşayan dravid əlamətli braquy xalqının dilidir. Bu dil aşağıdakı dialektlərə bölünür: saravan, cəlavən, kalat. Latın qrafikası əsasında XX əsrin əvvəllərindən yazıya malikdir.

VIII. MUNDA DİLLƏRİ AİLƏSİ

Bu dil ailəsi Hindistandakı munda xalqlarının dillərini əhatə edir. Buraya *mundari*, *santal*, *korku*, *cuanq*, *qadaba*, *savara* dilləri daxildir.

- 1) *Mundari dili* munda dillərinin ən geniş yayılmışıdır. Bu dildən munda xalqı ilə yanaşı, bir sıra başqa munda xalqları da istifadə edirlər. Munda xalqları qrupuna daxil olan birxorlar, bxumilər, xolar mundari dilinin ayrı-ayrı dialektlərində danışirlər.

- 2) *Santal dili* munda xalqları qrupunda xüsusi yeri olan santalların dilidir. Bu dilin iki dialekti vardır: Male və Karmali dialekti.
- 3) *Korku* (yaxud kurku) *dili* Korku xalqının canlı ünsiyət vasitəsidir.
- 4) *Cuanq dili*. Munda qrupuna aid olan cuanqların dilidir.
- 5) *Qadaba* (yaxud qatxan) *dili* qadaba xalqının doğma dilidir. Bunun iki dialekti mövcuddur: qadaba dialekti və sodna dialekti.
- 6) *Savara dilindən*, əsasən, Hindistanın Orissa ştatında istifadə olunur.

IX. MON-KXMER DİLLƏRİ AİLƏSİ

Asiya qitəsində yayılmış bu dillər, əsasən, Hindi-Çinin yerli sakinlərinin dilləridir. Mon-kxmer dilləri ailəsini mon, palaunq, kxanq, manq, stienq, sinmun, banar, va, kui dilləri təşkil edir.

- 1) *Mon dili* Birma və Taylandda yaşayan monların dilidir. Bir neçə dialekti vardır: mon ye, mon te, mon nya dialekti.
- 2) *Kxmer dili*, əsasən, Kambocada yaşayan kxmerlərin dilidir. Kxmer yazı sisteminin öz əlifbası vardır. Kxmer yazısı VII əsrdən məlumdur.
- 3) *Palaunq dili* Birma sakinlərindən palaunqların dilidir. Yazıları şan qrafikası əsasındaadır.
- 4) *Kxanq dili* Vyetnamda yaşayan kxanq xalqının dilidir.
- 5) *Manq dili* Vyetnam sakinlərindən biri olan manqların dilidir. Bu xalq yaşadığı əraziyə görə iki cür adlanır: dağlıq yerdə yaşayanlar – manq qinq (dağlı), vadidə yaşayanlar manq le (vadili, dərəli) adlanır.
- 6) *Stienq dili* kxmer xalqları qrupundan olan stienqlərin dilidir.

- 7) *Banar dili* Vyetnam sakinlərindən banarların dilidir. Bu dilin aşağıdakı dialektləri vardır: banar, kre, qolar, tolo, renqao, yolonq, kontum və s. Yazısı latın qrafikası əsasında.
- 8) *Va* (yaxud *brao*) *dili* dağlı monlar qrupuna daxil olan və Birmada, Çində, Taylandda yaşayan və xalqının dilidir. Bir çox dialekti mövcuddur: vu, en, son, tailon və s.
- 9) *Kui dili* Taylandda yaşayan dağlı kxmer xalqları qrupundan olan kui xalqının dilidir. Bu xalq kui dili ilə yanaşı qədim kxmer dilindən də istifadə edir.

X. SAMİ-HAMİ DİLLƏRİ AİLƏSİ

Sami-hami dillərindən Asiya və Afrika ərazisində istifadə olunur. Dilçilikdə ilk dəfə bu dil ailəsinin qohumluq əlaqələrinə dair elmi mülahizələr irəli sürülmüşdür. Lakin ailənin adı dini əfsanə ilə bağlıdır.

Sami-hami dillər ailəsinə bir-birindən seçilən iki dil qrupu təşkil edir: *sami dillər qrupu*, *hami dillər qrupu*.

1. SAMİ DİLLƏR QRUPU

Buraya ərəb, amxar, yəhudi (ivrit) və s. dillər daxildir.

- 1) Ərəb dili ərəb dünyasında geniş istifadə olunan dildir. Bütün ərəb ölkələrində – Misirdə, İraqda, Livan-da, Suriyada, Yəməndə... ərəb ədəbi dili işlədilir. VII əsrdən islamın yaranması və geniş yayılması nəticəsində ümumi ərəb ədəbi dili formalaşmışdır. Özünün xüsusi yazı forması, qrafikası mövcuddur. Yazının istiqaməti sağdan soladır. VII əsrin I yarısında Quran bu dildə yazılmışdır.
- 2) Yəhudi dilinin iki forması vardır: ivrit və idiş dili. Müasir ivrit ədəbi dili İsrailin dövlət dilidir. Yəhudilər

xüsusi qrafikaya – yazı formasına malikdirlər. Yəhudi yazısı da sağdan sola doğru yazılır.

- 3) Amxar dili Efiopiyanın şərqində yaşayan amxarların ədəbi dilidir. Amxar dili Efiopiyanın ən geniş yayılmış dilidir. Bunun xüsusi yazı forması mövcuddur.

2. HAMİ DİLLƏR QRUPU

Buraya Şimali Afrikadakı berber qrupu xalqlarının dilləri və Həbəşistandakı kuşit qrupu xalqlarının dilləri daxildir.

Kuşit dilləri yarımqrupuna afar, aqau, bedauye, saxo, somali, sidama və başqa dillər daxildir.

- 1) *Afar dili* Efiopiya sakinlərindən afarların dilidir. Yazılan Efiopiya sistemi əsasında. Saxo dilinə daha yaxındır.
- 2) *Saxo dili* kuşit xalqlarından olan saxoların dilidir. Bu xalqın mənşəyində afarların qarışığı vardır.
- 3) *Aqau dili* özlərini aqav adlandıran kuşit xalqları dilidir.
- 4) *Bedauye dili* Sudanda yaşayan həmin adlı xalqın dilidir. Bu dilin iki dialekti vardır: beca və xadareb dialekti.
- 5) *Somali dili* Somalinin əsas əhalisinin dilidir. Somali yazısı latın qrafikası əsasında.
- 6) *Sidamo dili* kuşitlərdən sayılan sidamo xalqının dilidir. Sami-hami dilləri ailəsinə məxsus olan aşağıdakı dillər ölü dillərdir:
 1. *Uqarit dili*;
 2. *Aramey dili*;
 3. *Finikiya dili*;
 4. *Kopt dili*;
 5. *Qədim yəhudi dili*;
 6. *Qədim Misir dili*;
 7. *Akkad (assori və babil ləhcələri) dili*.

Sami-hami dillərinin bəzi xarakterik cəhətləri bunlardır:

1. Sait fonemlərin zəif inkişafı;
2. Söz köklərinin samitlərdən ibarət olması;
3. Saitlərin şəkilçi rolunda çıxış etməsi;
4. Sami dillərdə kişi və qadın cins kateqoriyasının olması və s.

XI. BANTU DİLLƏRİ AİLƏSİ

Afrikada olan bu dil ailəsinə bir çox azsaylı xalqların – həbəşlərin dilləri daxildir. Çoxsaylı bantu dilləri ailəsinə təşkil edən dillər (150-dən çox dil) yeddi qrupa bölünür:

1. *Şimal qrupu dilləri*. Aşağıdakı dillər buna aiddir:
 - 1) *Qandi dili*. Bu xalqın yazısı latın qrafikası əsasında.
 - 2) *Ruanda dili*. Bu dil rundi dilinə daha yaxındır.
 - 3) *Konzo dili*. Konzoların özləri dillərini “olu konza” adlandırırlar. Bu qrupa və eləcə də bütün qruplara dair çoxlu dil vardır. Burada isə nümunə üçün qruplara dair bir neçə dil misal göstərilir.
2. *Şimali-qərb qrupu dilləri*. Bu qrupa aşağıdakı dillər aiddir:
 - 1) *Bena dili*. Yerli xalq özlərini “vabena” adlandırırlar.
 - 2) *Luala dili*. Luaların ünsiyyət vasitəsidir.
 - 3) *Fanq dili*. Bu dilin aşağıdakı dialektləri vardır: bene, beti, bulu və s.
3. *Qərb qrupu dilləri*. Aşağıdakı dillər bu qrupa aid edilir:
 - 1) *Lunda dili*. Lundalar öz dillərinə “balunda” da deyirlər.
 - 2) *Kimbundu dili*. Bu dilin sahibləri özlərini “anbundu”, “mbundu” kimi də adlandırırlar. Buna görə də həmin dilin bu sözlərlə də göstəriləsinə rast gəlmək olur.
 - 3) *İsindebele dili*. Xalq özünə “amandebele” deyir. Bu dil daxildə fərqlənərək cənub və şimal hissələrinə bölünür.
4. *Şərq dilləri qrupu*. Bu qrupu aşağıdakı dillər təşkil edir:

- 1) *Şambala dili*. Xalq özünü “şambaa”, “sambaa”, yaxud “vasambaa” adlandırır.
- 2) *Suahili (svahili) dili*. “Sahil adamı” mənasını bildirən bu xalqın adı ərəbcə “sahil” sözündən götürülmüşdür. Suahili dilinin bir sıra dialekti mövcuddur: vumba, mrima, manta, manqata, patta, damu və s.

Suahili dili bantu dillərinin ən geniş yayılmışıdır. Bantu xalqları qrupuna daxil olanların yarısından çoxu bu dildə danışır. Qədim yazı sisteminə malikdir. X əsrə kimi ərəb qrafikası işlənilmişdir, XX əsrin əvvəllərindən latın qrafikası istifadə olunur.

5. *Cənub-şərq qrupu dilləri*. Zulu və bir sıra başqa dillər buna aiddir.

Zulu dili. Bu dili iquni dilinin dialekti kimi də adlandırırlar. Zulu dilinin yazısı latın qrafikası əsasında qurulmuşdur.

6. *Mərkəzi qrup dilləri*. Bu qrupu göstərilən dillər təşkil edir:
- 1) *Çibemba dili*. Bemba xalqı özünü “vavembe”, “muembe” kimi adlandırır. Çibemba dilinin bir sıra dialekti vardır: bemba nqoma, nvesi, lembue və s. Yazısı latın qrafikası əsasında.
- 2) *Luba dili*. Luba dilinin bir neçə dialekti vardır: çiluba, lulua və s.
- 3) *İkisuba dili*. Bu dil basuba xalqına məxsusdur.

7. *Konqo çayı qrupu dilləri*. Bu qrupa aşağıdakı dillər aiddir:

- 1) *Konqo dili*. Bu dilin bir sıra dialekti vardır: laadi, ki-yombe, kizombe, bvende və s.
- 2) *Monqo dili*. Yazısı latın qrafikası əsasında qurulmuşdur.

XII. BANTOID DİLLƏRİ AİLƏSİ

Afrikanın bantoid dilləri ailəsini təşkil edən dillər coğrafi əlamətə görə üç qrupa bölünür:

1. ŞƏRQ QRUPU DİLLƏRİ

Bu qrupa bamileke, katab, tiv, efik və s. dillər aiddir.

- 1) *Bamileke dili*. Bu dilin bir sıra dialekti vardır. Bunlardan ən başlıcaları aşağıdakılar hesab olunur: fefe, canq, ban-cun, banqante, bafusam. Bu dialektləri bamileke dilinə qohum olan müstəqil dil kimi düşünənlər də vardır.
- 2) *Katab dili*. Xalq özünü "tiap" adlandırır.
- 3) *Tiv dili*. Bu dil munti, yaxud mbitşi də adlanır.
- 4) *Efik dili*. Bu dil ibibio dilinin inkişaf etmiş dialekti hesab olunur. Yazısı latın qrafikası əsasında.

2. QƏRB QRUPU DİLLƏRİ

Buraya volof, qola, tenda, fulba və s. dillər daxildir.

- 1) *Volof dili*. Volof dilinin yazısı ərəb qrafikası əsasında formalaşmış, 1970-ci ildən isə voloflar latın qrafikasından istifadə etməyə başlamışlar.
- 2) *Qola dili*. Liberiyada yaşayan qola xalqının ana dilidir.
- 3) *Tenda dili*. Tendaların ünsiyyət vasitəsidir.
- 4) *Fulbe dili*. Bu dilə "ful", "fula", "ful-fulde" də deyilir. Bunun bir neçə dialekti mövcuddur: futa, fubere, pular, masina, callon, barroro. Yazısı latın qrafikası əsasında.

3. MƏRKƏZİ QRUP DİLLƏRİ

Bu qrupu kulanqo, more (mole), lobi, qrusi, qurma və s. dillər təşkil edir.

- 1) *Kulanqo dilinin* başlıca iki dialekti vardır: loqan və tunbe.
- 2) *More (yaxud mole) dili*. Bu dil mosi xalqının dilidir. Aşağıdakı dialektləri fərqlənir: yansi, yança, saremdə, taolende və s.
- 3) *Lobi dili*. Buna lobiri dili də deyilir.
- 4) *Qrusi dili*.
- 5) *Qurma dili*.

XIII. XAUSA-KOTOKO DİLLƏRİ AİLƏSİ

Xausa-kotoko dilləri ailəsinə aşağıdakı dillər daxildir: xausa, kotoko, bade, masa, mubi, bura və s.

- 1) *Xausa dili* geniş yayılmış dildir. Bunun bir neçə dialekti mövcuddur: kano, kasina, sokoto, xadica, zarina və s. Xausa ədəbi dili kano dialekti əsasında formalaşmışdır. Yazısı XVIII əsrdən ərəb qrafikası əsasında olmuş, XIX əsrin axırlarından isə latın qrafikasına keçilmişdir.
- 2) *Kotoko dili* mənsub olduğu dil ailəsində xausa dilindən sonra geniş istifadə olunan dildir. Bunun bir sıra dialekti vardır: kuseri, afade, qulfey, loqone və s.
- 3) *Bura dili* Nigeriyada işlənir. Bunun iki dialekti fərqlənir: bura və burakokra.
- 4) *Masa dili* Kamerunda istifadə olunur. Masa dilinin bana və yaqua dialekti mövcuddur.
- 5) *Mubi dili* monjul xalqının dilidir.
- 6) *Bade dili*.

Xausa-kotoko dilləri sami və hami dilləri ailəsinə daha yaxındır.

XIV. MANDE DİLLƏRİ AİLƏSİ

Bu kiçik dil ailəsinə loma, malinike, mende, mandinqo, bambara və s. dillər daxildir.

- 1) *Loma dilinə* loqoma da deyilir. Bu dilin qizima, siama, qbunde, vuboma, veyma və s. dialektləri vardır.
- 2) *Mandinqo dili*. Mandellərin dilidir.
- 3) *Mende dili* mendilərin ünsiyyət vasitəsidir. Bunlar XIX əsrin axırlarında heca yazısı yaratmışlar.
- 4) *Malinike dilinin* bir sıra dialekti müəyyən edilmişdir. Bunlardan lele, vasumu, mau, manya, minya, koranko və konya dialektləri ən başlıcaları hesab olunur.

XV. SUDAN DİLLƏRİ AİLƏSİ

Bu dil ailəsini 120-dən artıq dil təşkil edir. Buraya tarbarma, berta, kunama, zande və s. dillər daxildir.

- 1) *Tar-barma dili*. Sudanda yaşayan baqirmilərin dilidir.
- 2) *Berta dilinin* bir sıra dialekti mövcuddur: fadon, bararo, dul, fekaxa və s.
- 3) *Kunama dilinin* əsas dialektləri aşağıdakılardır: barka, setit, ilit, tika, soqodas, zaimasa, bitama və s.
- 4) *Zande dili*.

XVI. QVİNEYA DİLLƏRİ AİLƏSİ

Qvineya dillərinə kva dilləri də deyilir. Bu dil ailəsinə akan, iqbo, yoruba, eve, nupe, kru, bete, bakve, ico və s. 50-dən çox dil daxildir.

- 1) *Akan dili* geniş yayılmış Qvineya dilidir. Bu dildə bir çox tayfa və xalqlar danışır.
- 2) *İqbo (ibo) dili* iki başlıca dialektə malikdir: oniça və overri. Oniça dialekti əsasında iqbo ədəbi dili formalaşmışdır. Yazısı latın qrafikası üzərində yaradılmışdır.
- 3) *Yoruba dilinin* bir neçə dialekti vardır: oyo, ila, ife, ovo, ekiti, eqba və s. Yoruba ədəbi dilinin əsasını oyo dialekti təşkil edir. Yazısı latın qrafikası üzərində qurulmuşdur.
- 4) *Eve dilinin* bir sıra dialekti mövcuddur. Bu dilin ədəbi forması yaranmış və yazıda latın qrafikasıdan istifadə olunur.
- 5) *Nupe dilinin* aşağıdakı dialektləri vardır: dido, ebe, akan-da, ibara, kupa və s. Yazısı latın qrafikası əsasında.
- 6) *İco dili* bir sıra dialektə malikdir. Yazısı latın qrafikası üzərində qurulmuşdur.
- 7) *Bakve dili*. Buna bakue, bakvo da deyilir. Bakve dilinin abri, bodo, obva, pia, omelokve dialektləri daha çox fərqlənir.

- 8) *Bete dilinin* aşağıdakı dialektləri mövcuddur: beteqbo, bobva, qodia, kotroku, kvadia, neyo, kvaya, dida.
- 9) *Kru dili*. Kva dillərinə məxsus olan bu dildən həbəşlər istifadə edir.

XVII. NİLOT DİLLƏRİ AİLƏSİ

Nilot dilləri ailəsinə aşağıdakı dillər aiddir: dinka, nubi, naas, teso, şilluk, pokot, bari və s.

- 1) *Dinka dilinin* bir neçə dialekti vardır: bor, rek, aqar, padanq.
- 2) *Nubi dilinin* iki dialekti müəyyənləşdirilmişdir: maxas-fadica və donqola-kunuz. Birinci dialekt qədim nubi dilinin əsasını təşkil edir. Yazısı ərəb qrafikası əsasında. 3) *Naas dili*. Bu dilin iki başlıca dialekti mövcuddur: nuer və atuot dialekti.
- 4) *Teso dili*. Bu dilə "ateso", "vamiya" və "bakidi" də deyilir. Üç dialekti vardır: lakatan, orom və nyanqeya. Yazısı XX əsrin birinci ilindən latın üzərində qurulmuşdur.
- 5) *Şilluk dili*.
- 6) *Pokot dili*.
- 7) *Bari dili*.

XVIII. KANURİ-TEDA DİLLƏRİ AİLƏSİ

Kanuri-teda dilləri ailəsinə aşağıdakı dillər aiddir: kanuri, zaqava, sonqay, teda, zarma və s.

- 1) *Kanuri dili*, əsasən, Nigeriyada yaşayan kanuri xalqının dilidir.
- 2) *Zaqava dili*. Buna beri dili də deyilir. Bu dilin iki dialekti vardır: baele və berti.

- 3) *Sonqay dilinin* bir neçə dialekti vardır: zarma, dendi və s.
- 4) *Teda dili*.

XIX. BUŞMEN-QOTTENTOT DİLLƏRİ AİLƏSİ

Bu dil ailəsini buşmen dilləri (özləri bunu “sani” dilləri adlandırırlar) və qottentot dilləri (özləri “nama” dilləri adlandırırlar) təşkil edir. Bu azsaylı xalqlara xidmət edən dillərin bir-biri ilə həm yaxın, həm də çox fərqli cəhətləri vardır.

XX. AVSTRONEZ DİLLƏRİ AİLƏSİ

Avstronez dilləri ailəsinə “malay-polinez dilləri” ailəsi də deyilir. Bu ailənin əhatə etdiyi dillər Avstraliyada və Sakit okeanın mərkəzi və cənub-qərb hissəsinin adalarında yaşayan xalqların müəyyən qrupunun dilləridir.

Avstronez dilləri ailəsini 4 dil qrupu təşkil edir:

1. İndonez dilləri,
2. Polinez dilləri,
3. Melanez dilləri,
4. Mikronez dilləri.

Bu dil qrupları müəyyən genetik və linqvistik əlamətlərə görə bir-birindən fərqlənir. Bununla bərabər həmin bölgədə coğrafi əlamət də nəzərə alınmışdır.

1. İNDONEZ DİLLƏRİ QRUPU

Bu qrup dillər malay dilləri qrupu kimi də adlanır. İndonez dilləri qrupu çox genişdir. Bu, İndoneziyada, Filippində və digər bir sıra adalarda yaşayan 200-ə yaxın xalqın dilini əhatə edir.

İndonez dillərinə məxsus canlı dillərin bir çoxu ətraflı öyrənilmişdir.

- 1) *Malay dili*, əsasən, Sumatra adasında və başqa bir sıra yerlərdə yaşayan malayların dilidir. Bu, ən geniş yayılmış dildir.

Malay dili qədim yazıya malikdir. XIII əsrə kimi hind qrafikası əsasında özünün xüsusi yazı sistemi olmuşdur. XIV əsrdən başlayaraq ərəb qrafikasından istifadə etmişlər. XIX əsrdən isə latın qrafikasına keçilmişdir. Malay dilində orta əsrlərə aid zəngin bədii və elmi ədəbiyyat mövcuddur.

- 2) *İndonez dili* XX əsrdə malay dilinin riau dialektindən əmələ gəlmişdir. Hazırda indonez ədəbi dili İndoneziyanın dövlət dili kimi istifadə olunur.
- 3) *Açex* (açe, açin) *dili* inkişaf etmiş dillərdəndir. Bunun bir sıra dialekti vardır: daya, baru, banda, buenq, pidle, pase və timu. Yazı sistemində ərəb və latın qrafikasından istifadə edilir.
- 4) *Yavan dili* qədim yazıya malik dildir. VIII əsrdə təşəkkül tapmış qədim yavan yazısı sonralar ərəb və latın qrafikaları ilə əvəz olunmuşdur.
- 5) *Batak dili* Sumatra adasında yaşayan batakların dilidir. Yazıları heca-əlifba sistemli olmuş, hazırda latın qrafikasından istifadə edilir.
- 6) *Sunda* (sundan) *dili* inkişaf etmiş dildir. Aşağıdakı dialektləri mövcuddur: prianq və banten dialektləri.
- 7) *Madura dili* indoneziyalı muduraların dilidir. Bu dilin bir sıra dialekti vardır və onlar iki yerə – qərb və şərq dialektlərinə bölünür.
- 8) *Bali dili* bir sıra dialekt və şivələrə malikdir. Yazısı latın qrafikası üzərində qurulmuşdur.
- 9) *Mandar dili* İndoneziya xalqlarından mandarların dilidir. Bunun iki dialekti vardır: mandar və mamue dialektləri.
- 10) *Taqal* (taqaloq) *dili* Filippin xalqlarının dilidir. Yazısı latın qrafikası üzərində qurulmuşdur.

- 11) *İlokano* (iloko) *dili* Filippin xalqları qrupuna aid xalqın dilidir.
- 12) *Malaqas dilinin* sahibləri Madaqaskar adasının əsas sakinləridir. Fransızlar bunları malqaş adlandırmışlar.

2. POLİNEZ DİLLƏRİ QRUPU

Başqa dil qruplarına nisbətən bu qrup da müəyyən dərəcədə öyrənilmişdir. Polinez dilləri qrupunu 10-dan artıq dil təşkil edir. Bunlardan bir neçəsini xatırlayaq.

- 1) *Maori dili* Yeni Zelandiyanın yerli sakinləri olan polinezi xalqlarından birinin dilidir.
- 2) *Qava dili* Qava adasının yerli sakinlərinin dilidir. Bu dilin yazısı XIX əsrdən latın qrafikası əsasında yazılır.
- 3) *Samoa dilinin* sahibləri Samoa adalarındakı yerli sakinlərdir. Bu dilin də yazısı XIX əsrdən başlanır. Yazısı latın qrafikalıdır.
- 4) *Uvea dilindən* polinezi xalqları qrupuna aid olan Uvea adasında yaşayan yerli sakinlər istifadə edir. Yazısı latın qrafikalıdır.

3. MELANEZ DİLLƏRİ QRUPU

Bu qrupa bir sıra dillər aid edilir. Lakin bunlar ətraflı araşdırılmamışdır. Melanez dillərinə məxsus dillərdən fici dili Ficinin yerli sakinlərinin dilidir. Bir neçə dialekti vardır. Fici ədəbi dilinin əsasını mbau dialekti təşkil edir. Yazısı XIX əsrdə latın qrafikası əsasında yaradılmışdır.

4. MİKRONEZ DİLLƏRİ QRUPU

Avstronez dilləri ailəsinin bu qrupu da lazımi səviyədə öyrənilməmişdir. Bu qrupa qilbert dili xarakterli dillərin aid olduğu göstərilir.

XXI. PAPUAS DİLLƏRİ AİLƏSİ

Papuas dilləri ailəsi 300-ə qədər papuas xalqları qrupunun dillərini əhatə edir. Bu dillərin miqdarı olduqca çoxdur. Bəzi dillərdən ancaq min nəfər istifadə edir. Bütün papuas dilləri hələ ətraflı dəqiqləşdirilməmişdir. Papuas dillərindən heç birinin yazı sistemi yaradılmamışdır.

Aşağıdakı papuas dilləri haqqında müəyyən məlumatlar mövcuddur.

- 1) *Abelam dili* Yeni Qvineyada yaşayan papuas xalqlarından birinin dilidir. Abelam dilinin bir neçə dialekti vardır: maprak, vozera və abelam dialektləri.
- 2) *Medlpa* (melpa, xaqen) *dilinin* sahibləri də papuas xalqlarından olub, Yeni Qvineyada məskunlaşmışlar.
- 3) *Çimbu dilinin* sahibləri də Yeni Qvineyada yaşayırlar. Bunlar papuas xalqlarındandır.

Papuas dilləri sırasına xuli, kamano, nqalum, siane və s. dillər də daxildir.

XXII. AMERİKA DİLLƏRİ

Amerikanın dil mənzərəsi çox rəngarəngdir. Burada yerli dillərlə hind-Avropa dillərindən – o cümlədən ingilis, ispan və portəgiz dillərindən də istifadə olunur. Bu dillər Amerika işğal edilərkən həmin əraziyə gətirilmişdir. Avropa işğallarına baxmayaraq, Amerikanın yerli sakinlərinin – hindilərin¹ dilləri hər cür müqavimətə dözmüş və indiyə kimi varlığını mühafizə edib saxlaya bilmişdir. Yerli Amerika sakinlərinin dillərinin miqdarı hələ dəqiq

¹ Yerli amerikalıların "hindi" adlandırılması səhvdir. Belə ki X.Kolumb elə bilmiş ki, kəşf etdiyi bu qitə Hindistandır.

müəyyənləşdirilməmişdir. Burada yüzlərlə az və çoxsaylı xalqların dilləri (700 dil) yaşamaqdadır. Tədqiqatçılar bunları 109 qrupa bölürlər.

Dil tiplərinə görə Amerika hindilərinin dilləri üç qrupa aiddir:

- a) *aqlütinativ* – otomi dili;
- b) *flektiv* – yuma, takelmi, salina dili;
- c) *inkorporlaşan* – yuto-astek dillərinin çoxu.

Amerika hindilərinin dilləri genetik əlamətlərə görə bir-birinə yaxın olmayan bir çox kiçik ailə və qruplardan ibarətdir. Amerika hindilərinin dilləri qohumluğa görə deyil, coğrafi cəhətə əsasən üç yerə bölünür: Şimali Amerika dilləri; Mərkəzi Amerika dilləri; Cənubi Amerika dilləri.

1. ŞİMALİ AMERİKA DİLLƏRİ

Şimali Amerika dillərinə bir sıra dil qrupları daxildir. Bunlardan ən böyük dil qrupları aşağıdakılardır:

- 1) *İrogez dilləri qrupu* – irogez, tuskarora, çiroki və s.
- 2) *Sius dilləri qrupu* – ofo, tuelo, dakota və s.
- 3) *Alqonkin dilləri qrupu* – alqonkin, ocibve, mikmax və s.
- 4) *Xoka dilləri qrupu* – şasta, pomo, karok və s.

2. MƏRKƏZİ AMERİKA DİLLƏRİ

Mərkəzi Amerika dillərinin yalnız bir hissəsi müəyyən qruplara bölünmüşdür. Həmin qrupların ən böyüyü aşağıdakılar hesab olunur.

- 1) *Astek dilləri qrupu* – xopi, yuqo-astek, şoşone və s.
- 2) *Maya dilləri qrupu* – kiçe, çol, pokomam və s.

3. CƏNUBİ AMERİKA DİLLƏRİ

Cənubi Amerika dillərinin ən böyük qrupları aşağıdakılardır:

- 1) *Tupi-quarani dilləri qrupu* – tupi, quarani və s.

- 2) *Çibça dilləri qrupu* – kuna, muiska, talamanka və s.
- 3) *Aravak və pano dilləri qrupları* – Peru və Kolumbiya hindilərinin dilləri.
- 4) *Keçua dili*. Bu dil Peru, Boliviya və Ekvadorda işlədilir. Keçua Amerika hindilərinin ən böyük xalqıdır. Bu xalq qədim mədəniyyətə malikdir.

DİLLƏRİN TƏSNİFİ VƏZİYYƏTİ VƏ MÜASİR VƏZİFƏLƏR

Dünya dillərinin qruplaşdırılmasına, bölünməsinə dair yuxarıda qeyd olunan təsniflərdən əlavə dilçilik elmində daha bir sıra müxtəlif istiqamətli və müxtəlif məqsədli bölgülər də meydana çıxmışdır. Bu təsniflərin, demək olar ki, heç biri tam və mükəmməl təsnif səviyyəsinə malik deyildir.

Bütün təsniflər üçün çatışmayan vacib məsələ kifayət qədər zəruri prinsiplərin müəyyənləşdirilməməsidir. Məsələn, müasir dünya dilçiliyində çox geniş yayılmış təsniflərdən biri olan genealoji bölgüdə başlıca prinsip dillərin mənşə birliyi hesab olunur. Lakin bu prinsipin həllediciliyi heç də onun yeganə prinsip olması kimi qəbul edilməməlidir. Burada bununla yanaşı, başqa prinsiplərin də köməyindən istifadə edilməlidir.

Zəruri prinsiplərin tam müəyyən edilməməsi nəticəsində dillərin genealoji təsnifində bir sıra uyğunsuzluqlara yol verilmişdir. Məsələn, hind-Avropa dilləri ailəsinə nəzər yetirək. Burada Avropa dilləri dedikdə, Avropa dillərinin hamısı əhatə olunmur. Bundan başqa, hind-Avropa dilləri dedikdə hind dilləri ilə yanaşı, İran dilləri də buraya aid edilir. Halbuki İran dilləri Avropada yox, Asiyadadır, özü də qohum və yaxın olmasına baxmayaraq, hind dillərinə mənsub olmayıb, səciyyəvi cəhətlərinə əsasən xüsusi qrup təşkil edir. Deməli, bu ad – termin elmi cəhətdən düzgün seçilməmişdir. “Qafqaz dilləri ailəsi” termini də

qeyri-dəqiqdir. Əslində Qafqaz dilləri dedikdə ilk anda-cə dillərin qohumluğu yox, həmin ərazidə istifadə olunan dillər təsəvvür edilir. “Hami-sami dilləri ailəsi” termini dini-əfsanəvi anlam əsasında meydana gəlmişdir. Belə ki, Ham və Sam Nuh peyğəmbərin oğullarının adlarıdır.

Dillərin genealoji təsnifində vəziyyəti mürəkkəbləş-dirən məsələlərdən biri tədqiqatçıların yerli-yersiz böyük dil ailələri qruplaşdırmaq meylinin olmasıdır. “Ural-Altay dilləri ailəsi”nə daxil edilən dillərin bir hissəsi digəri ilə heç qohum olmadığı halda bunlar əsassız birləşdirilib geniş bir ailə kimi qələmə verilmişdir. İndi bəzən Altay dillərinə daxil edilmiş dillərin qohumluğuna da şübhə ilə yanaşılır.

Dillərə dair təsniflərin əksəriyyətində termin dolaşıqlığına yol verilir. Genealoji təsnifdə “ailə” ilə “budaq” və “ailə” ilə “qrup” sözləri sinonim kimi işlənir. Eyni müəllif türk dillərini gah ailə, gah da qrup adlandırır.

Halbuki bu terminlərin mənalarda, semantik tutumunda xeyli fərq vardır və bunların yerində işlədilməsi üçün xüsusi dəqiqlik tələb olunur.

Dünya dillərinə dair irəli sürülmüş təsniflərdə bir çox mübahisələr mövcuddur. Məsələn, genealoji təsnifdə dil ailələrinin tərkibi məsələləri tez-tez mübahisə doğurur. Belə ki, hind-Avropa dilləri ailəsinə aid edilən hett-nesit dillərinin leksik tərkibi həmin dil ailəsinə uyğun gəlmir. Yaxud, Qafqaz dilləri ailəsinə daxil olunan dillərin qohumluğu çox zəif müşahidə edilir və s.

Dilçilikdə bəzən tipoloji təsnif eyni zamanda morfoloji təsnif kimi göstərilir. Əslində, morfoloji təsnif – morfoloji tipologiya ümumi tipologiyanın tərkib hissəsidir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, tipoloji təsnifdə dilin səs sistemi, leksik tərkibi və qrammatik quruluşu nəzərə alınır. Lakin dil tipinin müəyyənləşdirilməsində morfoloji ünsürlər daha qabarıq halda özünü göstərir və həm də ilk tədqiqatlar bu sahə

üzərində aparıldığı üçün “morfoloji təsnif” anlayışı meydana çıxmışdır. Bunları, yeni tipoloji və morfoloji anlayışları qarışdırmaq elmi cəhətdən düzgün hesab oluna bilməz.

Mövcud təsniflərin hamısı üçün çatışmayan bir cəhət də onların heç birində dünya dillərinin hamısının əhatə edilməməsidir. Bütün deyilənlərə əsasən dillərin təsnifinin indiki vəziyyəti məqbul hesab olunmur.

Dillərin təsnifi müasir dilçiliyin ən mürəkkəb problemlərindəndir. Bu sahədə bir sıra vacib vəzifələr qarşıda durur.

İlk növbədə mövcud elmi prinsiplərin daha da dəqiqləşdirilməsi və əlaqəli şəkildə yeni zəruri prinsiplərin müəyyənləşdirilməsinə nail olmaq gərəkdir. Bununla bərabər dünya dillərinin dəqiq təsnifi üçün bütün dillərin öyrənilməsinə nail olmaq lazımdır. Məlumdur ki, 6000 dildən təxminən 600-ü az və ya çox dərəcədə elmi tədqiqata cəlb edilmişdir. Bir sıra dillərin quruluşu, qohumluğu tarixi kifayət qədər aydınlaşdırılmamışdır.

Əslində dialekt olub, lakin dili xatırladan və ya müstəqil olub dialekt kimi görünən dillər dəqiqləşdirilib, bütün dünyadakı dillərlə birlikdə hərtərəfli öyrənildikdən sonra, yəqin ki, yeni bölgülər, yaxud mövcud bölgülərin prinsiplərinə uyğun onlarca dil ailəsi, dil qrupu və yarımqrupu üzə çıxarıla bilər.

XIV FƏSİL

TÜRK DİLLƏRİ

TÜRK DÜNYASI VƏ ONUN DİLLƏRİ

Bu problem bir sıra məsələlərlə bağlıdır. Ona görə də türk anlayışı, türkün inamı, xarakteri, türklərin yayıldığı yerlər, yaratdığı dövlətlər haqqında qısa biliklər əldə etməyin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Şübhəsiz ki, belə elmi məlumatlar problemin ətraflı və düzgün aydınlaşdırılmasına yaxından kömək edir.

TÜRK ANLAYIŞI

“Türk kimdir” sualı əvvəlcə Avropa alimlərini, daha sonra bütün dünyanı maraqlandırmışdır. Türklərin bacarığı, şan-şöhrəti dostlarını da, düşmənlərini də daima heyran etmişdir. Zaman-zaman bir çox qeyrilərinin məhz “Mən də türkməm” deməsi heç də əbəs olmamışdır.

TÜRK ADI. Müasir dünyamızda bütün türksoylu insanlar “türk” sözü ilə ifadə olunur. Lakin ən uzaq keçmişlərdə bu, belə deyildi. O zamanlar qədim türk adamı kun – hun adlanırdı.

Türklərin “türk” adlanması xüsusi tarixi yol keçmişdir.

“TÜRK” sözü müasir anlamına gələnə qədər həm forma, həm də məzmunca müəyyən dəyişikliklərə uğramışdır. Ən qədim dövrlərdə “türk” sözü “törük” formasında işlənmiş, sonra dəyişib “türlik” və daha sonralar isə “türk” şəklinə düşmüşdür.

Törük – türük – türk

“Türk” sözünün mənşəyindən bəhs edənlərin bəziləri bunun “törəmək” felindən əmələ gəldiyi fikrini irəli sürürlər.

Qədim insanlar türk adını “türk” sözünün indiki anlamından fərqli olaraq “güc”, yaxud “güclü” mənalarında işlətməmişlər. Hun dövrlərində *türük hun*, *türük kun dedikdə qüvvətli hun*, *qüvvətli kun* mənası ifadə edilmişdir.

“Türk” sözü türk millətinin və dövlətinin adı kimi ilk dəfə VI əsrin II yarısında “Göytürk imperatorluğu”nda işlənilmişdir. Bundan sonra imperatorluğa aid olan türksoylu qəbilələr də “türk” sözü ilə adlandırılmışdır. Hazırkı dövrdə “türk” sözü konkret və ümumi olaraq iki başlıca mənada işlənir.

1. “Türk” sözü dar – konkret mənada Kiçik Asiyada – Anadoluda yaşayan türk soylu, osmanlı adı ilə məşhurlaşmış xalqın və onun dilinin rəsmi xüsusi adını bildirir. Məsələn: türk xalqı, türk milləti, türk dili. Türk milləti bu sözlə bağlı ölkənin, dövlətin də adını yaratmışdır. Türkiyə dövləti, Türkiyə ölkəsi, Türkiyə Cümhuriyyəti.
2. “Türk” sözü geniş – ümumi mənada bütün türksoylu xalqların, qrupların və onların dillərinin ortaq adını bildirir. Məsələn: türk dövlətləri, türk millətləri, türk xalqları, türk tayfaları, türk qəbilələri, türk dilləri. Türk xalqlarının hər birinin özünə aid fərqli adı vardır. Eyni zamanda, bu ad həmin xalqın dövlətinin və dilinin də rəsmi adı kimi işlənir.

<i>Azərbaycan xalqı</i>	– <i>Azərbaycan dili</i>
<i>Qazax xalqı</i>	– <i>qazax dili</i>
<i>Qırğız xalqı</i>	– <i>qırğız dili</i>
<i>Özbək xalqı</i>	– <i>özbək dili</i>
<i>Türk xalqı</i>	– <i>türk dili</i>
<i>Türkmən xalqı</i>	– <i>türkmən dili</i> və s.

Bu dillərin hər biri müstəqil dil olub, mənşəcə türk dilləri qrupuna mənsubdur. Planetimizdə *260 milyondan* çox türksoylu insan yaşayır.

Türkün xarakteri. Əsl türkləri xarakterizə edən bir sıra yüksək insani keyfiyyətlər, cəhətlər mövcuddur ki, onlarsız türk adamını təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Türk adamı alicənab, rəhmli və ədalətliliyi ilə seçilir. Türk həmişə ədalət tərəfdarı olmuş, hər şeyi öz sadələşməyə meyli ilə həll etməyə çalışmışdır. Həqiqi türk doğruluğu, düzgünlüyü sevmiş və onu özü üçün ideal götürmüşdür. Vətənsəvarlik, vətənə bağlılıq türkün xarakterində xüsusi yer tutur. Ata məhəbbətinin gücü ilə hər bir türk ata yurdunu – vətəni canından əziz tutur. İndi vətənpərvərlik, vətəni qorumaq, ona sadıq qalmaq türkün müqəddəs vəzifələri sırasında ön cərgədə durur.

Cəsarət və qorxmazlıq türk xarakterinin tərkib hissələrini təşkil edən amillərdəndir. Türk adamının cəsarəti, dönməzliyi onu həmişə qələbəyə aparmışdır. Çox gözəl deyilib: Türk ölür, amma əqidəsindən dönməz! Türk dünyanın ağıllı millətlərindəndir. Türk təfəkkürü, məntiqi xüsusi gücə malik olmuşdur. Türkün hər bir ağıllı tədbiri həmişə ona qələbə müjdəsi gətirmişdir. Türkün ağıl gücünü dost və düşməni də hiss etmişdir. Elə ona görədir ki, qeyriləri tərəfindən “türkün sonrakı ağılı məndə ola” ifadəsi meydana çıxmışdır.

Türkün mərdliyi və qonaqpərvərliyi də onun xarakterinin müsbət əlamətlərindəndir. Bu keyfiyyəti zaman-zaman qonşu xalqlar və əcnəbilər dəfələrlə xüsusi olaraq qeyd etmişlər.

X əsrdə yaşamış ərəb İbn Fədlan səyahətnaməsində (“Er-Rihle”) yazır: Oğuz deyə tanınan bir Türk qəbiləsinin yaşadığı yerə baş çəkdik...

Türk adəti belədir... Bir türkün yurdundan tanımadığı bir kimsə keçib, ona – mən sənə qonağınam, dəvələrin-

dən, heyvanlarından və pulundan bu miqdara ehtiyacım var, desə, türk istədiklərini ona verir...”¹

Türk adamını xarakterizə edən müsbət keyfiyyətlər ancaq bunlar deyildir. Mövzudan çox kənara çıxmamaq üçün burada onlardan bir neçəsini göstərməklə kifayətlənməli olduq.

TÜRKÜN İNAMI. Bu mövzu ilə bağlı bir sıra mülahizələr vardır.

Qədim türkün inamı olmuşmu? Bu başdan yada salaq ki, dünyada inamsız heç bir xalq, millət yoxdur. Lakin inamlar sistemi xalqlarda müxtəlif forma və xarakter daşmışdır. Bəzi xalqlar totemçi olub, daşdan, ağacdən özünə süni inam əlaməti hazırlamış, ona sitayiş etmişlər.

Qədim türklər bu deyilənlərdən uzaq olmuşlar. Bəzi tarixçilər türklərin ata, qurda və quşa inam göstərdiklərini bildirmişlər. Son türkoloji tədqiqatlarda belə fikirlərin əsassız olduğu sübuta yetirilmişdir.

Türklərin
ATA – QURDA – QUŞA
münasibəti

At türkün öz məqsədinə çatmasında ən əlverişli vasitə rolunda olmuşdur. Bütün vuruşlar, qələbələr atsız mümkün deyildi. Buna görə də türklər atı sevmiş, onu bəsləmiş, inkişaf etdirmişlər. Bəzi türk boyları ata heykəl qoymuş, onun şəklini çəkdirmişlər. Lakin bununla bərabər türklər atı totem qəbul etməmişlər. At kəsib, at əti yeyən türk tayfaları olmuş, indi də at ətindən ləzzət alan türklər vardır.

Qurd (canavar) türk həyatında tez-tez xatırlanan varlıqdır. Qurd çevik, qüvvətli və yırtıcı heyvandır. Onun əlamətlərini qədim türklər simvol kimi götürmüşlər. “Elə

¹ Bax: Refik Özdek. “Türklərin altın kitabı”, cilt 1, İstanbul, 1990.

bil canavardır”, “canavar kimi dağıtdı”, “canavar kimi parçaladı”, “canavar kimi yedi” və s. ifadələr qurdun xüsusiyyətləri ilə bağlı meydana çıxmışdır.

Tarixən türk əsgərlərinin cəsarətini, qüvvət və qüdrətini görənlər onları qurda bənzətmişlər. Bu bənzətmələr təkcə türklər tərəfindən deyil, əcnəbilər – yadlar, düşmənlər tərəfindən də söylənilmişdir.

Quş, xüsusilə qartal qədim türklər tərəfindən sevilmişdir. Qartal quşların ən qüvvətlisidir. Türklər qartaldan yüksəklik, bacarıq, hakimiyyət simvolu kimi istifadə etmişlər. Türk həmişə qartal kimi ənginliklərə uçmaq, yüksəlmək arzusunda olmuşdur. Buna görə də bəzi abidələrdə, yazılarda qartal şəklindən istifadə olunmuşdur.

Deməli, at da, qurd da, quş da türk üçün totem deyil, vasitə və simvoldur. Bəs qədim türklərin inamı nə olmuşdur?

Məşhur türk tarixçisi **Rəfiq Özdek** türklərin üç növ inam sistemi olduğunu ümumiləşdirmişdir: bunlar “təbiət qüvvələri”, “ata müqəddəsliyi”, “Göy Tanrı” dan ibarətdir¹.

1. Təbiət qüvvələrinə inanmaq. Qədim türklər dağların, dərələrin, göllərin, dənizlərin, səhraların, meşələrin, bulaqların, çayların ruha və gizli qüvvəyə malik olduğuna inanmışlar. Bununla yanaşı, Günəş, Ay və ulduzda da ruh olduğunu təsəvvür etmişlər. Təbiət hadisələrindən göyün gurultusunda, ildırımın çaxmasında da ruhun olması inamına gəlmişlər.

2. Göy Tanrıya inanmaq. Qədim türklər Göy Tanrı dedikdə səma tanrısı mənasını nəzərdə tutmuşlar. Göy Tanrı – bütün göy üzüdür; yeri-göyü yaradandır. Bütün varlıqlar – bitkilər, insanlar, digər canlılar onun yaratdıqlarıdır. İstədiyi anda hər şeyə can verdiyi kimi, can da ala bilir və s.

Tanrıya – göyü-yeri yaradana inam indi də türklər arasında qüvvətli formada qalmaqdadır. Bununla bağlı onlar

¹ Refik Özdek. Türklərin altın kitabı, İstanbul, 1990, 1-ci cild, səh. 10-11.

ca ifadə işlənir: “Sənə ümidliyəm, ey yeri-göyü yaradan”, “Sənədir inamım, yerin-göyün sahibi”, “Yeri-göyü yaradan Tanrı sənə kömək olsun”, “Tanrı bunu bağışlamaz”, “Sənə yalvarıram, ey yeri-göyü yaradan, mənə kömək et”, “Bir tanrı səni çağırıram”, “Adını mən verdim, yaşını Tanrı versin” və s.

3. Ata müqəddəsliyinə inanmaq. Qədim türklərin əsas inamlarından biri də ata müqəddəsliyi idi. Tarixən türklərdə ataya hörmət və sevgi çox qüvvətli olmuşdur. Atanın qeydinə qalmaq, öləndə onu təntənəli dəfn etmək və həmişə qəbrini qorumaq türk övladları üçün ən müqəddəs borc, ən şərəfli vəzifə sayılmışdır.

Tarixi faktlardan – qazıntılardan aydın olur ki, qədim türklər ata-babalarını, onlara məxsus qızıl və gümüş əşyaları, silahları, mindiyi atın yəhəri, yüyəni və hətta mindiyi atı özü ilə birlikdə dəfn edirlərmiş. Qəbirlər gözəl və geniş hazırlanaraq üzərlərində abidələr qoyulmuş, yazılar həkk edilmişdir. Bu məzarların toxunulmazlığı daima qorunmuşdur. Onlara əl vuranlar məhv edilmişdir. Tarixən müqəddəs və zəngin türk qəbirlərinə soxulmaq nəticəsində ciddi vuruşlar, qırğınlar baş vermişdir. Neçə-neçə monqol, çin, bizans adamı bu səbəbdən türklər tərəfindən qətlə yetirilmişdir.

Ata müqəddəsliyinin izləri indi də ürəklərdə, nitqlərdə, ifadələrdə özünü saxlamaqdadır. “Atamın qəbrindən böyük andım yoxdur”, “Atamın qəbrinə and içirəm”, “Atamın qəbri üçün”, “Atamın qəbri haqqı” və s. ifadələr türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan ədəbi nitqində geniş işlənilməkdədir¹.

¹ Türklərin ata müqəddəsliyini, qəbir toxunulmazlığını bizi tanıyan və əhatə edən hər bir xalq çox yaxşı bilir. Elə buna görə də qəddar düşmənimiz - yaxınlığımızdakı vicdansız qonşumuz ələ keçirdiyi Azərbaycan yaşayış məntəqələrində ilk dəfə qəbiristanlığa soxulub, qəbir daşlarını sındırır və qəbirləri söküb dağıdır. Bu, sadəcə onların vəhşiliyinin nəticəsidir. Tanrı onların cəzasını gec-tez verəcəkdir.

Xeyirxah türk ata-babalarının, gözəl, nurani şəxsiyyətlərin, xalqın böyük məhəbbətini qazananların bir çoxunun qəbirləri bəzi hallarda “ocağ”a, “inam və ziyarət məbədi”nə çevrilmişdir. Bütün bunlar ata müqəddəsliyindən, ata sevgisindən irəli gəlmişdir.

İnam insanların kamil yetişməsində, düzgün formalaşmasında əvəzsiz vasitədir. İnamsızlıq insanı məğlubiyətə aparır. Kimə və nəyə inam qələbədir, gələcəkdir, xoş həyatdır.

Dini inam isə insan əqidəsinin saflaşmasında, düz yol seçməsində çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Din insanları cəsarətli, səbirli və dözümlü olmağa çağırır. Dini inamı güclü olan hər bir kəs heç zaman xəta törətməz, həyatında bəd əməllərə yer verməz.

Dini biliklərdə deyilir ki, din Allah yoludur – Allahın əmr və göstərişləri məleykələr vasitəsilə peyğəmbərlərə, peyğəmbərlər də insanlara çatdırır. Allah İslam dinini Cəbrayıl adlı mələk vasitəsilə Məhəmməd peyğəmbərə göndərmiş¹, o da bunu insanlar arasında yaymış və islama inananlar müsəlman hesab olunmuşdur.

TÜRKÜN DİNİ. Müasir türk xalqlarının dini inamı islamiyyətdir. Türk qəbilələri müxtəlif dövrdə islamiyyətlə qarşılaşmış və islam dinini qəbul etmişlər². Həmin andan isə VII əsrin I yarısında yazılmış “Quran” türklərin də müqəddəs kitabı olmuşdur.

Azərbaycanda İslam dinini ərəblər yaymışlar. Azərbaycan torpağı ərəb xilafətinin vilayətinə çevrilən dövrdən xalqımız müsəlmanlığı mənimsəmiş və İslam dininə sita-yiş edib, ehtiram göstərməyə başlamışdır. İslam dini türk dillərinin inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir.

¹ İslam ilmihi, İstanbul, 1990, səh. 8.

² Anadolu türkləri IX əsrdə islamiyyəti qəbul etmişlər.

TÜRK AREALI

Türk coğrafiyası – türklərin yaşadıkları yerlər dünyanın olduqca böyük və geniş sahəsini əhatə etmişdir. Yer üzündə türklər qədər geniş yayılmış ikinci bir milləti təsəvvürə gətirmək çətindir. Dünyanın hər yerində türk insanları yurd salıb həyat sürmüşlər. İndi də müasir türk dünyası ucsuz-bucaqsız ümmənə bənzəyir.

TÜRKLƏRİN İLK YURDU. Türk xalqlarının əcdadları – ulu babaları miladdan əvvəl – iki min il bundan öncə Orta Asiyada yaşamışlar. Türklərin beşiyi, məskunlaşma mərkəzi Altay dağlarının şimalı və Yenisey çayının sahilləri olmuşdur. Həmin ərazilər, bölgələr bu gün də türk xalqlarına məxsusdur. Türksöylü xalqların bəziləri bu qədim türk yurdlarında öz mövqelərini möhkəmlətməmiş və oralara daha möhkəm bağlanmışlar.

TÜRKLƏRİN YAYILMASI

Qədim türklərin bəzi soyları, qəbilə, tayfa və qrupları müxtəlif şərait, vəziyyət və səbəblərlə bağlı doğma yurdlarından ayrılıb dünyanın başqa-başqa yerlərinə üz tutmuşlar. Türklərin dünyaya yayılmasının bir neçə səbəbi vardır. Hər şeydən əvvəl bildirməliyik ki, türklərin başqa torpaqlara getməsi iqtisadi məsələlərlə əlaqədar meydana çıxmışdır. Türk əhali bir tərəfdən sürətlə artmış, çoxalıb öz yurduna sığışmamış, digər tərəfdən də mal-qara inkişaf etmiş və mövcud torpaqlar darlıq etmişdir. Türklər bu ictimai və iqtisadi problemləri həll etmək üçün qonşu ölkələrə, daha münbit və geniş bölgələrə getmək zərurəti ilə qarşılaşmışlar. Bütün bunlarla bağlı get-gedə türklər yer-üzünə yayılmağa başlamışlar.

Türklərin dünyaya yayılmasının tarixi eradan əvvəl hun türklərindən başlamışdır. Türk adamlar dörd istiqamətə – dünyanın dörd qütbünə yayılmışlar. Onlar

şərqdə Sakit okeana qədər, qərbdə Avropanın mərkəzlərinə, şimalda Uzaq Sibirə, cənubda Hindistana gedib çatmışlar. Türk boylarının başqa yerlərə yayılması müxtəlif dövrlərdə baş vermişdir.

Türklərin Qafqaz ərazilərinə gəlmələri onlar üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Belə ki, Cənubi və Şimali Qafqaz bəzi türk tayfalarının başqa yerlərə, o cümlədən Kiçik Asiya və Avropaya keçməsinə imkanlı bölgə, əlverişli yol olmuşdur.

Cənubi Qafqaza – Azərbaycan ərazisinə uzaq keçmişdə türk mənşəli bir çox tayfa və qruplar gəlmiş, bunlardan bəziləri köçüb getmiş, bəziləri isə daimi məskunlaşmış bu torpaqları özlərinə vətən etmişlər.

Azərbaycan ərazisinə türklərin gəlişi miladdan əvvəl VII əsrdən başlanmışdır. İlk dəfə Azərbaycana sakalar (isteklər) gəlmişlər¹. Qədim sakalar bu bölgədə uzun illər yaşamışlar. Onlardan sonra buraya gələn türk mənşəli hesab edilən albanlar olmuşdur. Uzun sürən alban hakimiyyətini midiyalılar devirmişlər.

II əsrdən Azərbaycan bölgəsinə hun türkləri, sonra xəzərlər, V əsrdə sabirlər və başqaları gəlmişlər.

VI–VIII əsrlərdə – Göytürk hakimiyyəti illərində (552–744) Orta Asiyadan bir sıra türk tayfaları Azərbaycana gəlmiş və burada yerləşib qalmışlar.

VIII əsrdə oğuzların bir qolu Azərbaycana gəlmişdir². Səlcuqlar dövründən isə Azərbaycan tam türk ölkəsinə çevrilmişdir. Orta Asiyadakı türk ölkələri monqol istilasına məruz qalandan sonra da bəzi türk qrupları Azərbaycana köçüb burada məskunlaşmışlar.

¹ Prof. Dr. Mehmet Saray. Azərbaycan Türkləri Tarihi. İstanbul, 1993.

² "Dədə Qorqud" dastanı oğuz tayfalarına məxsusdur. Həmin tayfalar müasir azərbaycanlıların, türk və türkmənlərin formalaşmasında özək xətti təşkil edərək, onların ulu babaları olmuşlar.

Deməli, Azərbaycanda bir deyil, zaman-zaman bir neçə türk tayfa və qrupları yerləşmiş və onlar bugünkü Azərbaycan millətinin tərkibini təşkil etmişlər. Bu proses digər türk xalqlarının da tarixində baş vermişdir. Türklərin beləcə yer üzünə yayılması, ayrı-ayrı tayfaların, xalqların formalaşması çoxsaylı müstəqil türk dillərinin tarixən yaranmasına, meydana çıxmasına başlıca səbəb olmuşdur.

Müasir türkdilli xalqlar Orta Asiyada (Qırğızıstanda, Özbəkistanda, Türkmənistanda, Qazaxıstanda), Uzaq Şərqdə, Çində, Qafqazda, Rusiyada, İranda, İraqda, Kiçik Asiyada – Türkiyədə yaşayırlar. Bundan başqa, ABŞ-da, Fransada, Almaniyada, İngiltərədə, İtaliyada və digər ölkələrdə də xeyli türk yaşamaqdadır. 260 milyonluq dünya türklərindən 30 milyondan çoxu azərbaycanlıdır. Azərbaycanlılar türk xalqları arasında əhalinin miqdarına görə ikinci yeri tutur.

TÜRKLƏRİN DÖVLƏTÇİLİYİ. Dövlət ciddi intizam, qayda-qanun üzərində bərqərar olur. Dövlətçilik ən zəruri tələblərə əsaslanır. Qədim dövrlərdən başlamış türk xalqları yaşadıkları bölgələrdə möhkəm nizam-intizam yaratmağa xüsusi əhəmiyyət vermişlər. Onlar dünya xalqları arasında güclü intizam sahibi kimi tanınmışlar. Elə buna görədir ki, bəzi mənbələrdə “türk” sözü “intizam” mənasında izah olunur.

Türklər dünyanın üç qitəsində – Asiya, Avropa və Afrikada 150-dən artıq siyasi quruluş yaratmışlar. Bu siyasi quruluşları imperatorluq, dövlətlər, bəyliklər, ata-bəyliklər, xanlıqlar, cümhuriyyətlər (respublikalar) təşkil edir. Bunların xüsusi adları (məsələn, Xəzər imperatorluğu, Karluq dövləti, Saltuklu bəyliyi, Şam atabəyliyi, Peçeneq xanlığı, Hatay cümhuriyyəti və s.) başqa-başqa olsa da, məzmunca tam türk siyasi quruluşları idi.

Dünya tarixçiləri türk xalqlarının ilk siyasi quruluşunun Böyük Hun imperatorluğu olduğunu göstərilər. Bu fikirlə hələlik müəyyən mənada razılaşımaq olar. Lakin deməliyə ki, belə bir imperatorluq qurulana qədər, heç şübhəsiz, digər türk siyasi quruluşları olmamış olmazdı. Bu cür böyük və güclü bir imperatorluq ancaq və ancaq mövcud zəngin təcrübələr nəticəsində formalaşa bilərdi. Bu barədə yenidən və dərinlən düşünməyə ciddi ehtiyac duyulur. Böyük Hun imperatorluğu türklərin tarixində xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Hun türklərinin dövlətçilik təcrübəsi və bacarığı bir sıra dövlətlər üçün örnək olmuşdur. Bu imperatorluq “Böyük Hun imperatorluğu” adlanırdı. Miladdan əvvəl IV əsrdə qurulmuş Asiya Hun imperatorluğu böyük sahəni – Xəzər dənizindən Sakit okeana qədər olan əraziləri əhatə edirdi.

48-ci ildə Böyük Hun imperiyası dağıldandan sonra eyni mənşəli, müxtəlif adlı onlarca türk milləti formalaşmış və bununla yanaşı onların milli dilləri də meydana gəlmişdir. Türk dilinin yayılmasında eramızın IV və V əsrlərində (374–469) Qərbi Hun imperatorluğunun (Avropa Hun imperatorluğunun), IV əsrin sonundan 557-ci ilə qədər Ağ Hun imperatorluğunun böyük rolu olmuşdur. Hun türkləri dünyanın bir çox ölkəsində hökmdarlıq etmişlər¹. Türk dövlətçiliyində Hun imperatorluğundan sonra xüsusi rolu olan Göytürk imperatorluğudur. Birinci Göytürk imperatorluğu VI əsrdə (552–582), ikiyə bölünmüş Şərqi və Qərbi Göytürk imperatorluqları VI–VII əsrlərdə (582–630), ikinci Göytürk imperatorluğu VII–VIII əsrlərdə (681–744) fəaliyyət göstərmişdir. Bu imperatorluq türklərin tarixində türk adını daşıyan ilk siyasi quruluşdur. “Göytürk” adındakı “göy” sözü səma, rəng, tanrı mənalarını bildirən leksemdir. Bu xüsusi

¹ Miladdan sonra V əsrdə (434–453) tanrı qırmançı Attila zamanında Qərbi Hun imperatorluğunda türk hakimiyyətinə daxil olan 35 xarici ölkə var idi.

adda, şübhəsiz ki, daha çox “allah türkü”, “tanrı türkü” mənası nəzərdə tutulmuşdur. Göytürklərin dövründə ümumtürk dünyasına yeni-yeni zəfər qapıları açılmışdır. Göytürk imperatorluğu illərində dil və yazı məsələlərinə də xüsusi əhəmiyyət verilmiş, mövcud yazı ünsürləri əsasında təkmilləşmiş türk yazı sistemi yaradılmışdır.

Göytürklərin dili Azərbaycan dilinə də çox yaxın görünür. Burada sözlərin çoxu eyni forma və mənədadır. Məsələn, Göytürk dilindəki bir cümləyə nəzər yetirək: “Bir yılda dörd yolu sunquştüm”. Bu cümlə Azərbaycan dilində belə səslənir – “Bir ildə dörd yol (dəfə) süngüləşdim”¹.

Türk siyasi quruluşu tarixində Osmanlı imperiyası (1299–1922) xüsusi mövqeyə malikdir. Osman Qazi tərəfindən XIII əsrdə qurulan bu siyasi quruluş müasir türk dünyasının ən böyük dövləti olan və 1923-cü ildə yaradılan Türkiyə Cümhuriyyətinin bünövrəsi olmuşdur. Osmanlı imperiyası varlığı boyu türklərin müdafiəsi və inkişaf etməsində xüsusi rol oynamışdır.

Müasir dövrdə 7 müstəqil türk dövləti mövcuddur:

1. *Türkiyə Cümhuriyyəti – paytaxtı Ankara şəhəri.*
2. *Kipr Türk Cümhuriyyəti- paytaxtı Lefkoşa şəhəri.*
3. *Azərbaycan Respublikası – paytaxtı Bakı şəhəri.*
4. *Qazaxıstan Respublikası – paytaxtı Astana şəhəri.*
5. *Qırğızıstan Respublikası – paytaxtı Bişkek şəhəri.*
6. *Özbəkistan Respublikası – paytaxtı Daşkənd şəhəri.*
7. *Türkmənistan Respublikası – paytaxtı Aşqabad şəhəri.*

Tarixən qədim türk dövlətləri arasında bəzi nifaqlar baş vermiş və bunun nəticəsində ümumtürk aləminə ağır zərbələr dəymişdir. Hazırda müasir türk dövlətləri üçün ən başlıca cəhət ümumtürk birliyi və həmrəyliyidir. Bununla belə indi və gələcəkdə istənilən arzu və məqsədlərə lazımnıca çatmaq qeyri-mümkün olar.

¹ Misal Refiq Özdekin adıçəkilən əsərindən götürülmüşdür.

Azərbaycanın siyasi quruluşları da çox maraqlı formalarda mövcud olmuşdur.

XII əsrdə Azərbaycan Atabəylər dövləti (1146–1225) yaranmış və bu, həm də Eldəgizlər dövləti adlanmışdır. XIV əsrdə Qaraqoyunlu dövləti (1380–1469) və Ağqoyunlu dövləti (1350–1502) qurulmuş və sonuncusu XVI əsrə kimi yaşamışdır.

XVI əsrdə Ağqoyunlu dövləti əsasında Səfəvilər dövləti (1502–1736) yaradılmışdır. Buna mükəmməl söz sənətkarı, bacarıqlı ictimai xadim Şah İsmayıl Xətai rəhbərlik etmişdir.

XVIII əsrdə (1747-ci ildən) Azərbaycan xanlıqları yaranmağa başlamışdır. Bu ilk xanlıqlar – Şirvan, Şəki, Lənkəran, Qarabağ, Quba, Gəncə, Rəvan, Bakı və sonrakılar – İlisu, Naxçıvan XIX əsrin müəyyən illərində fəaliyyətdə olmuş və nəhayət, 1804-cü ildən başlayaraq 1826-cı ilə qədər çar Rusiyası tərəfindən bir-bir işğal edilmişdir.

XX əsrdə Azərbaycan dövlətçiliyinin üç formada siyasi quruluşu yaranmışdır:

1. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti (1918–1920).
2. Azərbaycan SSR (1920–1991).
3. Azərbaycan Respublikası (1991).

Bütün türk dövlətlərində, heç şübhəsiz, əsas ünsiyyət vasitəsi öz doğma dilləri olmuşdur. Azərbaycanda da Azərbaycan dili dövlət dili kimi işlənilmişdir. Dövlət dili səviyyəsində istifadə edilən türk dilləri digərlərinə nisbətən daha çox inkişaf edib zənginləşmişdir. Bunu müasir Azərbaycan dili, müasir özbək dili, müasir türk dili və sair dillərin nümunəsində açıq-aydın görmək olur. Deməli, hər hansı milli dilin inkişafında dövlət faktoru əsas qüvvədir.

TÜRKLƏRİN TARİXİ. Türklərin bir neçə min illik tarixi vardır¹. Türk tarixinin 2.500 ili faktik olaraq yazılı

¹ Tarixçilərin əsərlərində türklərin meydanəgəlmə tarixinə dair çox müxtəlif rəqəmlər göstərilir. Bu tarixi bəziləri 3 min, bəziləri isə 4 min, hətta 7 və 8 minillərlə bağlayırlar.

abidə əsasında sübut olunur. Belə bir abidə Esik qəsəbə-sində “Qızıl paltarlı adam” qəbrindən tapılan yazılı gümüş tabadır. Türkoloqlar yazının (iki sətirdən ibarətdir) 2.500 il bundan əvvələ aid olduğunu müəyyənləşdirmişlər¹. Türklər meydana gəldikləri dövrdən minlərcə böyük zəfərlər qazanmış, onlarca ölkələri öz hökmranlıqlarına tabe etmişlər. Bütün türk boylarının keçib gəldikləri enişli-yoxuşlu həyat yolları, qəhrəmanlıqları, cəngavərlikləri, dövlətçilikləri, qərinələr boyu yaradıb formalaşdırdıqları gözəl adət-ənənələri və s. əsasında möhtəşəm və zəngin türk tarixi yaranmışdır. Bu böyük tarix zaman-zaman əli qələm tutan çoxlarını maraqlandırmış və onlarda tədqiqat meylinin, tədqiqat həvəsinin güclənməsinə səbəb olmuşdur.

Türk tarixinə dair indiyə qədər həm türksoylu alimlər, həm də əcnəbi türkoloqlar tərəfindən yüzlərlə elmi əsər meydana gəlmişdir. Bu əsərlərin bir çoxunda iki məsələ – türk cəmiyyətinin, türk ictimaiyyətinin tarixi ilə türk siyasi quruluşunun, türk dövlətçiliyinin tarixi fərqləndirilməmiş, bunlar bir-biri ilə qarışdırılmışdır. Göstərilən problemlər, təbii olaraq, bir-biri ilə bağlıdır. Lakin millətin tarixi dedikdə, onu siyasi quruluşların tarixindən başlamaq heç cür doğru olmaz. Bəzi tarixçilər türklərin tarixinin “Böyük Hun imperatorluğu”ndan başladığını göstərirlər. Şübhəsiz ki, türk formalaşmasaydı, onun dövlət quruluşu ola bilməzdi. Buna görə də türk tarixinin başlanğıcını uzaq keçmişdə, siyasi quruluşun yaranmasından çox-çox əvvəllərdə axtarmaq və aydınlaşdırmaq həqiqətə daha uyğun olar.

Türklərin tarixini yazanlar arasında bir-birinin əksini təşkil edən iki istiqamət çox parlaq görünür:

¹ Bu taba 1970-ci ildən Almatı şəhərindən 50 kilometr uzaqda olan İsiqgöl sahilindəki Esik qəsəbəsində açılan qəbirdən tapılmışdır. Məzar açılarkən onun türk şahzadəsinə (tikin) aid olduğu müəyyən olunmuşdur. Bu türk adamı qızıl tacı, qızıl paltarı və əşyaları ilə bərabər dəfn edilmişdir. Qəbirdə 4.800 parça qızıl olduğu aşkar olunmuşdur.

- 1) Türklərin tarixini qərəzçilik mövqeyindən birtərəfli səhv və səthi göstərənlər.
- 2) Türklərin tarixini reallıq əsasında olduğu kimi obyektiv yazanlar.

Qərb türkoloqlarından bəziləri türk tarixinə birtərəfli yanaşaraq, bu möhtəşəm və şərəfli tarixi zorakılıq, amansızlıq tarixi kimi göstərməyə cəhd etmişlər. Belə qərəzçi, üzdənirəq tarixçilər bilməlidirlər ki, həqiqət həmişə həqiqiliyində qalır, onu saxtalaşdırənlər isə nifrət və hörmətsizlik qazanırlar.

Qərb aləminin tarixçilərindən türk həqiqətlərini olduğu kimi görüb təsvir edənlər də vardır. Fransız türkoloqu – tarixçi-professor Yean-Paul Roux “Türklərin tarixi” (“Histoire des Turcs”) əsərində yazır: “Türklər tarixən hegemonluq altına aldıkları millətlərin dilinə, dininə, mədəniyyətinə, milli mənləyinə və elminə toxunmurdular”. Bu kimi çox gözəl insani keyfiyyətlər həmişə türkləri xarakterizə edən əlamətlər olmuşdur. Türklərin tarixinin hərtərəfli və obyektiv öyrənilməsi yalnız türk dünyası üçün deyil, ümumdünya tarixinin tamamlanması üçün də çox əhəmiyyətlidir. Türk tarixinin türk gözü ilə izlənil, türk təfəkkürünə uyğun təhlilinin verilməsi daha düzgün məntiqi nəticələr söyləməyə imkan verər. Çünki qərəzçilik türk təbiətinə yaddır, doğruculuq, düzgünlük isə yarandığı gündən onun varlığının özülünü təşkil edir.

Ümum türk tarixinin mükəmməl formada yaradılması bir çox ekstralinqvistik problemlərin açılması üçün də zəruridir.

Türk dillərinin mənşə və inkişafının, onların təsnif və elmi əsasda qruplaşdırılmasının daha da dəqiqləşdirilməsi kimi məsələlər, hər şeydən əvvəl, türklərin ümumi tarixinin obyektiv şəkildə yazılması ilə daha çox bağlıdır. Ona görə də mükəmməl, geniş obyektiv ümumtürk tarixinin

yaradılması, başqa sahələrdə olduğu kimi, dilçilikdə də səbirsizliklə gözlənilir.

TÜRKLƏRİN MƏDƏNİYYƏTİ. Mədəniyyət inkişaf etmiş xalqların başlıca əlamətidir. Dünyada mədəniyyətə nail olmayan xalq tapılmaz. Lakin bəzi millətlər daha zəngin mədəniyyətə malik olmuşlar. Türklərin də maddi və mənəvi mədəniyyəti bu qəbildəndir.

Türklərin mədəniyyətinə şəər atıb onu yanlış şəər edənlər də olmuşdur. Türk mədəniyyətini qərəzçilik mövqeyindən izah edənlər türkləri “köçəri” adlandırmış və buna əsaslanıb “fikir” söyləmişlər.

“Köçəri” geniş anlayışdır. Köçəri xalqların hamısı eyni xarakter və xüsusiyyətlərə malik deyildir. Dünyada elə köçəri xalq olmuş ki, bir yerdən başqa sahəyə köçmüş, həmin bölgələrin maddi sərvətlərindən istifadə edib, oranı dağıtdıqdan sonra bir daha yerini dəyişmiş və sair. Belə köçərilər ayaq basdıqları bölgələrdə heç bir mədəni iz buraxmamışlar.

Türk köçünün bu deyilən anlamla qəti uyğunluğu yoxdur. Lap uzaq keçmişlərdə türklər köçüb gəldikləri yerlərdə müxtəlif tikinti materiallarından istifadə edərək evlər, imarətlər tikib kənd və şəhər quraraq həmin yaşayış məntəqələrində həyat sürməyin nümunələrini yaratmışlar.

Türk xalqları ilə maraqlanan əcnəbilərin, o cümlədən ərəb səyyahlarının əsərlərində türkün quruculuğu, maddi və mənəvi mədəniyyəti barədə əsaslı sübutlar və çoxlu fakt vardır. 942-ci ildə ərəb səyyahı Əbu Düləf türk ellərində gördükləri barədə belə yazmışdı: “Oğuzların yanına getdik... Bu oğuz şəhərlərində evlər daşdan, ağacdən... tikilmişdi”. Türklərin şəhərlisi, kəndlisi olduğu kimi, çadırdı və alaçıqda gün keçirəni, həyat sürəni də olmuşdur. Bunlar sənət, peşə və məşğuliyyətlə bağlı idi.

Qədim türklər məskunlaşdıqları ərazidə qoyunçuluq və maldarlıqla yanaşı, təsərrüfatın digər növləri ilə də məş-

ğul olmuşlar. Yer şumlamaq, insan həyatı, yaşayışı üçün zərurət təşkil edən bitkiləri becərmək türklərin fəaliyyətində xüsusi yer tutmuşdur. Bununla yanaşı, atı əhliləşdirib ondan həm təsərrüfatda, həm də müdafiə və hücumlarda, vuruşlarda istifadə etmək türk aləmində böyük və əvəzsiz dönüşə səbəb olmuşdur.

Türklərin mədəniyyətinin qədimliyini və böyüklüyünü sübuta yetirən daha bir çox faktlar mövcuddur. Arxeoloji qazıntı və tapıntılar sübut edir ki, qədim türk xalqları metal istehsal etmişlər. Dəmirdən, qızıldan, gümüşdən əşya, qab-qacaq hazırlamış, müxtəlif növ silah düzəltmiş və bunların hər birini konkret dil vahidi – sözlərlə adlandırmışlar.

Qədim türklər siyasi quruluşların təşkili sahəsində az iş görməmişlər. Türk dövlət quruculuğu təcrübəsi türkün siyasi mədəniyyətinin inkişafına, yüksəkliyinə parlaq sübutdur. Türk xalqları ən qədim dövrlərdən zəngin şifahi və yazılı ədəbiyyata malik olmuşlar. Türk xalqları minlərlə bayatı, nağıl, dastan və s. yaratmışlar. Göytürklərin “Ergenekon dastanı”, qırğız türklərinin “Manas dastanı”, Oğuzların “Dədə Qorqud” dastanı insanlıq tarixində öz keyfiyyətlərinə görə əvəzsiz bədii təfəkkür nümunələridir. Qədim və müasir türk qələminin məhsulu olan minlərcə yazılı bədii sənət əsəri dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə daxil olub onun zənginləşməsində xüsusi rola malikdir. Bu nailiyyətlər milli türk dilləri əsasında əldə edilmişdir. Milli türk dillərinin bir çoxu öz mədəni, ədəbi formasını hələ uzaq keçmişdə yaratmışdır ki, bu da ümumtürk mədəniyyətinin inkişafına müsbət təsirini göstərmişdir. Hazırda ümumtürk mədəniyyəti tarixinin öyrənilməsi elm üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu, bir tərəfdən türkoloji dilçiliyin bəzi zəruri məsələlərini dəqiqləşdirməyə, digər tərəfdən də ümumi

dilçiliyin “dil və mədəniyyət” probleminin daha geniş aydınlaşdırılmasına kömək edər.

TÜRKLƏRİN YAZISI. Qədim türklər yazı mədəniyyətinə tarixin uzaq keçmişlərində nail olmuşlar. Lakin zaman keçdikcə müxtəlif ictimai-siyasi çəkişmələr, nifaqlar başqa sahələrdə olduğu kimi, yazı sisteminin də zəif işlənilməsinə gətirib çıxarmışdır. Zəmanəmizə qədər gələn türk yazısı göytürklərin işlətdikləri yazı sistemidir. Bu haqda kitabın müvafiq bölməsində geniş bəhs olunacaqdır.

TÜRKÜN SÖZÜ. Çoxsaylı türk dilləri hələ qədim zamanlardan diqqəti çəkən gözəl əlamətlərə və xüsusilə zəngin söz xəzinəsinə malik olmuşdur. Türk sözləri insan fəaliyyətinin hər sahəsinə dair fikir və düşüncələri aydın, dəqiq və təsirli ifadə etməyə geniş imkanlar yaratmışdır. Türk sözünün bu və eləcə də digər keyfiyyətləri qeyrilərini çox maraqlandırmışdır.

Qədim türklərin özləri kimi, sözləri də yer üzünə geniş yayılmışdır. Hazırda dünya dillərində minlərcə türk sözü işlənməkdədir. Bu sözlərin başqa sistemli dillərə keçməsinin əsas səbəblərindən biri türk qəbilələrinin dünyaya geniş yayılmasıdır. Türklərin hegemonluq etdikləri ölkələrdə türk dilinə, türk sözünə xüsusi rəğbət bəslənilmiş, bunun da nəticəsində türk sözləri özgə dillərdə böyük miqyasda istifadə edilmişdir. Bəzi müasir linqvistik tədqiqatlarda türk sözləri barədə mülahizələr irəli sürülmüş və elmi məsələlər qaldırılmışdır. Bu cəhətdən slavyan, german dillərində türk sözləri mövzularındakı axtarışlar diqqəti daha çox cəlb edir. Burada ümumtürkoloji problemlərlə bağlı məsələlərə də toxunulur ki, bu da elmi baxımdan olduqca maraqlıdır. Digər dillərdə də türk mənşəli sözlərin belə axtarılması faydalı türkoloji dilçilik tədqiqatlarının yaranmasına gətirib çıxara bilər.

TÜRK DİLLƏRİ VƏ ONLARIN QOHUMLUĞU

Türk dillərinin coğrafiyası çox geniş olmuşdur. Hazırda bu dillər Orta Asiyada, Qazaxıstanda, Rusiyada, Qafqazda, Anadoluda, Ukraynada, Moldovada, Litvada və b. yerlərdə istifadə edilir. Zaman-zaman yaranmaqda olan türk dillərinin hər biri tarixi inkişaf nəticəsində müstəqil dil kimi formalaşaraq dünyanın lingvistik xəritəsində özünə xüsusi yer tutmuşdur.

a) TÜRK DİLLƏRİNİN MİQDARI

Türk dilləri dedikdə həm müasir canlı dillər, həm də ölü dillərin məcmusu nəzərdə tutulur. Vaxtı ilə ünsiyyətə xidmət etmiş aşağıdakı türk dilləri indi ölü dillərdir:

<i>Oğuz dili</i>	<i>Peçeneq dili</i>
<i>Qıpçaq dili</i>	<i>Poloves dili</i>
<i>Bulqar dili</i>	<i>Qədim özbək dili</i> və s.
<i>Xəzər dili</i>	

Müasir türk dillərinin miqdarı barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi alimlər bu dillərin 23-dən çox olduğunu göstərir. Bunun səbəbi bir sıra türk dillərinin düzgün müəyyənləşdirilməməsi ilə bağlıdır. Belə ki, bəzən balkar-qaraçay dili iki müstəqil dil (balkar dili və qaraçay dili) kimi hesab edilir. Əslində, bunlar etnik qruplardır və onların dili – “balkar-qaraçay” bir dildir. Tatar dili ilə yanaşı “Kırım tatarlarının dili” və “Kazan tatarlarının dili” müstəqil dil kimi qeyd edilir. Şübhəsiz ki, bunlar milli tatar dilinin az-çox fərqlənən sahələri olub, bir kökə məxsusdur. Eləcə də türkmən dili ilə bərabər “truxmen dili” də konkret dil kimi qələmə verilir və s. Bütün bunların nəticəsində türk dillərinin miqdarı müxtəlif rəqəmlərlə göstərilir. Türk dillərinin miqdarca əsaslı şəkildə dəqiqləşdirilməsinin xüsusi elmi və əməli əhəmiyyəti vardır.

Hazırda ünsiyyət vasitəsi kimi aşağıdakı müasir türk dillərindən istifadə olunur:

1. <i>Azərbaycan dili</i>	13. <i>Noqay dili</i>
2. <i>Altay dili</i>	14. <i>Özbək dili</i>
3. <i>Başqırd dili</i>	15. <i>Salar dili</i>
4. <i>Çuvaş dili</i>	16. <i>Şor dili</i>
5. <i>Xakas dili</i>	17. <i>Tatar dili</i>
6. <i>Karaim dili</i>	18. <i>Tofa dili</i>
7. <i>Qaqauz dili</i>	19. <i>Tuva dili</i>
8. <i>Qaraçay-malkar dili</i>	20. <i>Türk dili</i>
9. <i>Qaraqalpaq dili</i>	21. <i>Türkmən dili</i>
10. <i>Qazax dili</i>	22. <i>Uyğur dili</i>
11. <i>Qırğız dili</i>	23. <i>Yakut dili</i>
12. <i>Qumuq dili</i>	

Müasir türk dillərindən Azərbaycan, qazax, qırğız, özbək, türk və türkmən ədəbi dilləri daha geniş yayılmış və müstəqil dövlət dili kimi işlənməkdədir.

b) TÜRK DİLLƏRİNİN QOHUMLUQ DƏRƏCƏSİ

Türk dilləri başqa dil ailə və qruplarına nisbətən bir-birinə daha yaxın olan dillərdir. Bu dillərin qohumluğu olduqca bariz şəkildədir və özünü aşağıdakı sahələr üzrə aydın göstərir:

1. Ümumi fonetik qanunauyğunluqlarda;
 2. Ümumi söz köklərində;
 3. Ümumi şəkilçilərdə;
 4. Ümumi sözyaratma və sözdəyişdirmə qaydalarında;
 5. Ümumi morfoloji kateqoriyalarda və s. Bunlardan ümumtürk söz köklərinə nəzər yetirək. Bütün türk dilləri üçün aşağıdakı söz qrupları ümumdür:
1. *Qohumluq bildirən sözlərdən* – ata, ana, bacı, qardaş, baba, qayın və s.

2. *Bədən üzvlərinin adlarından* – baş, göz, qas, əl, ayaq, qarın, ağız, burun və s.
3. *Heyvan adlarından* – qurd, sığır, at, it, köpək, pişik, kirpi və s.
4. *Quş adlarından* – durna, sərçə, qaz, ördək və s.
5. *Say bildirən sözlər* – bir, üç, beş, yeddi, doqquz, on və s.
6. *Əlamət bildirən* – ağ, qara, sarı, göy və s.
7. *Hal və hərəkət ifadə edən sözlərdən* – gəlmək, getmək, görmək, içmək, baxmaq, batmaq, durmaq, qaçmaq və s.

Türk dillərindəki leksik vahidlər müqayisə edilərkən eyni sözdə bir sıra fonetik fərqlərin olduğu meydana çıxır.

Məsələn:

Dillər Sözlər	Qazax	Qırğız	Özbək	Tatar
çiçək	şeşək	çeçek	çeçəg	çəçək
kəklik	kekilik	kekilik	kəklik	kortlik
qılınc	kılış	kılıç	kılıç	kılıç
qış	kıs	kiş	kış	kış
dəri	teri	teri	teri	tiri
körpü	körir	köpürə	köprik	küpir
köpük	kobik	köbük	köpik	kubik

Qədim türk dillərinə məxsus bəzi sözlərin ayrı-ayrı dillərdə müxtəlif mənalar ifadə etdiyi də müşahidə edilir. Məsələn, *sığır* sözünə nəzər yetirək. Müasir türk və tatar dillərində bu söz inək mənasını bildirir. Azərbaycan dilində isə “*sığır*” sözünə **-çı** ünsürü artırılaraq qaramal otaran (sığırçı) mənasında işlənir. Bu cür dil hadisələri hər bir konkret dilin öz daxili inkişafı ilə bağlıdır. Belə yeniliklər heç bir türk dilini öz mövqeyindən, qohumluğundan

ayırmamışdır. Çünki türk dilləri tarixi inkişaf prosesində mənsub olduqları əsas dilin qədim əlamətlərini saxlamış, mənşə birliyindən tamam uzaqlaşmamışdır. Həmin doğma əlamətlər türk dilləri qrupunun pozulmamasında xüsusi rol oynamışdır.

Türk dilləri tarix boyu Ural, hind-Avropa, Qafqaz və digər dillərlə əlaqədə olmuşdur. Belə əlaqə və münasibətlər nəticəsində söz alıb, söz vermək prosesi baş vermişdir ki, bu da leksik sistemdə özünü göstərməkdədir. Tarixi qanunauyğunluqlar əsasında meydana gələn hər hansı bir dil hadisəsi türk dillərinin qohumluğuna xələl gətirməmiş, onların inkişafına kömək etmişdir.

Müşahidələr göstərir ki, qohum dillərin, o cümlədən türk dillərinin bir-birinə münasibəti, qohumluq dərəcəsi eyni səviyyədə deyildir. Burada yaxın qohumluq və uzaq qohumluq özünü göstərir. Türk dillərindən *Azərbaycan dili türkmən dilinə daha yaxın qohumdur*. Ona görə də ünsiyyət prosesində asanlıqla anlaşma mümkün olur. Lakin Azərbaycan dili qazax dili ilə uzaq qohumdur. *Qazax dili isə qırğız dili ilə yaxın qohumdur*. Ona görə də bu dillərdə danışanlar bir-birlərini asan başa düşə bilirlər.

Dillərin yaxın və uzaq qohumluğu xalqların mənşə və tarixi inkişafı ilə bağlı olaraq meydana gələn ekstra-lingvistik prosesdir.

TÜRK DİLLƏRİNİN MÖVQEYİNƏ DAİR NƏZƏRİYYƏLƏR

XVI əsrdən başlayaraq türk dillərinin mövqeyi barədə müxtəlif fikirlər meydana gəlməyə başlamışdır. 1599-cu ildə Skaliger, XVII əsrdə Leybnis və başqaları türk dillərini dünya dilləri arasında müxtəlif yerlərdə göstərmişlər¹.

¹ Bax: Kitabın əvvəlki səhifələrinə.

Türk dillərinin yeri məsələsi XVIII əsrdən alimləri daha çox maraqlandırmış və bunun nəticəsində bir sıra mülahizə və nəzəriyyə formalaşmışdır.

1. URAL-ALTAY NƏZƏRİYYƏSİ

XVIII əsrdə meydana gəlmiş “Ural-Altay nəzəriyyəsi” milliyyətcə İsveç olan Tabbert Stralenberqin (1676–1750) adı ilə bağlıdır¹.

Zabit rütbəli Stralenberq Poltava döyüşlərində əsir düşmüş və 20 ilə qədər Uzaq Sibirdə yaşamışdır. O, bu illərdə Rusiyanın şərqində yaşayan xalqların tarixinə, adət-ənənəsinə, dilinə dair axtarış və müşahidələr aparaq material toplamışdır. Vətənə qayıtdıqdan sonra həmin materiallar əsasında əsər hazırlayıb, onu 1730-cu ildə Stokholmda “*Avropa və Asiyanın şimal-şərq hissəsi*” (“Das Nord-und Ostliche Theil von Europa und Asia”) adı ilə çap etdirmişdir.

F.Stralenberq öyrəndiyi xalqların bir kökdən törədiyi fikrini bildirir və onları müəyyən əlamətlərə görə 6 qrupa bölür:

1. Uyğurlar (bu adla fin-uqorları adlandırır);
2. Türk-tatarlar;
3. Samodeylər;
4. Monqol və maneurlar;
5. Tunquslar;
6. Qara dənizlə Xəzər dənizi arasındakı tayfalar.

F.Stralenberq bu xalqların dillərindən bəhs edərkən onların uzaq keçmişdə, yəni dörd min il bundan əvvəl ulu bir dilləri olduğu fərziyyəsini bildirmişdir. Stralenberqə görə, həmin ulu dil – “Ural-Altay” adlanan dil sonradan iki qola:

¹ Ural-Altay və Altay nəzəriyyələrinə dair əlavə məlumat üçün bax: A.H.Кононов. Тюркская филология в СССР, М., 1968; F.Zeynalov. Türkologiyanın əsasları. Bakı. 1981; M.İ.Adilov, Z.N.Verddiyeva. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989.

Ural dili və Altay dilinə bölünmüş və bu qollar da get-gedə ayrılıb bir sıra müasir dillərin yaranmasında əsas təşkil etmişdir. İrəli sürdüyü bu fərziyyə ilə o, dilçilik tarixində “Ural-Altay nəzəriyyəsi”nin bünövrəsini qoymuşdur.

Ural-Altay nəzəriyyəsi dillərin tipoloji əlamətlərinə əsaslanmışdır. Ural-Altay dillər ailəsinə daxil edilən dillərin, demək olar ki, hamısı aqqlütinativ xarakterlidir. Buna görə də onların qohumluğu yox, zahiri oxşar və yaxınlıq əlamətləri bu dil ailəsinin adlandırılmasında başlıca rol oynamışdır.

Ural-Altay dilçilik nəzəriyyəsi XVIII əsrin 30-50-ci illərində çox geniş yayılmış, onun tərəfdarları çoxalmışdır. Ayrı-ayrı illərdə alman alimi *Vilhelm Şott*, *M.A.Kastren* və başqa bir sıra alimlər bu nəzəriyyəni inkişaf etdirmişlər. Ural-Altay dilçilik nəzəriyyəsinin tərəfdarlarının fəaliyyətləri iki istiqamətdə özünü göstərir:

1. Bəzi türkoloq-şərqşünaslar bu nəzəriyyənin tərəfdarı olaraq bəyənib qəbul etmişlər. O.Botling, V.Tomsen, İ.Qombots və başqaları kimi.
2. Bir sıra alimlər Ural-Altay dilləri ailəsinin hüdudlarını daha da genişləndirməyə çalışmışlar. XIX əsrin görkəmli dilçisi Rasmus Rask bu dil ailəsinə Şimali Afrika, Asiya, Avropa və Qafqaz dillərini də əlavə etmişdir. M.Miller isə Cənubi Hind, Tibet və başqa dilləri Ural-Altay dilləri ailəsinə daxil edib onun sərhədini daha da genişləndirməyə səy göstərmişdir¹. Ural-Altay nəzəriyyəsinin pərəstişkarları Ural-Altay dillərinin hind-Avropa dilləri ailəsi ilə də yaxın olduğu fikrini irəli atmışlar. Şübhəsiz ki, bu fikirlər dil faktlarından daha çox fərziyyələrdən əmələ gəlmişdir.

Ural-Altay dil qohumluğu nəzəriyyəsinin tərəfdarları get-gedə azalmışdır. Bu, XIX əsrin I rübündə meydana gələn

¹ F.Zeynalov. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981, səh. 63.

lingvistik tədqiqatlarla bağlıdır. Tədqiqatçılar tərəfindən dil probleminə get-gedə tarixi-müqayisəli aspektdə yanaşmaq Stralenberqin müddəalarının qeyri-dəqiqliyini aşkar etmişdir.

2. ALTAY NƏZƏRİYYƏSİ

XIX əsrin sonu və XX əsrin başlanğıcında Ural-Altay dillərinin qohumluğuna şübhə daha da artdığı üçün bu ailənin Ural və Altay qollarına aid edilən dillər arasındakı qohumluq münasibətləri ayrılıqda axtarılmışdır. Bunların nəticəsində hər iki qol müstəqil dil ailəsi hesab olunmuşdur. Buradan da *Altay dilçilik nəzəriyyəsi* meydana çıxmış və ilk növbədə türk, monqol, tunqus və mancur dillərinin eyni mənşədən olduğu fikri irəli sürülmüşdür.

Altay dilçilik nəzəriyyəsinin tərəfdarlarına görə, Altay dilləri ailəsini təşkil edən dillər bir ulu dildən – *ulu Altay dilindən* əmələ gəlmişdir. Buradaca xatırlatmalıyıq ki, tarixdə ulu Altay dili olmamış və buna görə də onun mövcudluğunu bildirən faktlara rast gəlmək qeyri-mümkündür. Altay dilləri aşağıdakı əlamətlərin oxşar və eyniliyinə görə müəyyənləşdirilmişdir:

- 1) fonetik xüsusiyyətlərə görə – eynicinsli fonemlərin olmasına, bir neçə samitin söz əvvəlində yanaşı işləmə bilməməsinə, ahəng qanununun (dodaq və damaq ahəngi) olmasına..,
- 2) leksik cəhətlərə görə – dilin müxtəlif laylarındakı leksemlərin eyniliyinə..,
- 3) qrammatik əlamətlərə görə – şəkilçilərin təkvəzifəliyinə, cins kateqoriyasının olmamasına, cümlə üzvlərinin yerinə, sözlərin sırasına..,
- 4) lingvistik-tipoloji cəhətə görə – bu dillərin hamısının aqq-lütinativ xarakterli olmasına və s.¹ Deməli, altayşünaslar

¹ F.Zeynalov. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981, səh. 63.

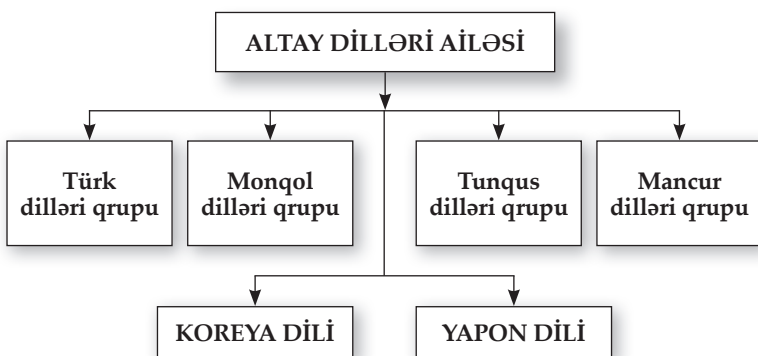
bu dillərin qohumluğunu müdafiə edərkən yuxarıdakı cəhətlərə əsaslanmışlar. Türk, monqol, tunqus və mancür dillərinin qohumluğu V.Kotviç, G.İ.Ramsdet, Y.D.Polivanov tərəfindən ortaya qoyulmuş, monqolşünasların, tunqus və mancürşünasların da əksəriyyəti bu dillərin qohumluğu fikrini bəyənmiş və onu müdafiə etmişlər. Koreya və yaponşünaslar Koreya və yapon dillərinin də Altay dilləri ailəsinə məxsus olduğu fikrini irəli sürmüşlər. Altayşünaslıqda Altay dilləri ailəsinə daxil edilən dillərin müxtəlif şəkildə qruplaşdırıldığına rast gəlmək olur. Belə ki, bəziləri bu ailəni iki qrupdan ibarət göstərir:

1) Türk dilləri qrupu,

2) Monqol-tunqus-mancür dilləri qrupu; digərləri üç qrupda müəyyən edir: 1) türk dilləri qrupu; 2) monqol dilləri qrupu; 3) tunqus-mancür dilləri qrupu, yaxud, 1) türk-tatar, 2) monqol-mancür, 3) tunqus və s.

Zənnimizcə, Altay dillərinə aid edilən dilləri müəyyən əlamət və cəhətləri nəzərə alaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq məqsədə daha uyğun olar:

1) Türk dilləri qrupu; 2) monqol dilləri qrupu; 3) tunqus dilləri qrupu; 4) mancür dilləri qrupu; 5) koreya dili; 6) yapon dili.

9-cu sxem

Altay dilləri ilə bağlı aparılan ciddi elmi tədqiqatlar dünya elmi tərkibində altayşünaslığa xüsusi yer qazandırmışdır. Altay dünyasını, Altay ümumiliyini daha da açıqlamaq müasir elm üçün olduqca vacibdir. Hazırda bu problemlərlə Amerikada da ciddi məşğul olunur. İndiana ştatındakı eyniadlı universitetdə təşkil olunmuş “Daimi Beynəlxalq Altayşünaslıq Konqresi” (PIAC) xeyli iş görməkdədir.

Dünya elmində Altay dillərinin qohumluğuna münasibət eyni deyildir. Bir sıra alimlər bu dillərdə qohumluq olduğunu göstərərək, onu müdafiə etdikləri kimi, bəziləri Altay dillərinin qohumluğunu inkar edirlər. A.Vamperi, A.M.Şerbak, C.Klouson, Q.Dörfer və başqaları bu dillərin qohumluğuna şübhə ilə yanaşır və demək olar ki, rədd edirlər. Onların fikrincə, həmin dillərdəki oxşar, yaxın xüsusiyyətlər bu xalqların qonşu ərazidə yaşaması, onların bir-birinə iqtisadi, siyasi, mədəni və sair əlaqələrin təsiri nəticəsində yaranmışdır.

Altay dilləri ailəsinə daxil edilən dillərin ümumiliyi, mənşə birliyi tam sübut olunmadığı üçün bunlar bəzən ayrı-ayrı dil ailələri kimi də göstərilir. Məsələn, türk dilləri ailəsi, monqol dilləri ailəsi və s.

Altayşünaslıqda hökm sürən bu mübahisə, göründüyü kimi, problemin ətraflı və dəqiq müəyyənləşdirilməməsi ilə bağlıdır. Elm bu barədə öz yekun sözünü deməlidir.

TÜRK DİLLƏRİNİN TƏSNİFİ TARİXİ

Çoxsaylı türk dillərinin miqdarı müəyyənləşdirilməsi və onların qohumluq əlamətlərinə görə qruplaşdırılması əsrlər boyu dünya alimlərini – türkoloqları ciddi şəkildə maraqlandıran problem olmuşdur. Bu barədə zaman-zaman müxtəlif mülahizələr, bölgülər meydana gəlmişdir.

1. XI ƏSRDƏ MAHMUD KAŞQARLININ TƏSNİFİ

Türk dillərinin miqdarı və onların təsnifinə aid ilk söz tür-kologiyasının bahadırı olan Mahmud Kaşqarlıya məxsusdur.

Şərq dilçiliyinin görkəmli nümayəndəsi kimi şöhrət tapmış Mahmud Kaşqarlı XI əsrdə yaşayıb-yaratmışdır. O, mədəni mərkəzlərdən biri hesab edilən *Kaşqar şəhərin-də* dünyaya gəlmiş və fəaliyyətə başladıqda orta əsrlərin ənənəsinə uyğun olaraq, dünyaya göz açıb boya-başa çat-dığı yerin adını təxəllüs götürmüşdür.

Mahmud Kaşqarlı ilk təhsilini doğma şəhərində al-mış, biliyini artırmaq məqsədilə əvvəlcə Orta Asiyanın bir sıra şəhərlərində, sonra isə ərəb mədəniyyətinin mərkəzi olan Bağdadda oxumuşdur. Mötəbər məlumatlara görə, Mahmud Kaşqarlı ərəb dili ilə yanaşı, fars dilini və bütün türk dillərini öyrənib, onlardan həm elmi, həm də praktik məqsədlər üçün istifadə edə bilmişdir.

Filologiyanın sirlərinə dərinlən yiyələndikdən sonra Mahmud Kaşqarlı linqvistik fəaliyyətə başlamış, əldə et-diği nəzəri filoloji bilik və topladığı külli miqdarda zən-gin dil faktları əsasında dünya dilçiliyini heyran qoyan məşhur əsərlərini yaratmağa nail olmuşdur. Onun elm aləminə iki əsərinin adı bəllidir: “Divanü luğat it-türk” və “Kitabi-Cava-hirül nəhv fil luğat it-türk”. Bunlardan bi-rincisi türk dillərinin miqdarına, qohumluğuna, fonetik, leksik və morfoloji xüsusiyyətlərinə, ikincisi isə sintaksisə həsr olunmuşdur. Mahmud Kaşqarlı bütün türk dillərini elmi baxımdan müşahidə etməyi, onlara dair ümumi və fərqli xüsusiyyətləri işıqlandırmağı qarşıya məqsəd qoy-muşdur. O bu məqsədə çatmaq üçün türkdilli xalqların yayıldığı yerləri – İtil (Volqa) çayı hövzəsindən Çinə qə-dər olan böyük ərazinin şəhər, kənd və oymaqlarını bir-bir gəzib-dolaşmış, müxtəlif türk qəbilələrinin dillərinə dair çoxlu söz və ifadə toplamış, bunların mənalarına nəzər

yetirmiş, ayrı-ayrı dillərdə necə işləndiyini müşahidə etmişdir. O, dillərin miqdarı haqqında maraqlı mülahizələr söyləmişdir. Bu haqda deyir: “Əsl türklər 20 qəbilədən ibarətdir. Mən onları sıra ilə Rum yaxınlığından Şərqə qədər sadalayacağam”. Mahmud Kaşqarlı Becənək, Qıfcaq, Oğuz, Yemak, Başkurt, Basmıl, Qay, Yaboğu, Tatar, Qırğız, Cigil, Toxsı, Yağma, Uyğur, Cumul və s. əsas qəbilələri sadaladıqdan sonra qeyd edir ki, bunlar başlıca qəbilələrdir, kiçik qəbilələr, tayfalar daha çoxdur, onların miqdarını müəyyənləşdirmək olduqca çətindir.

Mahmud Kaşqarlı o dövrün türk dünyasına – türkdilli əsas qəbilələrin yayıldığı və yaşadığı yerlərə dair xəritə də tərtib etmişdir.

Türk dillərinin qohumluğu ilk dəfə Mahmud Kaşqarlı tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir. O, türk dillərinin qohumluğunu açarkən müqayisəli metoddan geniş istifadə etmişdir.

Müqayisəli metod əsasında həm türk dillərinin qohumluğu, həm də onların bir-birindən fərqli cəhətlərini göstərmişdir.

Mahmud Kaşqarlı bir-biri ilə qohum olan türk dillərinin müəyyən cəhətlərə görə təsnifini vermişdir. Türk dillərinin bu ilk təsnifində hər bir dilin (nitqin) təmizliyi (düzgünlüyü), fonetik və qrammatik əlamətləri əsas götürülmüşdür¹.

Mahmud Kaşqarlının təsnifləri aşağıdakı formadadır:

1. Türk dillərinin saflığı əlamətinə görə təsnifi. Bu əlamətə görə alim türk dillərini iki yerə bölr:
 - a) Saf türk dilləri;
 - b) Saf olmayan türk dilləri.

¹ А.Н.Кононов. Махмуд Кашгарский и его “Дивану лугат ит-тюрк”. Журнал “СТ”, № 1, Баку, 1972.

Saf türk dilləri dedikdə Mahmud Kaşqarlı öz kökü etibarı ilə türk olan qəbilələrin dillərini nəzərdə tutmuş və aşağıdakı dilləri saf hesab etmişdir: oğuz, qıpçaq, peçeneq, toxsi, yağma, basmal, yabğu, çarun, başkurd dilləri. Bu dillərdə danışan xalqların ikinci dili olmamışdır.

Saf olmayan türk dilləri dedikdə isə türkləşən qəbilələrin dilləri nəzərdə tutulmuşdur. Mahmud Kaşqarlıya görə türk dilindən başqa gizli dili olan qəbilələr mənşəcə başqasından çevrilmiş, yəni sonradan türkləşmiş xalqlardır və onların dilləri saf deyildir. Buna əsaslanaraq o, qabğaç, tatar, xıçay dillərini saf hesab etməmişdir.

2. Türk dillərinin fonetik və morfoloji əlamətlərə görə təsnifi. Mahmud Kaşqarlı bu əlamətləri nəzərə alaraq türk dillərini iki qrupa bölmüşdür:

1) Şərq qrupu türk dilləri. Buraya toxsi, yağma dillərini aid etmişdir.

2) Qərb qrupu türk dilləri. Bu qrupa oğuz, qıpçaq (qıfcaq), beçənək dillərini daxil etmişdir¹.

2. XVIII ƏSRDƏ MEYDANA ÇIXAN MÜLAHİZƏLƏR

XVIII əsrdə türk dillərinin təsnifi problemi diqqəti xüsusi olaraq cəlb edirdi. Çünki türkdilli xalqlar dünyanın çox yerində mövcud idi. Tabbert Stralenberq Şimali Avropada, Sibirdə, Xəzərin şərqində, Şimali Qafqazda hun-türk xalqlarının yaşadığı yerləri Tatarıstan adlandırmış və həmin ərazini iki yerə bölmüşdür:

- 1) Böyük Tatarıstan;
- 2) Kiçik Tatarıstan.

Tabbert Stralenberq Tatarıstandakı türksistemli dilləri 8 qrupa bölmüşdür:

¹ A.N.Kononov. Göstərilən əsər.

1. Çuvaş dili.	5. Türkmən dili.
2. Tatar dili.	6. Qaraqalpaq dili.
3. Başqırd dili	7. Baraba dili.
4. Yakut dili.	8. Kan dili.

Bu bölgü problemin gələcəkdə inkişaf etdirilməsi üçün müəyyən dərəcədə əhəmiyyətli olsa da, məzmunca qüsurludur.

Çünki burada çoxsaylı türksistemli dillərin hamısı əhatə olunmamışdır.

3. XIX ƏSRDƏ İRƏLİ SÜRÜLƏN BÖLGÜLƏR

XIX əsrdən bu yana türksistemli dillərin təsnifinə dair bir-birindən fərqli olan xeyli bölgü meydana çıxmağa başlamışdır. Bu barədə görkəmli türkoloqlardan İ.N.Berezinin (1848)¹, N.İ.İlminskinin (1861)², V.V.Radlovun (1882)³, N.F.Katanovun (1894)⁴, N.A.Aristovun (1869)⁵ mülahizə və bölgüləri diqqəti daha çox cəlb edir. Bunlardan Berezin və Radlovun bölgüsü xüsusi olaraq maraqlıdır.

İ.N.BEREZİN (1848). Berezin türkdilli xalqların dillərini dialekt adlandıraraq onları üç böyük qrupa bölmüşdür.

Birinci qrupa Cağatay, yaxud Şərqi Türküstan dialektləri daxil edilmişdir. Buraya aiddir: Cağatay, uyğur, özbək, türkmən, kuman və Kazan tatarlarının danışığı.

İkinci qrupa tatar, yaxud cənub (qırçaq) dialektləri aid edilmişdir. Bu qrupa başqırd, qumuq, qırğız, mişar, noqay, qaraçay və Sibir tatarlarının danışığı aiddir.

¹ I.Beresin Recherches sur les dialectes musulmans. I.Systeme des dialectes turcs. Kazan, 1848.
² И.И.Ильминский. Вступительное чтение в курс турецко-татарского языка. "Уч. зап. Казань. Универ.", 1864.

³ W.Radloff. Phonetik der nördlichen Turksprachen. Leipzig, 1882.

⁴ Н.В.Катанов. Этнографический обзор турецко-татарских племен. Казань, 1894.

⁵ Н.А.Аристов. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. "Живая старина", 1896.

Üçüncü qrupa türk, yaxud qərb dialektləri aid edilmişdir. Buraya daxildir: Krım, Dağıstan, Azərbaycan, Kiçik Asiya və Konstantinopoldakı türklərin danışığı.

Bu bölgü qüsurlu olduğu üçün dərc olunandan sonra ciddi tənqid edilmişdir¹.

V.V.RADLOV (1882). Radlov türk dillərini 1882-ci ildə təsnif edərkən başlıca olaraq coğrafi prinsipə əsaslanmış və yayıldığı yerləri nəzərə alaraq onları 4 qrupa bölmüşdür:

1. Şərqi türk dilləri qrupu – uyğur, karaim, Altay, tuba, tuva, qaraqaş, qızıl, keybol, tolos, çulum, teleut, beltir, baraba, küyerik dili.
2. Qərbi türk dilləri qrupu – başqırd, qırğız, noqay, qaraqalpaq, Volqaboyu tatarlarının dili.
3. Orta Asiya türk dilləri qrupu – aksu, kaşğar, sart, tarançı, kokani və s. dillər.
4. Cənub türk dilləri qrupu – Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz, qumuq, qaraçay, balkar, Krım tatarlarının dili.

Bu bölgü türkoloji dilçilikdə xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Lakin bununla bərabər çatışmayan cəhətləri də vardır. Burada qədim türk dilləri nəzərə alınmamış və müasir yakut və çuvaş dilləri də bölgüdə göstərilməmişdir. Buna görə də Radlovun təsnifi tam hesab edilmir. XIX əsrin sonunda görkəmli altayşünas Vilhelm Şott da türk dillərinin təsnifinə dair maraqlı bir sxem irəli sürmüşdür².

4. XX ƏSRDƏ FORMALAŞAN TƏSNİFLƏR

Türk dillərinin təsnifi problemi ilə XX əsrdə daha çox məşğul olunmuşdur. Təxminən 30-a qədər alim-türkoloq türksistemli dillərin təsnifinə dair ya birbaşa, ya da dola-
yısı ilə fikir söyləmiş, mülahizə və təkliflər irəli sürmüşlər.

¹ Bax: F.Zeynalov. Türkologiyanın əsasları, Bakı, 1981, səh. 59.

² Bax: F.Zeynalov. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981, səh. 63.

Bunlardan F.E.Korş (1910), Q.Ramstedt (1917), A.N.Samoyloviç (1922), Arat Rəhməti (1929), Vilhelm Şmidt (1932), V.A.Boqoroditski (1934), K.Qronberq (1936), L.Ligeti (1941), S.Y.Malov (1951), N.A.Baskakov (1952), İ.Bentsinq (1959), Q.Menqesin (1959), G.Dörfer (1970), Təhsin Banquoğlu (1974), Tələt Təkin (1976) və F.Zeynalovun (1981) təsnifləri xüsusi olaraq fərqlənir.

XX əsrdə türk dillərinin qruplaşdırılmasına dair formalaşan təsniflərdə coğrafi prinsiplə yanaşı, tarixiliyə də geniş yer verilmişdir. Bu əlamət xüsusilə XX əsrin II rübündən başlayaraq formalaşan bölgələrdə özünü aydın göstərir.

Xronoloji ardıcılıqla XX əsrdə irəli sürülmüş bölgələrin bəzisini nəzərdən keçirək.

F.E.KORŞ (1910). Korşun təsnifi ənənəvi olaraq coğrafi prinsip üzərində qurulmuşdur¹. Burada həmin prinsipə uyğun gəlməyən maddə də vardır. Belə ki, bəzi dillər sadəcə olaraq qarışıq dillər adlandırılmışdır.

F.E.Korş bütün türk dillərini 4 qrupa bölür:

1. Şimal türk dilləri qrupu – Altay, başqırd, qırğız dili, Qafqaz türklərinin və Kazan tatarlarının dili.
2. Şərq türk dilləri qrupu – Orxon-Yenisey, kuman-qıpçaq, uyğur, cağatay, qaraqaş, kaybol dili.
3. Qərb türk dilləri – Azərbaycan, osmanlı, türkmən, qaqauz dili.
4. Qarışıq türk dilləri qrupu – Altay, çuvaş, yakut, Türküstan (özbək) dili.

F.Korş bir neçə leksik vahidin bu dillərdə necə işləndiyinin də müqayisəsini vermişdir. Məsələn, “dağ” və “sarı” sözlərinin şimal qrupunda “tau” və “sarı”, qərb qrupunda isə “dağ” və “sarıq” formasında işləndiyini göstərmişdir.

¹ Ф.К.Корш. Классификация турецких племен по языкам. “Этнографическое обозрение”, М., 1910.

A.N.SAMOYLOVIÇ (1922). A.Samoyloviç türk dillərinin təsnifi¹ üçün fonetik və morfoloji əlamətləri əsas götürmüşdür. O, altı söz seçib (ayaq, dağ, sarı, doqquz, o, qalan) müqayisə etmişdir. Bu müqayisədə alınan fərqlərə uyğun olaraq bütün türk dillərinin 6 qrupda təsnifini vermişdir:

1. Bulqar, yaxud çuvaş qrupu – qədim bulqar dili, müasir çuvaş dili.
2. Uyğur, yaxud şimal-şərq qrupu. Bu qrupu üç yarımqrupa bölmüşdür:
 - a) d yarımqrupu – Orxon-Yenisey abidələrinin dili, qədim uyğur dili, müasir dillərdən – salar, tuvin, qaraqas;
 - b) z yarımqrupu – sarı uyğurların dili, şor, xakas dili.
 - c) t yarımqrupu – yakut dili.
3. Qıpçaq, yaxud şimal-qərb qrupu. Müəllif bu qrupu iki yarımqrupa bölür:

Birinci yarımqrup – Altay, başqırd, karaim, qaraçay-balkar, qırğız, qumuq, tatar dilləri;

İkinci yarımqrup – qazax, noqay dili.
4. Cağatay, yaxud cənub-şərq qrupu – qədim cağatay, özbək, qaratatarlar və Çin Türküstanının dili.
5. Qıpçaq türkmən, yaxud orta qrupu – Xarəzim özbəklərinin danışığı.
6. Türkmən, yaxud cənub-qərb qrupu – Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dili.

A.N.Samoyloviçin bölgüsü ən geniş yayılmış və bunu müdafiə edən çox olmuşdur.

V.A.BOQORODITSKI (1934). Bu təsnif, əsasən, coğrafi prinsip üzərində aparılmışdır². V.A.Boqoroditski türk dillərini xalqların yerləşdiyi əraziyə görə yeddi qrupa bölmüşdür:

¹ А.Н.Самойлович. Некоторые дополнения к классификации турецких языков. Петербург, 1922.

² В.А.Богородитский. Введение в языкознание в связи с другими.

1. Şimal-şərq qrupu – yakut, tuva və qarakas dili;
2. Xakas (Abakan) qrupu – xakas dili;
3. Altay qrupu – Altay dili və dialektləri;
4. Qərbi Sibir qrupu – tümen, barabin, çulum, tobol və başqa tatarların dili;
5. Volqa və Uralboyu qrupu – başqırd, tatar dili.
6. Orta Asiya dilləri qrupu – qazax, qırğız, uyğur, özbək, qaraqalpaq dili.
7. Cənub-qərb dilləri qrupu – Azərbaycan, türk və türk-mən dili.

V.A.Boqoroditskinin təsnifi türk dillərinin obyektiv bölgüsü ola bilməmişdir. Bunun prinsipləri də qatışıq şəkildədir.

S.Y.MALOV (1951). S.Malov 1951-ci ildə tarixi-xronoloji prinsip əsasında bütün türksistemli dillərin təsnifini vermişdir¹. Malov tarixi-xronoloji prinsipə əsaslanarkən ayrı-ayrı türk dillərinin müstəqil bir dil kimi formalaşdığı dövrü nəzərə almışdır. Onun fikrincə, türk dilləri müxtəlif dövrlərdə tez və ya gec formalaşarkən onların fonetik cəhətlərində başlıca fərqlər meydana gələ bilər və bu əlamətlər həmin dillərin qruplaşdırılmasında əsas meyar olmalıdır.

S.Malov deyilən cəhətlərə əsaslanaraq türk dillərini dörd qrupa bölmüşdür:

1. Ən qədim türk dilləri – bulqar, uyğur (sarı uyğur), çuvaş, yakut dili.
2. Qədim türk dilləri – oğuz (runi yazılı abidələrin dili), tofalar, tuva, uyğur (qədim uyğur yazılı abidələrinin dili), xakas və şor dili.
3. Yeni türk dilləri – Azərbaycan, qaqauz, kumandin, qıpçaq, peçenek, polovets, solar, türk, türkmən, uyğur (Çindəki müsəlmanların dili), özbək, çağatay və çulım dili.

¹ С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.

4. Ən yeni türk dilləri – başqırd, qazax, qaraqalpaq, qırğız, qumuq, noqay, oyrot (Dağlıq Altay), tatar (Kazan, Mişar, Qərbi Sibir), çuvaş, yakut dili.

Bu bölgüdə, göründüyü kimi, Azərbaycan dili üçüncü qrupa, yəni yeni türk dillərinə aid edilir.

S.Y.Malovun bölgüsündə bəzi dolaşlıq müşahidə edilir. Belə ki, abidələrin dili müstəqil dil kimi göstərilir. Bundan başqa, çuvaş və yakut dilləri həm qədim türk dilləri, həm də ən yeni türk dilləri kimi verilir və s.

N.A.BASKAKOV (1952). Türk dillərinə dair irəli sürülmüş bütün təsniflərə münasibət bildirərək rus türko-loqu N.A.Baskakov çox geniş bir bölgü irəli sürə bilmişdir¹. O, türk dillərinin təsnifini verərkən bu dillərin mənşəyinə, inkişaf tarixinə müraciət etmiş, hər bir xalqın tarixi ilə dilinin tarixini əlaqəli götürmüş, xalqlar, dillər arasındakı münasibətləri izləmiş, hər hansı dilin türksistemli dillər sırasında mövqeyini müəyyənləşdirməyə çalışmış və bu dillərin yad dillərə olan münasibətinə də nəzər yetirmişdir. Bunlarla bərabər dillərin ümumi və fərqli fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri də nəzərə alınmışdır.

Məlumdur ki, hunlar – qədim türklər dünyanın qərbinə və şərqinə yayılmış və geniş inkişaf yolu keçmişdir. Bu zaman onların dillərində də fərqlər meydana gəlmiş, bir sıra müstəqil türksistemli dillər formalaşmışdır. N.A.Baskakov bu cəhətə xüsusi nəzər yetirərək türk dillərinin geneoloji təsnifini verərkən onları iki budağa bölmüşdür:

- A. Türk dillərinin qərbi hun budağı;
- B. Türk dillərinin şərqə hun budağı.

Birinci (A) budağa dörd qrup aiddir:

¹ Н.А.Баскаков. Классификация тюркских языков в связи с исторической периодизацией их развития и формирования. Труды инст. Языкознания АН., т. I, М., 1952.

I. Bulqar qrupu – qədim dillər: bulqar, xəzər; müasir dil: çuvaş dili.

II. Oğuz qrupu:

- 1) Oğuz-türkmən yarımqrupu qədim dil: oğuz dili; müasir dillər: türkmən və truxmen
- 2) Oğuz-bulqar yarımqrupu – qədim dillər: uzların dili, peçeneq dili; müasir dillər: qaqauz dili, balkan türklərinin dili.
- 3) Oğuz-səlcuq yarımqrupu – qədim dillər: səlcuq, qədim osmanlı, qədim Azərbaycan (azəri) dili; müasir dillər: Azərbaycan, türk, Krım tatar dilinin dialekti.

III. Qıpçaq qrupu:

- 1) Qıpçaq-polovets yarımqrupu – qədim dil: qıpçaq dili; müasir dillər: karaim, qumuq, qaraçay-balkar, Krım-tatar dili.
- 2) Qıpçaq-bulqar yarımqrupu – qədim dil: qızıl orda; müasir dillər: tatar, başqırd dili.
- 3) Qıpçaq-noqay yarımqrupu – müasir dillər: noqay, qaraqalpaq, qazax, özbək dilinin qıpçaq dialektləri.

IV. Karluq qrupu:

- 1) Karluq-uyğur yarımqrupu – qədim dil: uyğur dili.
- 2) Karluq xarəzm yarımqrupu – qədim dillər: karluq xarəzm, qızılorda, çağatay, qədim özbək dili; müasir dillər: özbək, yeni uyğur dili.

İkinci (B) budaq iki qrupdan ibarətdir.

I. Uyğur-oğuz qrupu:

- 1) Uyğur-tukyuy yarımqrupu – qədim dillər: qədim oğuz, qədim uyğur dili; müasir dillər: tuva, tofalar dili.
- 2) Yakut yarımqrupu – müasir dil: yakut dili.
- 3) Xakas yarımqrupu – müasir dillər: xakas, şor, çulım-tatar dili, kamasın, Altay dilinin şimal dialektləri, sarı uyğur dili.

II. Qırğız-qıpçaq qrupu – qədim dil: qədim qırğız dili, müasir dillər: qırğız və Altay dili.

N.A.Baskakovun bölgüsündə müəyyən dilin dialektinin müstəqil dillər sırasında verilməsi qüsurlardan biridir. N.A.Baskakov türk dillərinin təsnifini verərkən hər budağın və ona aid olan qrup və yarımqrupların təsvirini verir. Bundan əlavə, türk dillərinin genealoji təsnifinə dair sxem də tərtib etmişdir. Bunları tutuşdurduqda bəzi fərqlər özünü göstərir. Belə fərqlər, şübhəsiz ki, tərəddüd və çaşqınlıq yaradır¹.

İ.BENTSİNQ (1959). XX əsrin II yarısında diqqəti çəkən təsniflərdən biri İ.Bentsinq tərəfindən irəli sürülmüşdür². O, coğrafi və qismən də tarixilik prinsipinə əsasən türk dillərini beş qrupa bölmüşdür:

1. Bulqar qrupu – qədim dil: bulqar; müasir dil: çuvaş dili.
2. Cənub, yaxud oğuz qrupu – müasir dillər: osmanlı dili və onun dialektləri (Anadolu, Krım, Rumeli, Makedoniya... və qaqauz dialekti); Azərbaycan dili və onun dialektləri (Cənubi Azərbaycanda yaşayanların dialekti, kaşgar dialekti və s.); türkmən dili və onun dialektləri (İran türkmən dialekti, truxmen dialekti və s.).
3. Qərb, yaxud qıpçaq qrupu – bu qrup üç yarımqrupa bölünür:

1) Qara dəniz – Xəzər yarımqrupu – dillər: karaim, qaraçay-balkar, qumuq.

2) Ural yarımqrupu – dillər: tatar, başqırd.

3) Aral-Xəzər yarımqrupu – dillər: noqay, qazax, qaraqalpaq və qırğız dili.

Qıpçaq və komand dilləri qədim dil kimi bu qrupa aid edilir.

4. Şərq, yaxud uyğur qrupu – dillər: özbək və yeni uyğur dili.

Qədim uyğur, qaraxanlı, Çağatay, Xarəzm dilləri bu qrupun qədim dilləri hesab olunur.

¹ Bax: H.A.Баскаков. Göstərilən əsəri, səh. 230-349 və 350-354.

² Bax: Philologiae Turcicae Fundamenta. I. Wiesbaden, 1959.

5. Şimal qrupu – bu qrup iki yarımqrupa bölünür:

1) Aral-sayan yarımqrupu – dillər: Altay (oyrot), xakas, şor, tuva, qaraqas.

2) Şimali Sibir yarımqrupu – dillər: yakut, dolqan dili. Qədim oğuz dili də buraya aid edilir (Orxon abidələrinin dili).

Bu bölgü türkoqlar tərəfindən geniş təhlil olunmuş və ciddi tənqid edilmişdir¹. Çünki dillərin genealoji qruplaşdırılmasında qeyri-dəqiqliyə yol verilmişdir.

TƏHSİN BANQUOĞLU (1974). Türk (hun) dillərinin genealoji təsnifi problemi ilə görkəmli türk alimi Təhsin Banquoğlu da məşğul olmuşdur. O, “Türkcənin qrameri” adlı² irihəcmli əsərinin girişində bu məsələdən müfəssəl və yığcam bəhs edir. Təhsin Banquoğlu coğrafi və tarixilik prinsipləri üzərində türk-hun dillərinin genealoji təsnifini verərkən onları üç qrupa bölür:

1. Çuvaş dili.

2. Yakut dili.

3. Türk-tatar dilləri.

Təhsin Banquoğlu bu üçüncü qrupu iki qola ayırır:

1) Türk dilləri.

2) Qırğız-tatar dilləri.

Türk dilləri qolunun iki böyük dildən ibarət olduğu göstərilir:

1) Şərq türkcəsi (Şərqi türk dili)

2) Qərb türkcəsi (Qərbi türk dili)

Qərbi türk dilinin beş ləhcəsi olduğu göstərilir – Anadolu (və Rumeli), azəri, türkmən, qaqauz və Krım kıyı ləhcələri.

Qırğız-tatar dilləri qoluna aşağıdakılar aid edilir: Kazan tatarları, başqırd, Krım tatarları, qaraçay, qazax, qırğız, qaraqalpaq, noqay və Altay-Uruk dilləri.

¹ Bax: HA-Eockcikimi. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969, с. 214-218.

² Təhsin Banguoglu. Türkçenin Grameri. Ankara, 1986.

Göründüyü kimi, müəllif Şərq türkcəsi və Qərb türkcəsi adlandırdığı dillərdə bir sıra müstəqil türksistemli dilləri nəzərdə tutur. Əslində, dillərin bu şəkildə təsnifi bəzi müstəqil dillərin varlığına kölgə salır.

FƏRHAD ZEYNALOV (1981). F.Zeynalov, özünün qeyd etdiyi kimi, “türk dillərinin keçdiyi inkişaf mərhələlərini, tayfa və tayfa birliklərinin uzun illərdən bəri qazandıqları ümumi fonetik, leksik-qrammatik əlamətləri”¹ nəzərə alaraq onları 7 yerə bölmüşdür:

1. Oğuz qrupu – Azərbaycan, türk, türkmən, qaqaüz və Krım tatar dilləri.
2. Bulqar qrupu – tatar, başqırd, qumuq, qaraçay-balkar, karaim dilləri.
3. Qıpçaq qrupu – qazax, qaraqalpaq, qırğız, Altay, noqay dilləri.
4. Karluq-uyğur qrupu – özbək, yeni uyğur, sarı uyğur, salar dilləri.
5. Uyğur-oğuz qrupu-tuva, karaqas, xakas, kamasin, şor, tobol, kuyarik, barabin dilləri.
6. Çuvaş dili.
7. Yakut dili.

F.Zeynalovun bölgüsü yuxarıda göstərilən təsniflərin bir çoxundan öz dəqiqliyi, obyektivliyi ilə seçilir.

Bu bölgüdə dillərin qohumluq dərəcəsinə daha çox üstünlük verilmişdir.

Nəhayət, qeyd etməliyik ki, türk dillərinin genealogi təsnifi problemi hələ qəti şəkildə öz həllini tapmamışdır². Bu sahədəki müxtəlifliyə son qoymaq, əksəriyyətinin

¹ F.Zeynalov. Türkologiyaın əsasları. Bakı, 1981, səh. 69.

² Türk dillərinə dair genealogi təsniflərin geniş təhlili N.A.Baskakovun və F.Zeynalovun yuxarıda adları çəkilən əsərlərində verilmişdir. Daha ətraflı məlumat üçün həmin mənbələrə müraciət etmək faydalı ola bilər.

ümumməqbul hesab edə biləcəyi bölgü yaratmaq müasir türkoloji dilçiliyin ən başlıca vəzifələrindəndir.

MÜASİR TÜRK DİLLƏRİNİN YARIMQRUPLARI

Altay dilləri ailəsinin türk dilləri qrupunu tarixi inkişaf və linqvistik əlamətlər baxımından beş yarımqrupa bölmək olar:

1. Oğuz dilləri yarımqrupu,
2. Qıpçaq dilləri yarımqrupu,
3. Bulqar dilləri yarımqrupu,
4. Qarlıq dilləri yarımqrupu,
5. Tukyuy dilləri yarımqrupu.

Yarımqrup təşkil edən türksistemli dillər yaxınlıq əlamətləri ilə yanaşı, məxsusi fərqli cəhətlərə də malikdir ki, bu da onların müstəqilliyini şərtləndirir. Bu dillərin hər biri xüsusi yaranma və inkişaf tarixinə malikdir¹.

1. TÜRK DİLLƏRİNİN OĞUZ YARIMQRUPU

Oğuz qəbilə və tayfa ittifaqlarından əmələ gələn xalqlar oğuz adlanır. Bu xalqların dillərinin əsasında qədim oğuz dili durur.

Türk dillərinin oğuz mənşəli dilləri xüsusi yarımqrup təşkil edir. Buraya qədim dillərdən oğuz dili, peçeneq dili, qədim səlcuq dili, qədim osmanlı dili və qədim Azərbaycan dili; müasir türksistemli dillərdən isə *Azərbaycan, türk, türkmən* və *qaqauz dilləri* daxildir. Bu dillər fonetik, leksik və qrammatik əlamətlərinə görə digər türk dillərindən fərqlənir.

¹ Türk dillərinin geniş elmi təsviri N.A.Baskakovun (Введение в изучение тюркских языков. М., 1969, с. 220-354.) və F.Zeynalovun (Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981, səh. 94-342) əsərlərində verilmişdir. Oradan ətraflı məlumat almaq olar.

1. AZƏRBAYCAN DİLİ

Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının milli dilidir. Azərbaycan xalqı bir sıra türk qəbilə və tayfalarının qovuşması əsasında meydana gəlmişdir. Bu prosesdə ən qədimdən başlayaraq sak (saka), bulqar, az¹, sabir, xəzər, sonralar isə oğuz, qıpçaq və başqa qəbilələrin xüsusi rolu olmuşdur.

Azərbaycanlıların əksəriyyəti Şimali Azərbaycanın və Cənubi Azərbaycanın sakinləridir. Bununla bərabər, azərbaycanlılar Rusiyada, Orta Asiyada, Qazaxıstanda, Gürcüstanda, Dağıstanda, Türkiyədə, Almaniyada, Əfqanıstanda, Fransada, ABŞ-da və başqa bir sıra ölkələrdə, ümumiyyətlə, *dünyanın 87 ölkəsində* yaşayırlar. Dünyada azərbaycanlıların miqdarı *45 milyondan* çoxdur. Azərbaycan dili türk dilləri qrupunun oğuz dilləri yarımqrupuna daxildir. Bu dil həmin yarımqrupun "daxilində mərkəzi mövqe tutan, möhkəm zəmin və geniş nüfuz dairəsinə malik olan bir dildir"².

Azərbaycan dili türksistemli dillərdən türk (osmanlı) dili ilə daha çox yaxındır. Bu yaxınlıq mənşə və digər məsələlərlə əlaqədardır.

Azərbaycan dilinin yaranması və inkişafı Azərbaycan xalqının tarixi ilə möhkəm bağlıdır. Bu dil tarixən mürəkkəb proseslərin, qarşılaşmaların, qovuşmaların nəticəsində meydana gəlmişdir. Milli dil kimi formalaşan Azərbaycan dili iki qoldan (danışiq dili və ədəbi dil) ibarətdir.

Azərbaycan ədəbi dili şifahi olaraq hələ uzaq keçmişdə formalaşaraq, müəyyən inkişaf yolu keçmişdir. Onun inkişafının xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq aşağıdakı kimi dövrləşdirmək olur:

¹ Bəzi alimlər "Azərbaycan" adının "az" qəbiləsinin adından əmələ gəldiyi fikrini irəli sürürlər.

² Ə.M.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları. Bakı, 1958, səh. 10.

I dövr – ədəbi dilin formalaşması və tədricən inkişafı (XIX əsrə qədər);

II dövr – ədəbi dilin tam sabitləşməsi (XIX əsr);

III dövr – ədəbi dilin geniş inkişaf yolu keçməsi (XX əsrin I rübündən indiyə qədər).

Bu dövrlərdə Azərbaycan dili geniş təkmilləşmə, zənginləşmə, rəvanlaşma və xəlqiləşmə yolu keçmişdir.

Coğrafi prinsip əsasında M.Şirəliyev Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrini 4 qrupa bölür:

- 1) Şərq qrupu dialekt və şivələri – Quba, Bakı, Şamaxı dialektləri və Muğan, Lənkəran şivələri.
- 2) Qərb qrupu dialekt və şivələri – Qazax, Qarabağ dialektləri və ayırım şivəsi.
- 3) Şimal qrupu dialekt və şivələri – Şəki dialekti, Zaqatala və Qax şivəsi.
- 4) Cənub qrupu dialekt və şivələri – Naxçıvan, Ordubad, Təbriz dialektləri.

Azərbaycan dilinin bu dialekt və şivələri arasında böyük fərqlər yoxdur. Bunlar bir-birindən bəzi fonetik, leksik və qrammatik əlamətlərə görə azca fərqlənir.

Hazırda Azərbaycan ədəbi dilinin əsasını Bakı – paytaxt nitqi təşkil edir.

Azərbaycan dilini başqa türk dillərindən fərqləndirən bir sıra səciyyəvi cəhətlər mövcuddur. Bu xüsusiyyətlər özünü fonetik sistemdə, lüğət tərkibində və qrammatik quruluşda göstərir.

Azərbaycan dilində “ə” saitinin geniş yayılması, söz əvvəlində “h” samitinin işlənməsi, “q” samitinin geniş inkişaf etməsi, samit səslərin bəzi sözlərdə qoşalaşması, yerdəyişməsi, assimilyasiya, dissimilyasiya kimi fonetik hadisələr və s. onun fonetik sistemi üçün səciyyəvi əlamətlərdir.

Azərbaycan dili leksikasının əsasını türk mənşəli sözlər təşkil edir. Lakin bununla bərabər, burada alınma sözlər

lər təbəqəsi də mövcuddur. Buraya, əsasən, ərəb və fars, həmçinin monqol mənşəli sözlər, eyni zamanda rus və Avropa dillərinə aid sözlər daxildir.

Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşda nitq hissələrinin yeri, hal, kəmiyyət, mənsubiyyət kateqoriyaları, sifət dərəcələri, say və zərflərin yaranma yolları, felin zəngin kateqoriyaya malik olması və s. başqa türk dillərindən müəyyən dərəcədə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bu dilin sintaktik quruluşunda özünü göstərən söz birləşmələri, ifadə və ibarələr, cümlə üzvlərinin sıralanması, əlaqə və uzlaşmalar, çoxkomponentli cümlələr onun xarakterik xüsusiyyətlərindən hesab olunur.

Hazırda müasir Azərbaycan ədəbi dili Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət dilidir. Bu dil xüsusi inkişaf yolu keçib get-gedə zənginləşmişdir. İndiki vəziyyətində bu dil insan düşüncəsini bütün incəliyi ilə müxtəlif üslublarla ifadə etməyə yüksək dərəcədə qadirdir.

Azərbaycan dili dünyanın zəngin dillərindən biri kimi vaxtı ilə Qafqazın müxtəlif millətləri arasında başlıca ünsiyyət vasitəsi olaraq geniş yayılmışdı. Məşhur rus şairi M.Y.Lermontov yazırdı: "...Mən bir çox dağlar aşdım, ...azərbaycanca öyrənməyə başladım. Həmin dil burada və ümumiyyətlə, Asiyada fransız dilinin Avropada olduğu qədər zəruri bir dildir". Alman şairi F.Bodenştedt qeyd edirdi ki, "Qafqazda yaşayan camaatla ünsiyyətdə olmaq üçün bu dili (Azərbaycan dilini – A.Q.) bilmək kifayət edərdi".

Azərbaycan dilinin yazısında 1922-ci ilə kimi ərəb qrafikasından istifadə olunmuşdur. 1922-ci ildən 1940-cı ilə qədər latın, 1940-cı ildən 1992-ci ilə qədər kiril qrafikası əsasında yaradılmış əlifba işlədilmişdir. 1992-ci ildən latın sistemli yazıya keçilmişdir.

2. QAQAUZ DİLİ

Qaqauz dili qaqauzların doğma dilidir. Qaqauzlar oğuz tayfaları ilə bir sıra başqa türk qəbilələrinin, o cümlədən bəzi bulqar və qıpçaqların qovuşması nəticəsində əmələ gəlmişlər. Qaqauzlar ulu yurdları Türkmənistandan XI–XII əsrlərdə köç edib Bolqarıstana qədər getmişlər. XVIII əsrin sonlarında müəyyən siyasi-iqtisadi məsələlərlə bağlı Bolqarıstanın şimal-şərqindən qaqauzların çox hissəsi Bessarabiyaya köçürülmüşdür. XX əsrin əvvəllərində (1908–1914) isə buradan bir qrup qaqauz Orta Asiyaya və Qazaxıstana gətirilmişdir. Hazırda qaqauzlar ən çox Moldovanın cənubunda və Ukraynada (bu yerlər Bessarabiya adlanırdı) yaşayırlar. Bundan başqa onlar Bolqarıstanda, Rumıniyada, Yunanıstanda, Orta Asiyada, Qazaxıstanda, Rusiyada məskunlaşmışlar. Qaqauzlar xristian dininə inanır və ona qulluq edirlər.

Qaqauzların dili daha çox türk (osmanlı) dilinə yaxındır. Buna görə də bəzi tədqiqatçılar qaqauz dilini müstəqil dil hesab etməyib, onu türk dilinin bir dialekti adlandırırlar. Hər cür yaxınlığa baxmayaraq, qaqauz dili müstəqil türksistemli dildir və o, türk dillərinin oğuz yarımqrupunda xüsusi mövqeyə malikdir.

Qaqauz dilinin tarixi olduqca mürəkkəbdir. Xalqın başına gələn hadisələr dilə də öz təsirini göstərmişdir. Qaqauz dili yadlar əhatəsində müxtəlif tərəfdən təsirlərə məruz qalmışdır. Bu dilə bir tərəfdən slavyan dilləri – bolqar, rus, ukrayn, digər tərəfdən isə roman dilləri – rumın və moldav dilləri güclü təsir göstərüb onu daha çox leksik və qrammatik dəyişikliklərə uğratmışlar. Bütün bunlara baxmayaraq, qaqauz dili öz oğuz-qıpçaq bünövrəsini mühafizə edib saxlaya bilmişdir.

Müasir qaqauz dilinin (Moldovada və Ukraynada işlənən dilin) iki başlıca dialekti vardır:

1. Mərkəzi, yaxud Çadurlunq-Komrat dialekti;
2. Cənubi, yaxud Vulkaneşt dialekti.

Qaqauz dilinin dialektləri fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən bir-birindən xeyli fərqlənir.

Çadurlunq-Komrat dialekti qaqauz dilinin əsas dialektidir, ona görə də qaqauz ədəbi dili bu dialekt əsasında formalaşmışdır.

Müasir qaqauz ədəbi dilinin özünə aid bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri mövcuddur. Məsələn, fonetik cəhətə nəzər yetirək:

1) Qaqauz dilindəki 9 saitin hər biri iki formadaadır:

a) normal sait -a, b) uzun sait -aa.

At – aat

Az – aaz

Arı – aarı

Ara – aara və s.

2) Bəzi səslər (ğ, v, q) söz tərkibindən düşür və saitlər qoşalaşır, uzun tələffüz olunur:

Dovşan – dovşan – dooşan

Doğru – doğru – dooru

Sığır – sığır – sır və s.

Qaqauz dilinin lüğət tərkibində səciyyəvi əlamətlər vardır. Belə ki, bəzi sözlər bu dildə işlənərək başqa dildən çox seçilir. Məsələn, çavdırıq – dəli, balaban – hündür, şaka – zarafat¹ və s.

Qaqauz xalqının XX əsrin II yarısına qədər rəsmi yazısı olmamışdır. Ayrı-ayrı illərdə rumın və rus əlifbası ilə bəzi dini kitablar çap olunmuşdur. Lakin bu əsərlər yayılmamış və geniş kütlənin malı ola bilməmişdir.

Qaqauzlar ancaq 1957-ci ildə xüsusi milli əlifba yaratmaq imkanı əldə etmiş və buna nail olmuşlar. Qaqauz əlifbası Kiril qrafikası əsasında yaradılmışdır. 1996-cı ildə türk əlifbasına əsasən hazırlanan latın qrafikalı əlifba hələ də işlədilməkdədir.

¹ F.Zeynalov. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981, səh. 158.

3. TÜRK DİLİ

Türk dili türk millətinin rəsmi dilidir. Türklər oğuz və qıpçaq qəbilələrinin birləşməsindən yaranmışlar. Bunlar X–XI əsrlərdə Orta Asiyadan qalxıb, əsasən, Azərbaycanı keçərək Kiçik Asiya yarımadasına getmişlər.

Türklər hazırda, əsasən, Kiçik Asiyada – Türkiyə yarımadasında məskunlaşmışlar. Onlar Türkiyədən başqa Azərbaycanda, Rusiyada, İraqda, Suriyada, Bolqarıstanda, Yuqoslaviyada, Kiprdə, Fransada, Rumıniyada, Almaniyada, Afrikada və Avstraliyada da yaşayırlar.

Türk dili oğuz yarımqrupunda olan dillərdən Azərbaycan və qaqauz dillərinə daha çox yaxındır.

Türk xalqı və onun dili 1924-cü ilə qədər “Osmanlı xalqı” və “Osmanlı dili” kimi adlanmışdır. Bu dil ayrı-ayrı dövrlərdə türk millətinin ünsiyyət tələblərini ödəyərək, get-gedə təkmilləşib inkişaf etmişdir. Mütəxəssislər bu dilin inkişafını üç dövrə bölürlər:

1. Qədim osmanlıca (1250–1450);
2. Orta osmanlıca (1450–1840);
3. Yeni osmanlıca (1840–1910).

XX əsrin əvvəllərindən bu yana olan zaman isə “yeni türkçə” adlandırılır. Bu illərdə türk ədəbi dili danışığ dilinə daha çox yaxınlaşmış, elm dili, ədəbiyyat dili, mədəni dil kimi get-gedə formalaşmış və cilalanmışdır¹.

Hazırkı türk danışığ dilinin bir neçə dialekti (ağzı) vardır:

1. Ankara	6. İstanbul
2. Aydın	7. Kastamonu
3. Dəliorman	8. Qara dəniz
4. Ərzurum	9. Qaraman
5. Harput	10. Makedoniya.

¹ Tahsin Banguoğlu. Türkçenin Grameri. Ankara, 1986.

Müasir türk ədəbi dilinin əsasını Ankara və İstanbul dialektləri təşkil edir. Bu dilin ədəbi normaları 1919–1923-cü illərdən daha da dəqiqləşdirilməyə başlanılmışdır.

İndiki türk dilini digər dillərlə oğuz yarımqrupunda birləşdirən fonetik, leksik və qrammatik əlamətləri az deyildir. Bununla birlikdə onun özünəməxsus xüsusiyyətləri də çoxdur.

Azərbaycan dili müqayisə üçün etalon götürüldükdə türk dilinin bir sıra başlıca fonetik xüsusiyyətləri özünü göstərir:

Saitlərə aid:

1. “Ə” saiti işlənmir. Bunun əvəzinə, əsasən “e” və “a” saitlərindən istifadə olunur: zəlzələ>zelzele, bölgə>bölge, abidə>abide, cənnət>cennet, dəvə>deve, bəla>bela, zümrə>zümrə, fələk>felek, hərf>harf, fən>fenn, əlifba>elifba, zirvə>zirve, gövdə>gövde, kölgə>kölge, fıkrən>fıkren, fəlsəfi>felsefi; Əhməd>Ahmet, zəhmət>zahmet, hətta>hatta və s.

2. <Ö>, <e>, <i>, <ı> dəyişmələri:

zövq – zevk, aqibət – akıbet və s.

Samitlərə aid;

1. “X” samiti işlənmir. Bunun əvəzinə, əsasən, “h” və “k” fonemindən istifadə edilir:

axşam>akşam, xoş>hoş, xəyal>hayal, xəstə>hasta, xəta>hata, xətirli>hatırlı, axarlı>akarlı, xəzinə>hazine, xoşca>hoşça, xeyirli>hayırlı; yaxa>yaka, yoxsul>yoksul, yaxalama>yakalama, yaxın>yakın və s.

2. “Q” əvəzinə daha çox “k” işlənir: qara>kara, qar>kar, quran>kuran, qulaq>kulak, qol>kol, qan>kan, quş>kuş, qız>kız, qadın>kadın, qardaş>kardeş, qumaş>kumaş və s.

3. “Y” samiti bəzi sözlərin əvvəlinə artırılır: üz>yüz, ulduz>yıldız, üzləmək>yüzləmək, igid>yiğit, itirmək>yitirmək, üzmək>yüzmək, üzlü>yüzlü, üzülmək>yüzülmək və s.

4. "Ğ" foneminin "k" səsinə keçməsi: ağ>ak, ağsu>aksu, ağıl>akıl və s.
5. "M" səsinin "b" fonemi ilə əvəz olunması: mən>ben, kimi>gibi və s.

Türk ədəbi dilinin lüğət tərkibi müasir zəngin dillər səviyyəsindədir. Burada həm xalis türk mənşəli sözlər, həm də müəyyən miqdar alınmalar vardır. Təbii olaraq bu dildə işlənən bir qrup söz və ifadə ancaq türk dilinə məxsusdur. Məsələn, çabuk (tez, cəld), yosma (gözəl, şən, çox zövqlə geyinən, cəlbedici qadın), əvət (bəli), şaka (zarafat) və s.

Hazırda türk ədəbi dili üçün ən başlıca leksik-semantik cəhətlərdən biri lüğət tərkibinin milli neologizmlərlə zənginləşməsidir. Bu dildə son zamanlar daxili imkanlara əsaslanıb yeni söz və ifadə yaratmaq geniş yayılmışdır. Məsələn, uçaq (təyyarə), seslik (fonem), bitişimli dillər (aqqlütinativ dillər), bükünlü dillər (fektiv dillər) və s.

Türk dili qədim yazı ənənəsinə malikdir. Türklər 1928-ci ilə kimi ərəb qrafikasıdan istifadə etmiş, 1928-ci ildən latın sistemli yazıya keçmişlər.

4. TÜRK MƏN DİLİ

Türkmən xalqı oğuz qəbilələrindən əmələ gəlmişdir. Türkmənlərin doğma yurdu – başlıca yaşayış yeri Xəzər dənizinin cənub-şərqində yerləşən və Türkmənistan adlanan sahədir. Bundan başqa türkmənlər dünyanın bir çox ölkəsində, o cümlədən Rusiyada, Əfqanıstanda, Çində, İranda, Türkiyədə, Suriyada da yaşayırlar. İlk dəfə "türkmən" adına Mahmud Qaşqarlının lüğətində rast gəlinir. Daha sonra XIV–XV əsrlərdə ərəb mənbələrində tez-tez işləndiyini görmək olur. Lakin indiyə kimi bu adın mənası aydınlaşdırılmamışdır. Bəzi mülahizələrə görə, "türkmən" sözünün sonundakı "mən" ünsürü, "türk mənəm", "mən türkəm" mənasını bildirir.

Türkmən dili oğuz yarımqrupunu təşkil edən dillərin ən qədimi hesab olunur. Uzun tarixə malik olan bu dilin formalaşması və inkişafında bir sıra türksistemli dillərin təsiri olmuşdur. Xüsusilə X–XI əsrlərdə Qaraxanlı ədəbi dili, XII–XV əsrlərdə qıpçaq qrupu dilləri bu dilin zənginləşməsində xüsusi rol oynamışdır. XV–XVII əsrlərdə isə qədim özbək dili qədim türkmən dilinin formalaşmasına güclü təkan vermişdir.

Türkmən dilinin inkişafı tarixində iki dövr bir-birindən fərqlənir. *Qədim türkmən dili, müasir türkmən dili.*

XVIII əsrdə türkmən ədəbi dili təşəkkül tapmış və onun bir sıra normaları tədricən qaydaya düşmüşdür. Bu dövrdə bədii dil nümunələri yaranmış və ədəbi dilin inkişafına yardım göstərmişdir. Məşhur *Mahtumqulu* öz əsərləri ilə türkmən ədəbi dilini reallaşdırma bilmişdir.

Müasir türkmən danışığı dilində bir çox dialekt və şivə vardır. Xüsusiyyətlərinə görə onları iki qrupa bölürlər.

Birinci qrupa – teke, yomud, sarık, salır, qoklen, ərsarı və s. dialektlər daxildir.

İkinci qrupa – arabaçı, bayat, çandır, çeçes, əski, xatan, kıraç, mukrı, noxur, surxı və s. dialektlər aid edilir.

Türkmən dilinin bir dialekti – türühmən¹ dialekti barədə ayrıca bəhs olunmağa ehtiyac vardır. Bu dialekti bəzi alimlər, o cümlədən türk tədqiqatçısı Tələt Tekin dialekt kimi şərh edir. Türkoloq N.A.Baskakov bu dialektdən bəhs edərkən onu müstəqil dil kimi aydınlaşdırır və həm də truxmen adlanan dili türkmən dilinin dialekti hesab edir. Əslində turuhmənələr XVI əsrdə Türkmənistandan Şimali Qafqazın Stavropol bölgəsinə köçmüş, əsasən, ikdir və başqa türkmən qəbilələrinin qalıqlarıdır.

Hazırkı türkmən ədəbi dilinin əsasında başlıca olaraq, *teke, sarık, yomud, qoklen* dialektləri durur.

¹ Bu türk toplusunun adı ədəbiyyatlarda müxtəlif şəkildə göstərilir: truxmen, truhmen, türükmen.

Müasir türkmən ədəbi dili oğuz dilləri üçün ümumi olan cəhətlərlə yanaşı, bir sıra fərqli xüsusiyyətlərə də malikdir.

Türkmən dilinin bəzi fonetik xüsusiyyətləri aşağıdakı kimidir:

1. Sait fonemlər qısa və uzun formadadır. Uzun saitlər fonem xarakterli olub, sözün mənasını dəyişir.

At – at (heyvan) – a:t (ad),

Ot – ot (bitki) – o:t (ocaq),

Bil – bil (bilmək) – bi:l (bel),

İt – it (köpək) – i:t (sürümək),

Daş – daş (daş) – da:ş (uzaq) və s.

2. <a>, <i>, <u>, <ə>, <i>, <ö> fonemləri qədim ənənəni saxlayaraq bir çox sözdə uzun tələffüz olunur:

a:z (az), i:z (iz), bu:z (buz), be:ş (beş), di:ş (diş), kö:ne (köhnə) və s.¹

3. Türkmən dilində “s” və “z” samitləri normal haldan fərqli deyilə malikdir: *sap, sarı, setir, sep, siz, yüz, tiz, söz, buz* və s. Bu səslərin deyilişini türk alimi “pəltək tələffüz” adlandırır.

Türkmən dilinin tələffüzü çox sürətlidir. Belə bir cəhət yadlar tərəfindən onun anlaşılmasını çox-çox ağırlaşdırır.

Türkmən yazı sistemində 1928-ci ilə kimi ərəb qrafikasından, 1928-ci ildən 1939-cu ilə kimi latın əlifbasından istifadə olunmuş və ondan sonra Kirili qrafikası əsasında yaradılmış əlifbaya keçilmişdir. 1993-cü ildə Türkmənistan parlamenti 1996-cı ildən etibarən latın qrafikalı əlifbaya keçilməsi barədə qərar qəbul etmişdir.

2. TÜRK DİLLƏRİNİN QIPÇAQ YARIMQRUPU

Qıpçaq dilləri yarımqrupu bir çox qıpçaq qəbilələri arasında əmələ gəlmişdir. Bu qəbilələr, əsasən, Qərbi Asi-

¹ П.Азымов, Дж.Амансарыев, К.Сарыев. Туркменский язык, Тюркские языки, Москва, 1966, с. 92-93.

yada və Şərqi Avropada sakinləşmişdilər. Qıpçaq dilləri formalaşarkən qıpçaqlardan əlavə bir sıra digər türkdilli qəbilələrlə də assimilyasiya prosesinə gedilmişdir.

Bu dildə başqa qəbilələrin linqvistik izləri indi də qalmaqdadır.

Qıpçaq dilləri yarımqrupuna daxildir: qədim dillər – polovets, yaxud kuman, müasir dillər – *Altay, qaraqalpaq, qazax, qırğız və noqay dilləri*.

Qıpçaq dilləri yarımqrupuna aid olan dillərdə danışanlar bir-birini başqasına nisbətən asan anlaya bilirlər.

Bu dillərdən, xüsusilə *qazax-qırğız-qaraqalpaq* dilləri bir-birinə daha yaxındır.

Qıpçaq mənşəli xalqların milli inkişaf tarixləri müxtəlif formada olmuşdur. Bunların hər birinin özünəməxsus tarixi, mədəniyyəti, etnoqrafiyası və başqa nailiyyətləri vardır. Belə müxtəlif şəkilliliyin xüsusiyyətləri onların dillərində də öz əksini tapmışdır.

1. ALTAY DİLİ

Altay dili Altay diyarının Dağlıq Altay Muxtar Vilayətində yaşayan əhalinin dilidir. Bu dil 1947-ci ilə kimi *“oyrot dil”* adlanmışdır. Altay xalqı bir sıra qəbilə və tayfa ittifaqlarının birləşməsi əsasında əmələ gəlmişdir.

Altay xalqının dili bir sıra qonşu dillərlə birlikdə inkişaf yolu keçmişdir. Bu dil qırğız dili ilə daha yaxın olmuş və ona görə də qədim qırğız dilinin bir sıra əlamətləri bu dildə qalmaqdadır.

Altay dilinin inkişafı prosesində onun ədəbi və danışiq qolları yaranmışdır. Bu dilin danışiq qolunda – danışiq dilində bir çox dialekt və şivə vardır. Həmin dialektlər iki böyük qrupa – cənub və şimal dialektləri qrupuna bölünür.

I. CƏNUB DİALEKTİ

1. Altay dialekti
2. Teleut dialekti
3. Telenqit dialekti

II. ŞİMAL DİALEKTİ

1. Tuba dialekti
2. Kumandin dialekti
3. Çalkan dialekti

Altay dilinin dialektləri bir-birindən fonetik, leksik və grammatik cəhətdən əsaslı şəkildə seçilir.

Fonetik xüsusiyyətləri. Bu dialekt qruplarının səs fərqləri geniş şəkildə özünü göstərir.

CƏNUB

DİALEKTLƏRİNDƏ

o – ol
qurd – börü
bərək- bk
il – dıl
üz – daak
çəpər – çdn
bıçaq – pıçaq

ŞİMAL

DİALEKTLƏRİNDƏ

ul
mürö
çil
pik
naak
şdn
pijak və s.

Leksik xüsusiyyətləri. Bir çox anlayışlar cənub və şimal dialektlərində ayrı-ayrı fərqli sözlərlə ifadə edilir. Məsələn:

CƏNUB

DİALEKTLƏRİNDƏ

burun – tumçuk
kürək – kiçek
köynək – çamça

ŞİMAL

DİALEKTLƏRİNDƏ

tanak
kusak
künek və s.¹

XX əsrin I yarısında Altay ədəbi dili cənub qrupu dialektləri əsasında formalaşmışdır. Bu dildə bir sıra elmi əsər və s. yaradılmışdır.

¹ N.A.Baskakovun göstərilən əsəri.

Altaylar 1923-cü ildə Kirill qrafikası əsasında əlifba tərtib etmiş və 1928-ci ilə kimi onu işlətməşlər. 1928-ci ildən latın sistemli yazıya keçmişlər. 1938-ci ildən isə yenə də Kirill qrafikalı əlifbaya qayıtmışlar.

2. QARAQALPAQ DİLİ

Qaraqalpaq xalqı qıpçaq qəbilələrinin nəslidir. Bunların vətəni Özbəkistanda yerləşən Qaraqalpaq Muxtar Respublikasıdır. Qaraqalpaqlar Rusiyada (Həştərxan vilayətində), Türkmənistanda, Qazaxıstanda, Əfqanıstanda da yaşayırlar.

Qaraqalpaq xalqı XVI əsrdə formalaşmışdır. Xalqın xüsusi adı olan “qaraqalpaq” sözündəki “qalpaq” ünsürü bəzi türk dillərində “papaq” deməkdir.

Qaraqalpaq dilinin tarixi qıpçaq-polovets tayfa ittifaqlarının dili ilə bağlıdır. Bu dil öz inkişafı prosesində ədəbi və danışiq qollarını yaratmışdır.

Qaraqalpaq danışiq dilinin iki əsas dialekti vardır:

1. Şimal-şərq dialekti,
2. Cənub-qərb dialekti.

Şimal-şərq dialektinə sərhədlə bağlı qazax dili xüsusi təsir etmişdir. Cənub-qərb dialektində isə özbək və türk-mən dil ünsürləri müşahidə olunur.

Müasir qaraqalpaq ədəbi dilinin əsasını şimal-şərq dialekti təşkil edir. Ümumiyyətlə, qaraqalpaq dilinin dialektləri arasında ciddi fərqlər yoxdur.

Qaraqalpaq ədəbi dilinin bir sıra fonetik, leksik və qrammatik əlamətləri mövcuddur. Bu dildə 9 sait vardır ki, bunlar Azərbaycan dilindəki saitlərə həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətə uyğundur.

Qaraqalpaq dili lüğət tərkibinin özəyi qıpçaq söz və ifadələrindən ibarətdir. Burada ümumtürk mənşəli sözlər çoxdur.

Qaraqalpaq dilinin əlifbası 1928-ci ilədək ərəb, 1940-cı ilə qədər latın qrafikası əsasında olmuşdur. 1940-cı ildən

qaraqalpaq yazı sistemində Kirill qrafikası üzərində yara-
dılmış əlifbadan istifadə olunur. 1994-cü ildə latın qrafikalı
qaraqalpaq əlifbası qəbul edilmişdir.

3. QAZAX DİLİ

Qazax dili qazaxların milli ünsiyyət vasitəsidir. Qazaxlar bir xalq kimi XV əsrdə (Böyük Noqay Ordası dağıldıqdan sonra) formalaşmışlar. Hazırda qazaxlar, əsasən, Qazaxıstan Respublikasının sakinləridir. Bundan başqa, Orta Asiyada, Türkiyədə, Rusiyada, Çində, Monqolustanda, Əfqanıstanda da yaşayan qazaxlar vardır.

Qazaxlar qırğızlara çox yaxındır. Ona görə də XX əsrin əvvəllərinə qədər onlara qırğız və ya qazax qırğızları da demişlər.

Qazax dilinin tarixi çox qədimdir. Bu barədə məlumata hələ Mahmud Qaşqarlınm lüğətində təsadüf olunur.

Qazax dilinin dialekt xüsusiyyətlərinə dair müxtəlif fikirlər vardır. Bəzi tədqiqatçılar bu dildə dialekt olmadığını fikrini irəli sürür, digəri burada ancaq şivə fərqləri olduğunu bildirir. Bununla bərabər, qazax dilində az-çox linqvistik fərqi olan üç dialektin mövcudluğu da göstərilir. Həmin dialektlər bunlardır: şimal-şərq dialekti, cənub dialekti, qərb dialekti.

Müasir qazax dilinin əsasını şimali-şərq dialekti təşkil edir. Qazax ədəbi dili XIX əsrin ortalarından formalaşmağa başlamışdır. Onun banisi qazax mütəfəkkiri və şairi *Abay Kunanbayev* (1845–1904) hesab olunur. XX əsrdə ictimai-siyasi məsələlərlə bağlı qazax ədəbi dilinin lüğət tərkibində və ümumən quruluşunda böyük dəyişikliklər baş vermişdir. Hazırda qazax ədəbi dili inkişaf etmiş müasir dillər səviyyəsinə qalxmış və Qazaxıstan Respublikasının rəsmi dövlət dilidir.

Qazaxlar bir neçə yazı sistemindən istifadə etmişlər. Onlar vaxtı ilə qədim özbək-cağatay yazısından bəhrələnmişlər.

Qazax dilinin yazı sistemində 1929-cu ilə qədər ərəb əlifbasından istifadə edilmişdir. 1929-cu ildən 1940-cı ilə kimi latın qrafikası əsasında əlifba yaradılmışdır. 1940-cı ildən bu günə kimi Kirill qrafikalı əlifbadan istifadə olunur.

4. QIRĞIZ DİLİ

Qırğız dili qırğızların milli dilidir. Qırğızlar yeni eradan əvvəl məlum olsalar da, bir xalq kimi XV əsrdə formalaşmışlar. Keçmişdə bu xalq “burut”, “qaraqırğız” və başqa adlarla da adlanmışdır. Qırğızlar Orta Asiyanın ən qədim xalqlarındandır. Onlar keçmiş dövrlərdə Altay dağları sahələrində yaşamış, sonra, yəni XVIII əsrdən cənuba doğru enmiş, indiki məkanda – Qırğızıstanda məskunlaşmışlar.

Hazırda qırğızların əksəriyyəti Qırğızıstan Respublikasının sakinləridir. Qırğızlardan Qazaxıstanda, Özbəkistanda, Tacikistanda, Çində, Monqolustanda, Əfqanıstanda, Pakistanda, Türkiyədə də yaşayanlar vardır. Qırğız dili öz mənşəyinə görə qazax və Orta Asiya xalqlarının dilləri ilə bağlıdır. Qırğız dilinin qədim qırğız qəbilə dilləri bünövrəsində təşəkkül tapmasına baxmayaraq, son dövrlərdə qıpçaq dilləri ilə qarşılaşmış, onların güclü təsirinə məruz qalmışdır. Buna görə də qırğız dili qıpçaq yarımqrupuna aiddir. Qırğız dili linqvistik xüsusiyyətlərinə görə Altay dilinə yaxındır. Lakin bunun özünəməxsus əlamətləri daha çoxdur. Qırğız dili uzun inkişaf tarixinə malikdir. Onun inkişafının üç mərhələsi müəyyən edilmişdir:

- Birinci mərhələ* – qədim qırğız dili (qədimdən IX əsrə qədər);
- İkinci mərhələ* – orta qırğız dili (X–XV əsrlər);
- Üçüncü mərhələ* – yeni qırğız dili (XV əsrdən sonrakı zaman).

Qırğız danışiq dilində bir sıra dialekt və şivə xüsusiyyətləri özünü göstərməkdədir. Bu dilin başlıca dialektləri bunlardır:

- 1) şimal dialekti;
- 2) cənub-şərq dialekti¹.

Bu dialektlər arasında ciddi fərqlərin olduğu müəyyən edilmişdir.

Müasir qırğız ədəbi dilinin əsasını şimal dialekti və onun şivələri təşkil edir. Hazırkı qırğız dili XX əsrin I yarısında formalaşaraq əsaslı təkmilləşmə yolu keçmişdir. Bu dildə müxtəlif məzmunlu çoxlu miqdarda elmi, bədii ədəbiyyat, mətbuat materialları və sair çap edilmiş, maraqlı əənə yaranmışdır. İndi qırğız ədəbi dili Qırğızıstan Respublikasının dövlət dilidir.

Qırğız ədəbi dili bir çox fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir. Uzun saitlərin olması və bunların mənə fərqləndirə bilməsi qırğız dili üçün xarakterikdir. Bu dilin lüğət tərkibinin əsasını türk mənşəli sözlər təşkil edir. Lakin alınmalara diqqət yetirildikdə burada monqol sözlərinin ərəb və farsa görə çox olduğu müşahidə edilir. Qırğız xalqı zəngin şifahi və yazılı ədəbiyyata malikdir. Onların **“Manas”** dastanı özünün məzmun və bədii keyfiyyətləri ilə dünya folklorunda xüsusi olaraq fərqlənir.

Yazılı ədəbiyyatları da uzun illərin təcrübəsində meydana gəlmişdir. Yenisey çayının yuxarı hissəsində olan runik hərfli abidələrin bir çoxunun qırğızlardan qalma olduğu göstərilir².

Qırğızların yazıları 1928-ci ilə qədər ərəb əlifbası əsasında olmuşdur. 1928-ci ildən 1940-cı ilə kimi latın əlifbasından istifadə edilmiş, 1940-cı ildən sonra Kirill qrafikasına keçilmişdir.

¹ Б.М.Юнусалиев. Киргизский язык. Языки народов СССР, т. II. Тюркские языки. М., 1966, с. 482.

² Bax: prof. Tələt Tekinin göstərilən əsəri.

5. NOQAY DİLİ

Noqay xalqı qıpçaq və oğuz qəbilələrinin birləşmə-sindən əmələ gəlmişdir. Hazırda noqaylar dağınıq halda Rusiyanın Stavropol diyarında, Qaraçay-Çərkəz Muxtar Vilayətində, Krasnodar diyarında, Həştərxan vilayətində və Dağıstan Muxtar Respublikasında yaşayırlar.

Noqay dili öz xüsusiyyətlərinə görə qaraqalpaq və qazax dillərinə daha yaxındır. Bu yaxınlığı görmək üçün aşağıdakı nümunələrə nəzər salaq:

Noqay dilində

aqın
aral
arka
denciz
yol
sırt

Qazax dilində

aqın
aral
arka
denqiz
jol
sırt və s.

Bu coğrafi terminlər, göründüyü kimi, hər iki dildə eyni mənada işlənir. Belə ümumilik qazax, qaraqalpaq və noqay dillərinin genetik eyniliyindəndir.

Noqay dili öz inkişafı tarixində ümumtürk leksemlərini, xüsusilə feillərini eynilə saxlaya bilmişdir. Xalq ədəbiyyatından götürülmüş parçaya nəzər yetirək:

Kazanınc saf oramın otkende,
Saraidınc karsı aldına kelqende,
Astındaqı Karaqeri surrnikti.
(Kazanın təmiz küçələrindən ötəndə,
Sarayın qarşısı bərabərinə gələndə,
Altındakı Karaqer səldirədi).

Burada “ötəndə”, “gələndə” və “səldirədi” feilləri öz qədim formasında işlənilmişdir.

Noqay danışiq dilinin üç dialekti vardır:

- 1) Xüsusi noqay dialekti;
- 2) Qara-noqay dialekti;
- 3) Ağ-noqay dialekti.

Bu dialektlər bir-birindən çox fərqlənmir. Bunlar arasındakı fərqlər daha çox şivə xarakteri daşıyır.

Noqay ədəbi dili XX əsrin 30-cu illərində formalaşmışdır. Bu illərdən başlayaraq noqay xalqının tarixində baş verən ictimai-siyasi məsələlər və mədəni əlaqələr nəticəsində xüsusi inkişaf imkanları yaranmışdır. Əlverişli şəraitin meydana gəlməsi noqay dilinin inkişafında mühüm amilə çevrilmişdir.

XX əsrin II yarısında daha geniş inkişaf etmiş noqay ədəbi dilində külli miqdarda bədii, elmi əsərlər, qəzet və jurnallar dərc olunmağa başlanmışdır. İndi bu dil noqay xalqının mədəni tələblərini yüksək səviyyədə ödəmək qüdrətinə qadirdir.

Noqaylar yazı sistemində əvvəlcə ərəb, sonra latın qrafikasından istifadə etmişlər. 1938-ci ildən isə Kirill qrafikası əsasında yaratdıqları əlifbanı işlətməkdədirlər.

3. TÜRK DİLLƏRİNİN BULQAR YARIMQRUPU

Bulqar dilləri bir çox qəbilə və qəbilə ittifaqlarının qarşılıqlı təsiri nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bu qrup dillərin yaranmasında qıpçaqlarla bərabər bulqar qəbilələri də iştirak etmişlər. Burada bulqar ünsürləri, demək olar ki, üstünlük təşkil edir. Buna görə də belə dillər bulqar yarımqrupuna aid edilir. Türk dilləri bulqar yarımqrupuna məxsus qədim dillər: bulqar dili, xəzər dili; müasir dillər: başqırd, çuvaş, qaraçay-malkar, qarayım, qumuq və tatar dilləri. Bulqar dilləri yarımqrupunda tatar, başqırd dilləri bir-birinə daha yaxındır.

1. BAŞQIRD DİLİ

Başqırd dili başqırd xalqının milli dilidir. Başqırdlar bulqar və qıpçaq qəbilələrinin birləşməsi əsasında yaranmışlar. Hazırda başqırdlar, əsasən, Başqırdıstan Muxtar Respublikasında yaşayırlar. Respublikanın xaricində, Rusiyanın bir sıra vilayətlərində, Tatarıstanda, Özbəkistanda, Qazaxıstanda, Tacikistanda da başqırdlar vardır.

Başqırdlar qədim xalqdır. Başqırd adına X əsr yazılı mənbələrində rast gəlinir. Bu etnonimin mənşəyi də bir çox alimi maraqlandırmışdır. Lakin bu, hələ açılması problem olaraq qalmaqdadır. Başqırd dili tatar dilinə daha yaxındır. Lakin bu dillərin fonetika və leksikası arasında ciddi fərqlər vardır.

Xüsusi inkişaf yolu keçmiş müasir başqırd dilinin iki dialekti mövcuddur:

- 1) Şərq, yaxud kışkan dialekti,
- 2) Cənub, yaxud yurmatı dialekti.

Şərq dialekti səkkiz müxtəlif şivədən ibarətdir. Cənub dialektində də bir sıra şivə mövcuddur. Bu dialektləri bir-birindən fərqləndirən fonetik və leksik xüsusiyyətlər vardır¹.

Hazırkı başqırd ədəbi dilinin əsasını şərq dialekti təşkil edir. Başqırd ədəbi dili XX əsrin 30-cu illərində meydana gəlmişdir. Müstəqil başqırd ədəbi dili yaranana qədər onlar yazılı tatar ədəbi dilindən istifadə etmişlər².

Müasir başqırd ədəbi dili inkişaf edib zəngin dillərdən birinə çevrilmişdir. Bu dildən Başqırdıstan mətbuatı və nəşriyyatlarında geniş istifadə olunur.

Başqırdlar 1929-cu ilə kimi ərəb qrafikasıdan bəhrələnmişlər. 1929–1939-cu illərdə latınlaşdırılmış əlifbadan

¹ Вах: А.А.Юлдашев. Башкирский язык. Языки народов СССР, т. II. Тюркские языки. М., 1966, с. 192.

² Вах: Н.А.Баскаков. Введение в изучение тюркских языков: М., 1969. с. 291.

istifadə etmişlər. 1939-cu ildən Kirill qrafikası əsasında yaradılmış əlifbaya keçmişlər.

2. ÇUVAŞ DİLİ

Çuvaş dili çuvaşların doğma dilidir. Çuvaş xalqı Çuvaş Muxtar Respublikasında yaşayır. Respublikadan kənarda Rusiyanın bəzi vilayətlərində, həmçinin Tatarıstanda və Başqırdıstanda da çuvaş topluluqları vardır.

Çuvaşların bir xalq kimi formalaşması barədə vahid fikir yoxdur. Bu sahədəki müxtəlifliklərlə bağlı mübahisələr hökm sürməkdədir. Problemlə bağlı çuvaş alimlərinin mülahizələri daha münasibdir. Çuvaşlar qədim bulqar xalqının bir qoludur. Bulqarlar indiki Çuvaş Respublikası ərazisinə IX-X əsrlərdə gəlmişlər. Həmin ərazidə başqa tayfalar, o cümlədən fin-uqor tayfaları da yaşayırdılar. Bulqarlar yerli qəbilələrlə uzun illər qaynayıb-qarışma prosesi keçirmiş və nəticədə bütün yerli sakinlər gəlmə bulqarların dilini götürmüşlər. XIII əsrdə bu əraziyə daha başqa bulqar tayfaları – suvarlar/suvazlar gəlmişlər. İlk bulqarlarla suvarların qovuşması əsasında çuvaş xalqı formalaşmışdır¹. Çuvaşlar XVIII əsrdən xristianlığı qəbul etmişlər.

Çuvaş dili öz əsası üzərində inkişaf edərəkən qədimlərdə skif-sarmat, fin-uqor, slavyan dilləri ilə, sonralar isə tatar və başqırd dilləri ilə qarşılıqlı təsir münasibətində olmuşdur².

Çuvaş dili qədim tarixə malikdir. Bu dildə türksistemli dillərə məxsus qədim ünsürlər çoxdur. Buna görə də çuvaş dili bütün müasir türksistemli dillərdən çox fərqlənir. Bu fərqlərə əsaslanaraq bəzi tədqiqatçılar çuvaş dilini türk dillərinin heç bir qrupuna aid etməyib, onu ayrıca göstərirlər. Fərqlərinin çox olmasına baxmayaraq, çuvaş dili türk-sistemli dillərin bulqar yarımqrupuna aiddir.

¹ Н.П.Петров. Чувашский язык в Советскую эпоху. Чебоксары.

² Н.А.Баскаков. Введение в изучение тюркских языков: М., 1969. с. 239.

Çuvaş danışiq dilində iki dialekt müəyyənləşdirilmişdir:

- 1) Viryal, yaxud yuxarı dialekt;
- 2) Anatrı, yaxud aşağı dialekt.

Bu dialektlər və onların şivələri arasında ciddi fərqlər yoxdur. Fonetik cəhətdən bu dialektlərin başlıca fərqi ondadır ki, yuxarı dialektə <o> fonemi, aşağı dialektə isə <u> fonemi üstünlük təşkil edir və çox işlənir.

Müasir çuvaş ədəbi dilinin əsasını Anatri (aşağı) dialekti təşkil edir. Çuvaş ədəbi dili inkişaf etmiş dillərdəndir. Bu dildə hər növ elmi və bədii ədəbiyyat çap olunur, ondan tədris prosesində istifadə edilir.

Çuvaş dilində yazılı əsər XVIII əsrdən mövcuddur. Həmin əsrdə çuvaş dilinin qrammatikası yazılmışdır. XIX əsrdə (1873) Kirill qrafikası əsasında çuvaş əlifbası yaradılmışdır.

3. QARAÇAY-MALKAR DİLİ

Qaraçay-malkar dili iki etnik qrup olan qaraçaylar və malkarların dilidir. Qaraçay-malkar xalqı, əsasən, Şimali Qafqazda məskunlaşmışdır. Bunlardan malkarlar Kabarda-Malkar Muxtar Respublikasında, qaraçaylar Qaraçay-Çərkəz Muxtar Vilayətində yaşayırlar. Qaraçay-malkarların bir hissəsi Qazaxıstan, Özbəkistan və Qırğızıstanda yaşayır.

Bu xalq bulqar və polovets, eləcə də digər türk mənşəli bir sıra qəbilələrin çarpazlaşması əsasında əmələ gəlmişdir. Dillərin formalaşma tarixi elmdə hələ mübahisəli olaraq qalmaqdadır.

Qaraçay-malkar dili müasir türksistemli dillərdən qumuq dilinə daha yaxındır. Qaraçay-malkar dilinin başlıca iki dialekti vardır:

- 1) Qaraçay-maqsan-çeqem dialekti;
- 2) Malkar (malkar) dialekti.

Birinci dialektin nümayəndələri qaraçaylar, ikinci dialektinki isə əsasən malkarlardır. Bu dialektlər arasında çox

ciddi olmayan fərqlər özünü göstərir ki, bu da hər iki etnik qrupun bir-birini anlamasına maneçilik törətmir.

Müasir qaraçay-malkar ədəbi dilinin əsasını qaraçay-baqsan-çeqem dialekti təşkil edir. Bu ədəbi dil XX əsrin I yarısından sürətlə inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur.

Qaraçay-malkar ədəbi dilinin özünəməxsus fonetik və leksik xüsusiyyətləri mövcuddur. Bu dilin leksik tərkibinə Qafqaz mənşəli sözlərin daxil olması onun leksik xüsusiyyətlərini səciyyələndirən amillərdəndir.

Qaraçay-malkar dilinin yazılı abidəsi "*Kodeks kumanikus*" əsəri XVI əsrə aiddir.

Hazırda qaraçay-malkar ədəbi dilinin yazı sistemində Kirill qrafikası əsasında yaradılmış əlifbadan istifadə olunur.

4. QUMUQ DİLİ

Qumuq xalqı bir sıra türk qəbilə və tayfa ittifaqlarının birləşməsindən yaranmışdır. Bu prosesdə bulqarların yeri və rolu daha xüsusi olmuşdur.

Qumuqlar, əsasən, Dağıstan Muxtar Respublikasında məskunlaşmışlar. Bununla bərabər Çeqen-İnquş və Şimali Osetiya Muxtar Respublikalarında da yaşayırlar.

Qumuq dilinin qədim yaranma tarixi vardır. Bu dil qıpçaq-plovets və oğuz tayfalarının qovuşması əsasında formalaşmışdır¹. Vaxtı ilə qumuq dilindən Qafqaz xalqları geniş istifadə etmişlər². Qumuq danışiq dilini üç əsas dialekt təşkil edir. Bunlar aşağıdakılardır: buynaq dialekti, xaytaq dialekti və xasavyurt dialekti. Bu dialektlər bir-birindən lingvistik meyar baxımından fərqlənir.

XX əsrin 20–30-cu illərində formalaşan qumuq ədəbi dilinin əsasını buynaq və xasavyurd dialektləri təşkil

¹ Н.А.Баскаков. Введение в изучение тюркских языков: М., 1969. с. 278.

² F. Zeynalov. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981, səh. 239.

edir. Qumuq ədəbi dili yarandıqdan sonra bu dildə onlarca qəzet, jurnal, yüzlərcə bədii əsər və həm də dərsliklər dərc olunmuşdur. Qumuq ədəbi dilinin özünə aid fonetik, leksik və qrammatik əlamətləri vardır. Bu dilin leksik tərkibində, əsasən, türk mənşəli sözlərin olması ilə bərabər, başqa dillərə, o cümlədən qonşulara aid söz və ifadələr də çoxdur. Ümumiyyətlə, qumuq dilinin quruluşu Azərbaycan dilinə yaxındır. Ona görə də qumuq dilini anlamaq bir o qədər çətin deyildir. Misala nəzər yetirək: qumuqca – “Bir atlı etişip salam bere”, azərbaycanca – “Bir atlı yetişiş salam verdi”. Göründüyü kimi, buradakı sözlərin bəzisində fonetik dəyişiklik olmaqla, hamısı dilimizdəki mənədadır. Qumuqlar XX əsrin I yarısında yazıya malik olmuşlar. Yazıları əvvəlcə ərəb qrafikası əsasında yaradılmışdır. 1929-cu ildən latın qrafikasına keçilmiş və 1938-ci ilə qədər ondan istifadə edilmişdir. 1939-cu ildən isə Kirill əsaslı yazı sistemi işlənməkdədir.

5. QARAYIM DİLİ

Qarayım dili qarayım xalqına məxsus ünsiyyət vasitəsidir. Qarayım xalqı qədim türk tayfa ittifaqlarından əmələ gəlmişdir. Burada öncə bulqar, xəzər, oğuz, sonra qıpçaq və başqa tayfalar iştirak etmişdir. Qarayımlar özlərinə *qaray* və ya *qaraylar* deyirlər.

Qarayımlar (qaraylar) çoxdan yəhudi dinini qəbul etmiş və indi də ona sitayiş etməkdədirlər.

Hazırda qarayımlar dağınıq şəkildə Litvada, Ukraynada, Rusiyada, Polşada, İsraildə, Misirdə, Türkiyədə, İsveçrədə, Fransada, İngiltərədə, Belçikada, ABŞ-da yaşayırlar.

Qarayım dili mürəkkəb şəraitdə formalaşmışdır. Bu dilə türksistemli dillərdən əlavə yad dillərin də təsiri az olmamışdır. Qarayım dilində slavyan, roman, baltik dillərinin ünsürləri çoxdur. Bununla yanaşı, qarayım dili özünə

aid türk mənşəli bir çox xüsusiyyətləri də qoruyub saxlaya bilmişdir.

Qarayımca

Azərbaycanca

Üğüt sözlyaçip eşidip,

Alqışlarını kabul edip.

Yaratma vahttan dünyanı

Koydu bizqya, kadağarı.

Öyüt sözlərini eşidib

Alqışlarını qəbul edib.

Yaratdığı vaxtdan dünyanı

Koydu bizə qadağanı.

Qarayım dilinin linqvistik əlamətləri onun bulqar yarımqrupuna aid edilməsinə əsaslı imkan verir.

Hazırda qarayım dili danışq dili kimi mövcuddur. Bundan ailə-məişət şəraitində istifadə olunur. Belə bir vəziyyətdə qarayım dilinin gələcək inkişaf taleyini şübhə altına salır.

Qarayımlar dünyanın bir sıra yerlərinə yayıldıqları üçün onların danışqlarında təbii olaraq bir çox fərqlər meydana gəlmişdir. Məsələn, Ukraynadakı qarayım danışğı Litvadakı qarayım danışğından seçilir.

Tədqiqatçılar Ukrayna və Litva qarayımlarının danışığında üç dialekt göstərmişlər:

1. Trakay dialekti (Litvanın Vilnüs, Trakay və Panevejis şəhərlərindəki qarayım danışığı);
2. Qaliç dialekti (Ukraynanın Kiyev, Qaliç və Lutsk şəhərlərindəki karaim danışığı);
3. Krım dialekti (Yevpatoriya və Baxçasaray şəhərlərindəki qarayım danışığı).

Bu dialektlərdən üçüncüsü, yəni Krım dialekti digərlərindən xeyli fərqlənir. Həmin dialektə Krımdakı tatar danışığının güclü təsiri olduğu görünür.

Qarayım dilində qədim türk dillərinin bir çox maraqlı fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri indi də mühafizə olunmaqdadır.

Qarayımlar yaşadıkları ölkələrin yazılı ədəbi dilindən istifadə edirlər. Məsələn, Litvadakılar litva, Ukraynadakılar ukrayn, Polşadakılar isə polyak ədəbi dilində yazıb-yaradırlar.

6. TATAR DİLİ

Tatar dili tatar xalqının milli dilidir. Tatarlar monqol-tatar, bulqar və qıpçaq qəbilələrinin qovuşmasından əmələ gəlmişlər. *“Tatar”* etnosuna hələ qədim yazılı mənbələrdə rast gəlinir. Bu ad XI əsrin məşhur filoloqu Mahmud Qaşqarlının əsərində də qəbilə adı, dil adı kimi işlənilmişdir. Tatarlar bir xalq kimi XV–XVI əsrlərdə formalaşmışdır. *“Tatar alimləri, şair və yazıçıları XIX əsrin sonuna qədər özlərini bulqar adlandırmışlar”*¹.

Hazırda tatarların çox hissəsi Tatarıstan Muxtar Respublikasında yaşayır. Respublika xaricində müəyyən qruplar şəklində Başqırdıstanda, Çuvaşıstanda, Moldovada, Ukraynada, Rusiyanın təxminən 18 vilayətində, Qazaxıstanda, Türkmənistanda, Özbəkistanda, Çində, Türkiyədə, Bolqarıstanda, Rumıniyada, Polşada da tatar dillili əhali vardır. Tatarlar müxtəlif bölgələrə yayıldıkları üçün *“Kırım tatarları”, “Kazan tatarları”, “Həştərxan tatarları”, “Sibir tatarları”* və s. adlar meydana çıxmışdır. Bunların dillərində ciddi olmayan az-çox fərqlər vardır. Lakin bu fərqlər onları ayrı-ayrı milli dil kimi adlandıрмаğa əsas vermir. Ümumi tatar dilinin müəyyən yaranma tarixi vardır. *“Tatar danışığı dili bulqar və qıpçaq tayfa dillərinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranmışdır”*².

Tatar ədəbi dili XVI əsrdə formalaşmışdır. Lakin bu dildən – qədim tatar ədəbi dilindən ancaq yuxarı təbəqə istifadə etdiyi üçün xəlqilikdən uzaqlaşmış, işlənmə da-

¹ М.З.Закиев. Татарский язык. Языки народов СССР, т. II. Тюркские языки. М., 1966, с. 139

² Н.А.Баскаков. Введение в изучение тюркских языков: М., 1969. с. 288.

irəsi get-gedə məhdudlaşmışdır. XX əsrin I yarısında tatar ədəbi dili xalqa daha yaxın olmuş və geniş inkişaf etməyə başlamışdır. Əsrin əvvəllərindən tatar dili məktəblərdə istifadə edilmiş, mətbuat və nəşriyyat dilinə çevrilmişdir.

Tatar danışiq dilinin üç dialekti müəyyənləşdirilmişdir:

- 1) Mərkəzi, yaxud orta dialekt;
- 2) Qərb dialekti;
- 3) Şərq dialekti.

Bunlardan mərkəzi dialekt müasir tatar ədəbi dilinin əsasını təşkil edir. Tatar dilinin yazı sistemində 1927-ci ilə qədər ərəb, 1927-ci ildən 1939-cu ilə kimi latın qrafikasından istifadə olunmuşdur. 1939-cu ildən isə tatar yazısında Kirill qrafikası əsasında hazırlanmış əlifbaya keçilmişdir. 1999-cu ildə Tatarıstanda yenidən latın qrafikalı əlifbaya keçilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdir. Bu qərar 2004-cü ildə Rusiya Federasiyasının Konstitusiya Məhkəməsinin qərarı ilə ləğv edilmişdir, ancaq latın qrafikalı əlifbadan Tatarıstanda hələ də geniş istifadə olunur.

4. TÜRK DİLLƏRİNİN QARLIQ YARIMQRUPU

Qarlıq yarımqrupuna aşağıdakı dillər aiddir: qədim dillər – qarlıq-xarəzm dili, çağatay dili; müasir dillər – *özbək dili, uyğur dili, salar dili*.

Qarlıq dilləri türk dillərinin başqa yarımqruplarından qıpçaq yarımqrupuna daha yaxındır.

1. ÖZBƏK DİLİ

Özbək dili özbəklərin milli dilidir. Özbəklər qarlıq və qıpçaq qəbilələrinin qovuşmasından əmələ gəlmiş və XV əsrdə xalq kimi formalaşmışdır.

Özbəklər Orta Asiyanın yerli sakinlərindəndir. Onlar hazırda, əsasən, Özbəkistan Respublikasında yaşayırlar. Respublikanın sərhədlərindən kənarda – Qazaxıstanda,

Qırğızıstanda, Tacikistanda, Türkmənistanda, Çində və Əfqanıstanda da özbək vardır.

“*Özbək*” adı XX əsrin əvvəllərindən özbək xalqının rəsmi adı olmuşdur. Qədimlərdə özbəklər özlərini türk adlandırmışlar. Özbək dilinin mürəkkəb yaranma tarixi vardır. Bu dil XI–XIV əsrlər müddətində qarlıq tayfa ittifaqlarının və oğuz, qıpçaq qruplarının dili əsasında formalaşma yolu keçmişdir.

XV əsrdə ümumxalq dili əsasında bu dilin ədəbi forması yaranmışdır. XV əsrdən etibarən özbək dili qədim özbək dili adlanır.¹ Bunun banisi Əlişir Nəvai (1441–1501) hesab olunur. Qədim özbək dili XVI–XVIII əsrlərdə daha da inkişaf edib zənginləşmişdir. XX əsrin I rübünə kimi bu dil davam etmişdir. XX əsrin əvvəllərində qədim özbək dilini yeni özbək dili əvəz etmişdir. Hazırda müasir özbək ədəbi dili Özbəkistan Respublikasının dövlət dilidir. Özbək dilinin formalaşması prosesində bir sıra müxtəlif qəbilə, tayfa və tayfa ittifaqları iştirak etdiyi üçün müasir özbək danışq dilində bir çox ləhcə, dialekt və şivə mövcuddur. Özbək dilinin bu əlamətləri hələ tam dəqiqləşdirilmədiyinə görə dilçilik əsərlərində çox müxtəlif qruplaşdırmaya və təsniflərə təsadüf olunur. Bununla belə özbək danışq dili daha çox aşağıdakı kimi üç ləhcəyə bölünür:

- 1) Oğuz ləhcəsi;
- 2) Qıpçaq ləhcəsi;
- 3) Qarlıq-çiqil-uyğur ləhcəsi.

Bu ləhcələrin hər biri müəyyən dialekt kompleksinə və çoxsaylı şivələrə malikdir.

Müasir özbək ədəbi dilinin əsasını Daşkənd-Fərqanə şivələri təşkil edir ki, bunlar da üçüncü qrup ləhcəyə aiddir.

¹ Qədim özbək dilinə çağatay dili də deyilir.

Özbək ədəbi dili qədim yazı ənənəli dildir. Bu dildə zəngin bədii ədəbiyyat, müxtəlif üslublarda elmi əsərlər yaradılmışdır. Özbək yazısında 1927-ci ilə qədər ərəb qrafikası əsasında yaradılmış əlifbadan, 1927–1939-cu illərdə latın qrafikalı qrafemlərdən istifadə olunmuşdur. 1939-cu ildə Kirill qrafikası üzərində qurulmuş əlifba qəbul edilmişdir. 1990-cı illərdə Özbəkistanda mərhələli olaraq latın qrafikalı əlifbaya keçilmişdir.

2. SALAR DİLİ

Salar dili salar xalqının dilidir. Bu xalq Çində (Syunxua və Teinxay) yaşayır. Çinin xaricində Türkmənistanda da salardilli əhali vardır.

Salar dilini uyğur dilinin bir dialekti hesab edənlər yox deyil¹. Lakin bir sıra alimlər bu dilin müstəqil olduğunu göstərirlər².

Salarlar qaraman və akman qəbilələrinin birləşməsindən yaranmışdır. Bunlar indi yaşadıkları əraziyə XIV əsrdə Orta Asiyadan getmişlər.

Salar dili özünəməxsus lingvistik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu dilin lüğət tərkibində qədim türk sözləri ilə yanaşı alınmalar, o cümlədən monqol, çin, Tibet sözləri də xüsusi yer tutur. Belə bir cəhət onun yad dillərlə əhatə olunması ilə bağlıdır.

Müasir salar dili danışq dilindən ibarətdir. Bu dilin özünə aid yazı sistemi formalaşmamışdır.

3. UYĞUR DİLİ

Uyğur dili (yeni uyğur) uyğur xalqının dilidir. Müasir uyğurlar, əsasən, Çinin Uyğur Muxtar Vilayətində yaşayırlar.

¹ Н.А.Баскаков. Введение в изучение тюркских языков: М., 1969. с. 310.

² Вах: Э.Р.Тенишев. Саларский язык. М., 1963; F.Zeynalov. Türkologiyanın əsasları, Bakı, 1981, səh. 283.

Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan və Türkmənistan da uyğurdilli əhali mövcuddur.

Uyğur adı VIII–IX əsrlərdən tarixə məlumdur. Lakin müəyyən ictimai-siyasi səbəblərdən bu ad unudulmuş, uyğurlar parçalanaraq hər biri müxtəlif toponim və ya sənət-peşə sahələri adları ilə adlanmışlar. XX əsrin əvvəllərində bütün uyğur mənşəli qruplar uyğur, dilləri isə yeni uyğur dili adlanmışdır.

Uyğur dilinin tarixi çox qədimdir. Hələ X–XI əsrlərdə qədim uyğur ədəbi dili formalaşmışdır.

Müasir uyğur ədəbi dilinin bünövrəsi XVII əsrdən qoyulmuş və get-gedə inkişaf yolu keçmişdir. Bu ədəbi dilin ən yüksək inkişaf pilləsi XX əsrə aiddir.

Hazırda uyğur ədəbi dili iki istiqamətdə inkişaf edir. Çin uyğurlarının ədəbi dili özünün lingvistik xüsusiyyətləri ilə Orta Asiya və Qazaxıstan uyğurlarının ədəbi dilindən fərqlənir. Bu fərqlər lüğət tərkibində, tələffüz qaydalarında daha çox özünü göstərir.

Hazırkı uyğur danışq dilində bir çox dialekt və şivə mövcuddur. Bunlar aşağıdakı kimi təsnif olunur:

1. Şimal-qərb, yaxud mərkəzi dialekt. Buraya kaşğar, turfan; kuçar, aksu, komul; qaraşar, korlin, yarkənd, ili, urumçi şivələri aiddir.
2. Şərqi, yaxud labnor dialekti;
3. Cənubi, yaxud xotan dialekti.

Müasir uyğur ədəbi dilinin əsasını mərkəzi dialekt təşkil edir¹.

Uyğurlar XIII əsrdən yazı sisteminə malik olmuşlar. XIII–XVII əsrlərdə uyğurların Çində və Orta Asiyada olan müxtəlif qrupları qədim uyğur yazısından istifadə etmişlər. Qədim uyğur yazısı soğdi əlifbası üzərində qurulmuş-

¹ А.Т.Кадаров. Уйгурский (новоуйгурский) язык. Языки народов СССР, т. II. Тюркские языки. М., 1966.

dur. Yazının istiqaməti sağdan sola və yuxarıdan aşağıya olmuşdur.

Uyğurlar həm də XI əsrdən ərəb qrafikasından istifadə etməyə başlamışlar.

Orta Asiya və Qazaxıstan uyğurları 1930-cu ilə kimi ərəb, 1930-1946-cı illərdə isə latın qrafikalı əlifba işlətməmişlər. 1946-cı ildən Kirill əsaslı yazı sisteminə keçmişlər. Çindəki uyğurlar indi də ərəb qrafikalı əlifbadan istifadə edirlər.

5. TUKYUY DİLLƏRİ YARIMQRUPU

Müəyyən lingvistik xüsusiyyətləri nəzərə alaraq türk dilləri qrupunun tukyuy dilləri yarımqrupuna aşağıdakı müasir dilləri daxil etmək olar: *xakas dili*, *şor dili*, *tofa dili*, *tuva dili* və *yakut dili*.

1. XAKAS DİLİ

Xakas dili xakas xalqına məxsusdur. Hazırda xakaslar, əsasən, Xakas Muxtar Vilayətində yaşayırlar. Bunlar çox qədim tarixə malik xalqdır. Hələ uzaq keçmişdə Çin mənbələrində “xaqias” (xakas) adı işlənmişdir¹. XVIII–XIX əsrlərdən başlayaraq bunlara “*Abakan tatarları*”, “*Minusinsk tatarları*”, “*Xakas türkləri*”, “*Abakan türkləri*”, “*Yenisey türkləri*” də demişlər.

Xakaslar XVIII əsrdən xristian dinini qəbul etmiş və ona inamla yanaşmağa başlamışlar.

Xakas dili lap uzaq keçmişdə qədim uyğur və qədim qırğız dilləri ilə bağlı olmuşdur. Bu dil zaman-zaman inkişaf yolu keçərək müxtəlif proseslərdə bir çox dillərlə qarşılaşmışdır. Müasir xakas danışiq dilinin iki dialekt qrupu vardır:

¹ В.Г.Карпов. Хакасский язык. Языки народов СССР, т. II. Тюркские языки. М., 1966, с. 428.

1) Saqay-beltir dialektləri;

2) Kaçin-koybal-kızıl dialektləri.

XX əsrin əvvəllərindən formalaşan xakas ədəbi dilinin əsasını birinci qrupdan saqay və ikinci qrupdan kaçin dialekti təşkil edir. Son illərdə xakas dilinin ədəbi normaları inkişaf edib təkmilləşmişdir. Xakas ziyalıları bu dildə bir çox nailiyyətlər əldə edə bilmişlər.

Xakas yazısı XX əsrin 20-ci illərində yaranmışdır. Bu dilin ilk əlifbası Kirill qrafikası əsasında olmuşdur. 1929-cu ildən həmin əlifba latın qrafikası ilə əvəz edilmişdir. 1939-cu ildən isə xakaslar yenidən Kirill qrafikalı əlifbaya keçmişlər.

2. ŞOR DİLİ

Şor dili şor xalqının doğma dilidir. Bunlar Şimali Altay və Kuznetsk Alatau bölgəsində, Xakas və Dağlıq Altay Muxtar Vilayəti ilə həmsərhəd olan Tom çayı sahillərində yaşayırlar.

Şor xalqı ayrı-ayrı zamanlarda müxtəlif adlarla - "şorlar", "ahakir", "mrastlılar", "abinlər", "kondomlular", "qara tatarlar", "Mrast tatarları", "Kondom tatarları", "Kuznetsk tatarları", "Tomsk-Kuznetsk tatarları" və başqa etnonimlərlə adlandırılmışlar¹. Şor dili xakas dilinə çox yaxındır. Buna görə də bəzi tədqiqatçılar şor dilini xakas dilinin dialekti hesab etmişlər. Bu fikir doğru deyildir. Ona görə ki, şor ünsiyyət vasitəsi bütün linqvistik əlamətləri ilə müstəqil dil olduğunu aydınca göstərir. Bu dilin bir neçə dialekti və onlarca şivəsi mövcuddur.

Müasir şor dilinin başlıca dialektləri bunlardır:

1. Mras dialekti. Bu dialektə "z" dialekti də deyilir.

2. Kondom dialekti. Bu "y" dialekti də adlanır.

Bunlardan birincisi – Mras dialekti şor ədəbi dilinin əsasını təşkil etmişdir.

¹ Г.Ф.Бабушкин, Г.И.Донидзе. Шорский язык. Языки народов СССР, т. II. Тюркские языки. М., 1966, с. 467.

Şor xalqının yazısı XX əsrin əvvəlində, yəni 1927-ci ildə kiril qrafikası əsasında yaradılmış əlifba ilə başlanmışdır. Bu əlifbadan 1929-cu ilə kimi istifadə edilmişdir. 1929–1938-ci illərdə latın qrafikası əsasında hazırlanmış əlifba işlənilmişdir.

Onlar 1938-ci ildən yenidən Kirill əsaslı əlifbaya qayıtmışlar.

3. TOFA DİLİ

Tofa dili tofa adlanan xalqın dilidir. Tofalar hazırda İrkutsk vilayətinin Nijneudin bölgəsində yaşayırlar. Əhəlinin miqdarı olduqca azdır.

Tofa özlərini *“tofa”*, *“tofatlar”* adlandırırlar. Lakin bu xalqın adına indi *“qarakas”* da deyilir.

Tofa dilinin mənşəyi daha çox qədim uyğur dili ilə bağlıdır. Bununla belə, oğuz dili ilə də əlaqəli olmuşdur.

Tofa dili linqvistik xüsusiyyətlərinə görə tuva dilinə çox yaxındır. Bu əlaməti əsas tutaraq bəzən tofa dilinin müstəqilliyinə şübhə ilə yanaşıb, onu tuva dilinin bir dialekti hesab edirlər¹. Tofa dili özünün fonetik, leksik və qrammatik cəhətlərinə görə türk dillərindən fərqlənir. Məlum olduğu üzrə, tofalar maralçılıq və ovçuluqla məşğul olurlar. Buna görə də onların dilində həmin sahələrə dair onlarca səciyyəvi söz və ifadə işlənir ki, həmin ünsürlərə başqa dillərdə təsadüf edilmir.

Tofa dilinin yazısı yaranmamışdır. Onlar başqa dillərin, o cümlədən rus dilinin yazı sistemindən istifadə edirlər.

4. TUVA DİLİ

Tuva xalqının dilidir. Tuvalar, əsasən, Tuva Muxtar Respublikasında yaşayırlar. Bundan başqa, Krasnoyarsk vilayətində və Monqolustanda da tuva dilində danışan əhali vardır.

¹ N.A.Baskakov. Göstərilən əsəri.

Tuva xalqının nümayəndələri özlərini *"tivalar"*, *"tiva kiji"* adlandırırlar. Bundan başqa, onlar *"sayotlar"*, *"soyonlar"*, *"soyonlular"*, *"uryanxaylar"*, *"tannu-tuvahılar"* və başqa etnonimlərlə də adlandırılmışdır¹. Tuva dilinin formalaşması tarixində bir çox mürəkkəb proseslər baş vermişdir. Bu dil qədimdən monqol dili və əhatəsində olduğu digər bir sıra dillərlə qarşılıqlı təsirdə olmuşdur. Bunun da nəticəsində onun tərkibində müxtəliflik əmələ gəlmişdir. Tuva dilinin lüğət tərkibinə bir tərəfdən monqol, digər tərəfdən isə fin-uqor və tunqus-mancur leksik ünsürləri yol tapmışdır.

Tuva dili müasir tukyuy dillərindən *tofa* və *yakut* dillərinə daha yaxındır².

Tuva danışq dilində bir sıra dialekt və şivə vardır. Tədqiqatçılar tuva dilinin dialektlərini dörd zonaya bölürlər:

1. Mərkəzi zona, yaxud mərkəzi dialekt.
2. Qərb zonası, yaxud qərb dialekti.
3. Şimal-şərq zonası, yaxud Tocin dialekti.
4. Cənub-şərq zona, yaxud cənub-şərq dialekti.

Tuva ədəbi dilinin əsasını mərkəzi dialekt təşkil edir.

Tuva yazılı ədəbi dili XX əsrin 30-cu illərinə aiddir. Tuvaların milli yazısı 1930-cu ildən başlamışdır. Həmin ildə latın qrafikası əsasında tuva əlifbası yaradılmışdır. Bu əlifbadan 1941-ci ilə kimi istifadə edilmişdir. 1941-ci ildən isə tuva əlifbası Kirill qrafikası əsasında qurulmuşdur.

5. YAKUT DİLİ

Yakut dili yakut xalqının milli dilidir. Yakutlar özlərinə *"saxa"* deyirlər. Qonşu monqollar onları *"yaku"* adlandırırlar. Monqol dilində *"-t"* ünsürü cəmlilik bildirir. Deməli, monqolca *yaku+t>yakut=saxalar* mənasını ifadə edir.

¹ III.Ч.Сат. Тувинский язык. Языки народов СССР, т. II. Тюркские языки. М., 1966, с. 387.

² N.A.Baskakov. Göstərilən əsəri, səh. 322.

Yakutlar//saxalar Yakut Muxtar Respublikasının qədim və yerli sakinləridir. Yakutlar həmin respublikadan kənarda Krasnoyarsk diyarının Taymır və Eveng milli dairələrində, habelə Rusiyanın Maqadan, Saxalin və Amur vilayətlərində də yaşayırlar.

Yakut//saxa dili qədim türk dilləri əsasında formalaşmışdır. Bu dildə indiyə kimi qədim türk dili ünsürləri mühafizə olunmaqdadır.

Yakut//saxa dili bir çox əsrlər boyu monqol və evenk dilləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmuş və bunun da nəticəsində yakut dilində müasir türk dillərindən fərqlənən cəhətlər meydana çıxmışdır. Elə buna görə də bəzi alimlər, o cümlədən V.Şmidt yakut dilini türk dillərindən ayırıb, monqol mənşəli dil hesab etmişdir. Bu fikir doğru deyildir. Yakutlar çox böyük ərazidə yaşayırlar. Buna baxmayaraq, onların dilində ciddi fərqlənən dialektlər müəyyən olunmamışdır. Lakin bir-birindən seçilən şivələrin olduğu göstərilmiş və onlar aşağıdakı kimi təsnif edilmişdir:

1. Namask-Aldan şivələri qrupu;
2. Kanqalas-Vilyuysk şivələri qrupu;
3. Meqin-Tattin şivələri qrupu¹.

Yakut yazılı ədəbi dilinin formalaşması XX əsrin 20-ci illərinə təsadüf edir. Bu ədəbi dilin əsasını yakut danışığı dili və şifahi ədəbi dili təşkil etmişdir. Ədəbi dilin təşəkkülü yakut xalqının həyatında ciddi nailiyyətlərin əldə olunmasına böyük imkanlar yaratmışdır. Bu dildə kargüzarlıq işləri aparılmış, məktəblərdə tədrisə başlanılmış və bundan savadsızlığın ləğvində istifadə edilmişdir². Yakut dilinin yazısı üçün 1922-ci ildə beynəlxalq transkripsiya əsasında əlifba düzəldilmişdir. 1929-cu ilə kimi bu əlifba işlədilmişdir. 1929–1930-cu illərdə latınlaşdırılmış əlifbadan istifadə olunmuş, 1939-cu ildən isə Kirill qrafikası əsasında yaradılmış əlifbaya keçilmişdir.

¹ П.П.Барашков. К вопросу о классификации говоров якутского языка. Якутск. 1961, с. 19-37.

² Е.И.Убраткова. Якутский язык. Языки народов СССР, т. II. Тюркские языки. М., 1966, с. 403.

IV BÖLMƏ

YAZI NƏZƏRİYYƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

XV FƏSİL

DİL VƏ YAZI

YAZI MƏSƏLƏSİNİN QOYULUŞUNA DAİR

Müasir insanlar kitab, jurnal, qəzet və sair oxuyarkən, yaxud da yazı yazarkən hərflərin, işarələrin necə yarandığına, bunların bir-birindən hansı cəhətlərə görə fərqləndiyinə fikir vermirlər. Həmin hərflərin əlifbaya haradan, necə və nə vaxt gəlməsi ilə də maraqlanmırlar. Çünki hazırda müəyyən fikri yazıb-oxuyarkən heç buna ehtiyac da duyulmur.

Keçmiş nəsillərin – ulu babaların bizə bəxş etdikləri bu vasitə heç də asanlıqla əldə olunmamışdır. Bugünkü münasib yazı texnikasının meydana gəlməsi prosesində, şübhəsiz ki, qarşıya bir sıra çətinliklər çıxmış, onun qayda-salınmasında milyonların səyi və əməyi olmuşdur.

İnsanların yazmağı necə öyrənmələrinin tədqiq edilməsi olduqca çətin və mürəkkəb, mahiyyətinə görə çox maraqlı və zəruri problemlərdəndir. Bu, hər şeydən əvvəl, dünya mədəniyyəti tarixi üçün çox faydalıdır. Elə buna görədir ki, yazının tarixinin öyrənilməsi uzun illərdən bəri tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş, bu məsələ ilə həm dilçi alimlər, həm də arxeoloqlar, tarixçilər və başqa ixtisasçılar maraqlanmış, axtarışlar aparmışlar.

Böyük tədqiqatlar nəticəsində yazı tarixinə, paleoqrafiya¹ məsələlərinə dair onlarca qiymətli əsər yaranmışdır. Y.B.Şnitser, V.A.Pravdolyubov, Ç.Loukotka, B.A.Koçergin

¹ *Paleoqrafiya* iki yunan sözünün (*palaio* – qədim və *grapho* – yazıram) birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

na, V.A.İstrin, D.Diringer və başqa yazı tarixçilərinin əsərləri bu sahəyə dair dəyərli tədqiqatlardır.

Hazırda yazı problemlərinə maraq daha da çoxalmışdır. İndi tədqiqatçılar yazının ümumi məsələlərinin şərhilə kifayətlənməyib, ayrı-ayrı xalqların yazı tarixinin əsas problemlərinin araşdırılması ilə də məşğul olmağa başlamışlar. Yazı tarixi məsələləri Azərbaycan dilçilik elminin müasir zəruri problemlərindən birini təşkil edir.

YAZININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bəşəriyyət öz inkişafı tarixində yüzlərcə kəşf etmişdir; hər bir kəşf öz vəzifə və məqsədinə görə cəmiyyətin tərəqqisində xüsusi rol oynamışdır. Bunlardan ən böyüyü yazıdır.

Yazı – görmə vasitəsilə dərk edilib, fikrin ifadəsində əsas ünsiyyət vasitəsinə köməkçi olan işarələr sistemidir.

Yazı özünəməxsus bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir.

Birincisi, yazı şifahi nitqə köməkçi bir ünsiyyət vasitəsi kimi yaranmışdır. Ona görə yazını heç vaxt dildən ayrı təəvvür etmək mümkün deyildir.

İkincisi, bu və ya digər fikri başqasına çatdırmaq mümkün olmayan yerdə yazı həmişə insanların köməyinə çatır, çox-çox uzaq məsafələrdən adamların bir-biri ilə “danışmasına” – ünsiyyət saxlamasına şərait yaradır, onların söz-söhbətini, fikir və düşüncələrini bütün tarix boyu mühafizə edib saxlamağa imkan verir.

Üçüncüsü, yazı işarələr sistemindən ibarət olub, şərti işarələrlə yazılır və görmə üzvlərimizin köməyi ilə oxunur.

Yazı insanların mədəni inkişafında, onların əldə etdiyi nailiyyətləri nəsillərdən-nəsillərə çatdırmaqda çox mühüm rol oynayır. Bəşər cəmiyyətinin keçdiyi tarixi inkişaf yollarına dair ən dürüst məlumatı bizə ata-babalarımızın qoyub getdiyi yazılı abidələr verir. Yazı vasitəsilə bu gün biz ən

qədim xalqların tarixini öyrənir, onların adət-ənənələri, yaşayışları ilə tanış oluruq. Həmçinin müasir xalqların, o cümlədən çox qədim keçmişə malik olan Azərbaycan xalqının tarixi haqqında məlumat ala bilirik.

Məlumdur ki, elm, incəsənət, sənaye, texnika və sair sahələr tədrici yolla əsrlər boyu yeni-yeni kəşflərin, biliklərin, təcrübələrin artması, çoxalması əsasında zənginləşib inkişaf etmişdir. Bu bilik və təcrübələrin öyrənilib nəsilərdən-nəsilərə verilməsində yazı həmişə xüsusi rol oynamışdır. Hazırkı böyük kəşfləri, fikirləri, nailiyyətləri də gənc nəsəl çatdırmaqda yazı ən mühüm və qiymətli vasitələrdən biri olaraq qalmaqdadır.

Yazı müasir insanların dünyagörüşünün formalaşmasında, onların hərtərəfli inkişaf etməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Milyonlarla adam yazı vasitəsilə biliklərə yiyələnir, müxtəlif elmlərin sirlərini öyrənir. Axı, doğrudan da, dərin biliyə yiyələnmək üçün insanlar yazının köməyinə möhtacdırlar. Məgər bu və ya digər şəxs hər şeyi, xüsusən müasir dövrdə elmin, sənayenin, texnikanın və sair sahələrin sürətlə inkişaf etdiyi bir şəraitdə bütün yenilikləri dərhal dərk edib yadda saxlaya bilərmi? Şübhəsiz ki, bu, mümkün deyildir. Lakin yazı bu və ya başqa məsələni özündə əks etdirərək onu istənilən zaman təsəvvürdə canlandırmağa, yenidən xatırlamağa imkan verir. Belə yadasalma nəticəsində bilik daha da dərinləşir və möhkəmlənir. Bununla yanaşı, yazı fikri daha da inkişaf etdirir.

Mədəniyyətin başlıca vasitələrindən biri olan yazı dünya xalqları arasında mədəni ünsiyyətə xidmət edir. Bu və ya başqa bir yerdə yaranmış böyük ictimai, siyasi, elmi və ədəbi hadisələr yazı vasitəsilə bütün yer üzünə yayılır, hamının malı olur. Məsələn, *Aristoteli, Nizamini, Ə.Nəvaini, Ş.Rustavelini, M.Füzulini, M.F.Axundovu, A.S.Puşkini, M.Ə.Sabiri, C.Məmmədquluzadəni, Abdulla Şaiqi, Bəxtiyar*

Vahabzadə və başqa görkəmli yazıçı, alim və mütəfəkkirləri dünyada tanıtmaqda yazı müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

İnsanların *bədii, estetik görüşlərinin, zövqlərinin inkişafına da yazı böyük təsir göstərir*. Məşhur söz sənətkarlarının hiss və duyğuları, obrazlı ifadələri yazının vasitəsilə insanların qəlbinə yol tapır.

Yazı hər bir şəxsə öz fikirlərini nizama salmaqda, ümumiləşdirə bilməkdə və s. xüsusi xidmət edir. O, həmçinin dəqiq elmi işarələrin, xüsusən qrammatik, riyazi, fiziki, kimyəvi, astronomik işarələrin köməyi ilə *mücərrəd anlayışların* başa düşülməsini yüngülləşdirir.

Nəhayət, yazı hər hansı bir ədəbi *dilin formalaşması və təsir qüvvəsinin artmasında*, ifadə tərzı və üslubi cəhətdən zənginləşməsində, inkişaf etməsində çox mühüm rol oynayır. Hər bir ədəbi dil öz yüksək inkişaf mərhələsinə ancaq yazı vasitəsilə ucala bilər.

Bütün bu deyilənlərdən aydın olur ki, yazı insanların mədəni inkişafına əvəzsiz şərait yaradır və onun ümumi tərəqqisində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

YAZININ ƏMƏLƏ GƏLMƏSİ

Yazının əmələ gəlməsinin çox qədim tarixi vardır. Lap qədimlərdə insanlar ayrı-ayrı qruplar şəklində bir-birindən asılı olmayaraq yaşamışlar. Həmin dövrdə bu insan qrupları arasında əlaqə zəif olmuşdur. Lakin sonrakı dövrlərdə ictimai quruluş formalaşmağa başladığıda insan qrupları arasında siyasi, iqtisadi və sair əlaqələr də yaranmağa başlamışdır; ayrı-ayrı tayfalar müəyyən məqsədlər üçün bir-biri ilə danışıqlar aparmalı olmuş, onlarda öz duyğu, düşüncə və arzularını bir-birlərinə çatdırmaq ehtiyacı meydana gəlmişdir. Tədricən artmaqda olan belə tələbatı, şübhəsiz, təkcə şifahi ünsiyyət ödəyə bilməzdi. Elə buna görə də insanlar ünsiyyətə köməkçi olan ikinci bir vasitəni – ya-

zını yaratmağa başlamışlar. Onun başlanğıc dövrü heç bir xüsusi plan və sair üzrə deyil, tədrici yolla yaranmışdır.

Demək, *yazı insanların dillə ünsiyyət saxlamaları mümkün olmadığı şəraitdə, çox tədrici şəkildə, həm də zəruri tələbat əsasında əmələ gəlmişdir.*

Dilin əmələ gəlməsində olduğu kimi, yazının yaranmasında da kollektivin ümumi əməyi vardır; belə ki, yazı ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən deyil, bütün kollektivin vasitəsilə meydana gəlmişdir¹.

Yazının yaranmasında bütün tayfa və xalqların iştirak etdiyini düşünmək doğru olmaz. Müasir dövrdəki yazısız xalqların tarixi buna aydın sübutdur.

Çox qəribədir ki, XIX əsrin axırlarına kimi Mərkəzi Afrika və Şimali Amerikanın bəzi xalqları yazını qeyri-təbii qüvvə, *məktubu isə danışan canlı əşya* hesab edirdilər. Həmin xalqlara mənsub olanların hətta bəziləri kağız parçası tapdıqda qulağının üstünə qoyub, kağızın ona nə deməsini xahiş edirmişlər. Çünki yazının sirrindən onların xəbərləri yox imiş. Bu haqda belə bir maraqlı əhvalat nəql edilir². Bir nəfər Cənubi Amerika hindisi öz ağasının yaxın dostuna məktubla bərabər bir zənbil meyvə aparır. Hindi geri qayıdıb, cavab məktubunu öz ağasına verir. Hindinin ağası məktubu oxuduqdan sonra – sən apardığın meyvədən yolda yeyibsən, – deyib onu bərk döyür. Hindi çox təəccüblənir. Çünki yolda meyvəni yeyəndə onu heç kəs görməmişdi. Həmin hindi ikinci dəfə yenə meyvə aparmalı olur. Lakin o məktubun “xəbərci” olduğundan şübhələndiyi üçün, bu dəfə meyvədən yeməyə başlamazdan əvvəl, böyük bir daşı qaldırıb kağızı onun altına qoyur və fikirləşir ki, məktub daşın altında olduqda onun (hindinin) meyvədən yediyini görə bilməyəcəkdir. Hindi geri qayıdanda yenə öz ağası onu bərk döyür. Çünki

¹ Burada, ümumiyyətlə, yazı nəzərdə tutulur. Ona görə də bunu əlifba yaratmaq məsələsi ilə qarışdırmaq olmaz.

² В.А.Правдолюбов. «История письма». Государственное Издательство, Москва, 1924, с. 11.

meyvəni alan şəxs hindi ilə göndərdiyi məktubda onun yenə də meyvədən yediyini yazmışdı. Hekayənin sonunda qeyd edildiyi kimi, "hindinin kürəyi ağasının kötəyi ilə qaraldıqdan sonra o, məktubun mahiyyətini başa düşmüşdü".

Qədim dövrlərdə yazı bütün dünyanın hər yerində eyni dərəcədə inkişaf etməmişdir. İsti ölkələrdə iqlim yumşaq olduğu üçün orada yazı yayıla bilmiş və inkişaf etmişdir. Soyuq yerlərdə – şimalda isə insanlar yazı ilə məşğul olmaqda çətinlik çəkmişlər. Çünki cənubda daş, ağac üzərində işləmək, xətlər çəkmək mümkün olduğu halda, şimalda bunu etmək qismən çətin idi.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ümumiyyətlə, yazı birdən-birə meydana çıxmamışdır. Yazının əmələ gəlməsində fikrin müxtəlif vasitələrlə ifadə və əks olunmasının xüsusi təsiri olmuşdur. Fikrin müxtəlif vasitələrlə ifadə edilməsinin və əks olunmasının, əsasən, iki forması vardır:

1. Fikrin əşya vasitəsilə ifadə edilməsi;
2. Fikrin xətlər (cizgilər) vasitəsilə əks olunması.

Fikrin əşya vasitəsilə ifadə edilməsi tarixi daha qədimdir.

FİKRİN ƏŞYA VASİTƏSİLƏ İFADƏ EDİLMƏSİ

Lap qədim zamanlardan – yazının mövcud olmadığı bir dövrdə insanlar öz fikirlərini uzaq məsafəyə çatdırmaq üçün çox müxtəlif əşya və digər şeylərdən istifadə etmişlər. Yazının meydana gəlməsi tarixi ilə məşğul olanların bir qrupu, insanların öz fikirlərini əşya vasitəsilə əks etdirmələrini "*əşya yazısı*" adlandırmışdır. Yazı xətlərdən, cizgilərdən ibarət olduğuna görə, fikrin şərti mənalı əşyalarla ifadə olunmasını, sözün əsl mənasında yazı adlandırmaq, əlbəttə, düzgün deyildir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, fikrin şərti mənalı əşyalarla ifadə olunması¹ yazının formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir.

¹ Burada əşya anlayışı şərti və geniş mənada götürülür. Buna görə də insanların istifadə etdikləri bütün şərti mənalı şeylərin hamısı əşya adlandırılır.

Qədim dövrlərdən insanlar öz fikirlərini ifadə etmək üçün bir neçə vasitədən istifadə etmişlər.

Ağac budaqlarını qırmaqla. İnsanlar meşəlik yerlərdə öz yoldaşlarına xəbər çatdırmaq, ovlamaq istədikləri heyvanların keçdiyi yeri və onların miqdarını bildirmək üçün ağacların budaqlarını sındırmış, yaxud da ağacın üzərində ox asmışlar. Bu proses, yəni fikrin əşya vasitəsilə ifadə edilməsi get-gedə mürəkkəbləşmiş, insanlar daha başqa vasitələrə əl atmışlar.

Əşya və başqa şeylər göndərməklə. Qədim insanlar bu işdə ən çox istifadə olunan, tez tapılan həyatı-zəruri əşyalardan geniş istifadə etmişlər. Məsələn:

Ox göndərməklə müharibə anlayışı ifadə olunmuşdur. Belə ki, bir tayfa o birisinə ox göndərməklə onunla vuruşmaq, müharibə etmək istədiyini bildirmişdir.

Qəlyan sülh anlayışını ifadə etmişdir. Bir tayfa o birisinə qəlyan göndərməklə barışıq təklif etmişdir.

Duz dostluq anlayışını bildirmişdir. Müəyyən tayfanın o birinə duz və çörək göndərməsi onunla dost olmaq və yaxud dostluq şəraitində yaşamaq təklifini ifadə etmişdir.

Bu və ya başqa əşya, yaxud digər şey göndərmək vasitəsilə məlumatı ifadə etmək üçün bitkilərdən, xüsusən, gül-çiçəkdən daha geniş istifadə olunmuşdur. Göndərilən gül-çiçəyin rəngi böyük məna kəsb etmiş, hər bir rəng şərti anlayışla bağlı olmuşdur.

Qızılgül sevgi, məhəbbət simvolu olmuşdur. Belə ki, birinin başqasına qızılgül verməsi, yaxud göndərməsi, həmin adamın gül göndərilən adamdan xoşu gəlməsini, onu sevməsini ifadə etmişdir.

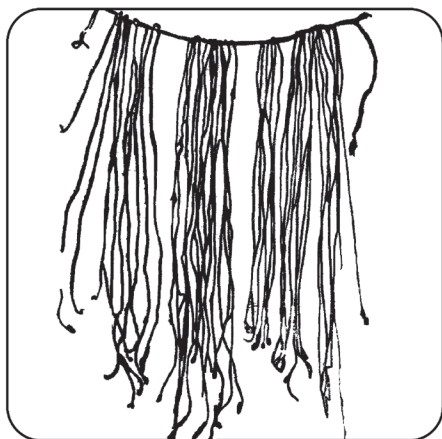
Birinin başqasına **ağ gül** göndərməsi onunla görüşüb-danışmaq anlayışını bildirmişdir.

Sarı gül ayrılığı ifadə etmişdir.

Qədimdə müəyyən bir məlumatı başqasına çatdırmaq üçün yalnız cansız əşyalardan deyil, heyvan və quşlardan da istifadə olunmuşdur.

Skiflərin farslara göndərdiyi şeylər fikrin *diri heyvan və ya quş göndərməklə* ifadə edilməsinə çox gözəl misaldır. Bizim eradan əvvəl, 513-cü ildə İran şahı Dara özünü skiflərdən çox-çox qüvvətli hesab etdiyindən onları məğlubiyyətə uğratmaq – özünə tabe etmək istəmişdir. Buna görə də o, skiflərlə vuruşmazdan əvvəl onların özlərini məğlub olunmuş hesab etmələrini və bu məqsədlə ona *torpaq və su* göndərmələrini tələb etmişdir. Lakin skiflər bunun əvəzinə Daraya *bir diri qurbağa, bir siçan, bir quş və beş ox* göndərmişlər. Qədim yunan tarixçisi Herodot bunun məzmununu belə izah etmişdir: *əgər siz farslar bataqlıqda qurbağa kimi tullanmağı öyrənməsəniz, siçan kimi gizlənməyi bacarmasanız, quş kimi uça bilməsəniz, bizim torpağa ayaq basan kimi oxlarımız altında məhv olacaqsınız*¹.

Bəzi alimlərin qeyd etdiyi kimi, bu misal simvolik siqnaldır. Burada hər bir əşya müəyyən məfhumu, məsələn, *qurbağa* – tullanmaq, *siçan* – gizlənmək, *quş* – uçmaq, *ox* – vurmaq anlayışlarını ifadə edir.

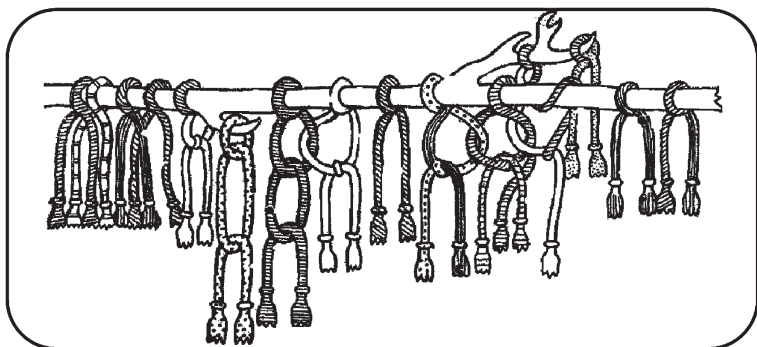
Şəkil 7. Düyünlərlə fikrin ifadə olunması

¹ Геродот. «История в девяти книгах». Т. I, книга IV, М., 1885–1886, с. 354-355.

Qədimdə insanlar müəyyən məlumatı məkan və zamanla əlaqədar olaraq uzağa çatdırmaq üçün *kəndir* və yaxud *ipi düyünləmək* vasitəsindən də istifadə etmişlər.

Fikri düyünlər vasitəsilə (quipu) ifadə etmək qədimdə çox geniş yayılmışdır. Bu vasitədən farslar, türklər, çinlilər, meksikalılar və bir sıra başqa xalqlar istifadə etmişlər.

Bəzi xalqlar kəndir və yaxud ipi düyünləmək vasitəsilə sadəcə olaraq say anlayışını ifadə etmişlər. Məsələn, farslar asılmış hər bir ipin vasitəsilə say və yaxud müəyyən əşyanın miqdarını (7-ci şəkildə olduğu kimi) təyin etmişlər. *Perulular*, *meksikalılar* isə ipi düyünləməklə təkcə say anlayışını deyil, *daha mürəkkəb məlumatı* ifadə etmişlər.

Şəkil 8. Fikrin şərti mənalı düyünlərlə ifadə edilməsi

Meksikalılar arasında bu vasitə vaxtı ilə o qədər geniş yayılmış və inkişaf etmişdi ki, onlar düyünlər vasitəsilə bu və ya başqa müqaviləni, bütöv əhvalatı da ifadə edə bilirdilər. Bəzi məlumatlara görə, Mükəddəs Mayya adasında yaşayan qədim hindilər “Koxou ronqo-ronqo” adlanan həmin düyünlü yazı ilə hətta tarixi hadisəni “təsvir edir” və “şeir yazmağı” da bacarırlarmış.

Qədim dünya xalqları müəyyən məlumatı düyünlər vasitəsilə ifadə edərkən, əsasən, yoğun kəndir, ip və ağac-

dan istifadə etmişlər. Burada da ifadə forması eyni qaydada deyil, müxtəlif şəkillərdə olmuşdur. Bəzi hallarda yoğun kəndir parçası divara və ya başqa şeyə bərkidilmiş, onun üstündən dağınıq şəkildə müxtəlif növ düyünlü iplər asılmışdır (7-ci şəkil). Həmin düyünlərin hər biri müəyyən şərti mənanı ifadə etmişdir. Bəzi hallarda isə yoğun kəndir əvəzinə yarpaqsız ağac budağından istifadə olunmuşdur. Belə hallarda düyünlü iplərin (8-ci şəkildə olduğu kimi) bəzisi yuxarıdan, bəzisi isə aşağıdan asılmışdır. Bununla yanaşı, iplərin düyünlənib asılmasının digər (9-cu şəkil) formaları da olmuşdur.

Bu və ya başqa məlumat kəndir və ip vasitəsilə ifadə edilərkən iplərin sayı, onlardakı düyünlərin miqdarı, bu düyünlərin həcmi, düzülüşü və rəngləri müəyyən mənanı bildirmişdir¹.

Qədimdə rənglənmiş iplərdən say-miqdar anlayışını² bildirmək üçün istifadə olunmuşdur. Bununla bərabər rəngli iplər vasitəsilə əşya və hadisə məfhumu da ifadə edilmişdir. Məsələn, qırmızı rəngli ip müharibə; qara rəngli ip – ölüm; bədbəxtlik; sarı rəngli ip – qızıl, bəxşiş; yaşıl rəngli ip – çörək anlayışına işarədir.

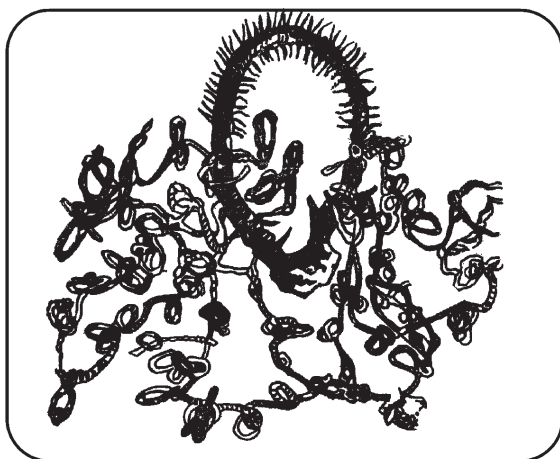
İpin necə asılması müxtəlif mənalara bağlı olmuşdu. Belə ki, yuxarıdan asılmış ipin ifadə etdiyi məna daha vacib hesab edilmiş. Fikrin düyünlər vasitəsilə ifadə edilməsi sırf şərti səciyyəyə malik idi. Buna görə də bəzi düyünlərin mənası çox çətinliklə başa düşülürmüş.

Müəyyən fikri başqasına çatdırmaq üçün qədim insanların istifadə etdikləri vasitələrdən biri də balıqqulağı olmuşdur. Şimali Amerika hindilərinin bəzi tayfaları bu vasitədən çox geniş şəkildə istifadə etmişlər.

¹ В.И.Истрин. «Развитие письма». М., 1961, с. 72.

² Ağ rəngli ip həm də sülh, sakitlik, gümüş anlayışlarını bildirmişdir.

Fikrin ifadə edilməsində balıqqulağının kicik, böyük, həm də müxtəlif rənglərdə olması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Şəkil 9. Fikrin düşünlər vasitəsilə ifadə edilməsinin başqa forması

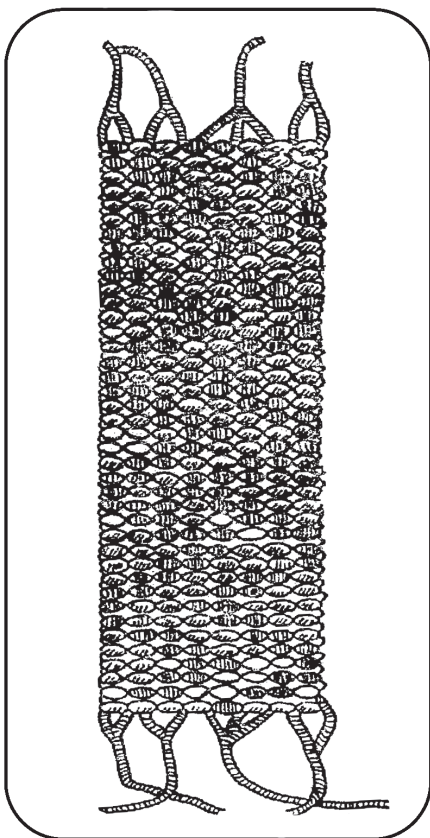
Bu və ya başqa məlumatı, anlayışı bildirmək üçün balıqqulağı ip üzərində (10-cu şəkil) düzülürmü, bu düzlüşün müəyyən mənası vardı. Bundan əlavə, ip üzərindəki balıqqulağının miqdarı da müəyyən məna ilə bağlı imiş. Bu xüsusiyyətlər Afrikanın bəzi tayfalarının hazırladıqları kəmərlərdə¹ özünü aydın şəkildə göstərir. Məsələn, ipin üzərində bir dənə balıqqulağının olması rədd etmək, inadkarlıq anlayışını, üzbəüz qoyulmuş iki balıqqulağı dostluğu, bir-birinin əksinə qoyulmuş iki balıqqulağı isə düşmənçiliyi ifadə edirmiş.

Balıqqulağı tarixən çox geniş hadisə və məlumatlar ifadə etmiş, ondan hazırlanmış kəmərlər rəsmi sənəd şəklində saxlanılmış və lazım gəldikdə xüsusi şəxslər vasitəsilə oxunmuşdur.

¹ Müəyyən məsələni bildirmək üçün üzərində balıqqulağı olan iplər kəmər (vampum) adlanır.

Fikrin əşya vasitəsilə ifadə edilməsinin bir neçə xüsusiyyəti vardır. Bunlardan *birincisi*, əşya bu və ya digər məlumatı müxtəlif dillərdə danışan adamlara eyni dərəcədə və demək olar ki, eyni məzmununda çatdırı bilər. *İkincisi*, əşya vasitəsilə fikir başqasına tez və aydın çatır. Məsələn, mağazanın vitrinində qadın ayaqqabısını görən hər bir şəxsə tez aydın olur ki, həmin yerdə qadın ayaqqabısı satılır. Həmin şəxs bu fikri yazı vasitəsilə bilməli olsa, o, lap yaxına getməli və yazılan sözləri oxumalıdır. Üçüncüsü, dərin fikirləri, hər cür mücərrəd anlayışları əşya vasitəsilə ifadə etmək mümkün olur.

Hər hansı bir məlumatın əşya vasitəsilə ifadə edilməsinə hazırkı dövrdə də təsadüf olunur. Mağazanın profilinə uyğun vitrinə bu və ya başqa əşya, yaxud məhsulların qoyulması, yollarda müxtəlif işarələrdən ibarət lövhələrin asılması, bu məqsədlə sarı, qırmızı, yaşıl rəngli işıqlardan istifadə edilməsi və s. bu və ya digər məlumatı əşya vasitəsilə ifadə etməyin qalıqlarıdır.

Şəkil 10. Balıqqulağından düzəldilmiş şərti mənalı kəmə (vampum)

Müasir dövrdə fikrin əşya vasitəsilə ifadə olunmasının ən yüksək inkişaf pilləsi *şahmatdır*. Belə ki, şahmat lövhəsi üzərində oyunçu hər bir fiqurun hərəkəti ilə qabaqcadan müəyyən edilmiş şərti mənalara fikrini öz rəqibinə çatdırmaqla bilir.

Məlumatı əşya ilə ifadə etmək müəyyən cəhətlərinə görə yazını xatırladır. Yazıda, əsasən, cizgilərdən, xətlərdən istifadə olunduğuna görə məlumatın əşya və digər şeylərlə ifadə edilməsini heç cür yazı hesab etmək olmaz. Lakin yazının əmələ gəlməsi və inkişafında bunların da mühüm rol oynadığı şübhəsizdir.

FİKRİN CİZGİLƏR VASİTƏSİLƏ ƏKS OLUNMASI

Yuxarıda deyildiyi kimi, yazı üçün başlıca əlamət onun xətlərdən, cizgilərdən ibarət olmasıdır. Yazının bu ünsürləri ibtidai dövrlərdən başlayaraq mürəkkəb bir inkişaf yolu keçmişdir. Hələ lap qədim dövrlərdə insanlar öz fikirlərini əşya vasitəsilə ifadə edərkən şərti mənalı ibtidai xətlərdən, cizgilərdən istifadə etmişlər.

TORPAQ VƏ AĞAC ÜZƏRİNDƏ ŞƏRTİ İŞARƏLƏR ETMƏKLƏ

İnsan təbiətdə mövcud olan digər canlılardan fərqli olaraq, formalaşdığı gündən ətraf mühitlə maraqlanmış və onu öyrənməyə başlamışdır. İlk insanlar maddi varlıqdakı şeyləri dərk edərkən mövcud işarələri də anlamaq bilmişlər. Onlar əvvəlcə torpağın üzərində gördükləri izlərlə oradan nə keçdiyini (heyvan, yaxud insan) müəyyən etmişlər. Daha sonralar, izlərin vasitəsilə heyvanın cinsini, növünü, hansı istiqamətdə və necə getdiyini də müəyyən edə bilmişlər. Bu cəhəti nəzərə alaraq bəzi alimlər insanın yazmaqdan əvvəl oxumağı öyrəndiyini söyləmişlər¹.

¹ В.И.Истрин. «Развитие письма». М., 1961.

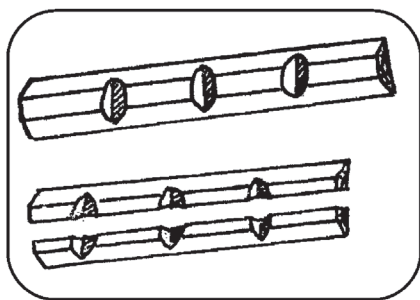
İbtidai insanlar zaman keçdikcə mövcud işarələri “oxumaqla” yanaşı, bu və ya başqa anlayışı bildirmək üçün özləri müəyyən işarələr etməyə başlamışlar. Məsələn, bu və ya başqa heyvanın izini torpaq üzərində göstərməklə həmin heyvandan ovlamaq istədiklərini bildirmişlər. Bu işarələr fikri müəyyən vasitə ilə başqasına çatdırmağa cəhd etməyin lap ilk mərhələsi hesab edilir.

İbtidai insanlar izlərdən başqa, şərti mənalı işarələrdən də geniş istifadə etmişlər. Belə ki, meşəlik yerlərdə ova çıxan adamlar öz yoldaşlarına müəyyən məlumat vermək üçün ağacların üzərində istiqaməti bildirən işarələr etmişlər. Zaman keçdikcə bu kimi işarələrdən daha mürəkkəb şəkildə istifadə olunmuşdur.

AĞAC PARÇASINI ÇAPMAQLA

Qədim insanlar hesab anlayışını bildirmək, müəyyən müqavilə bağlamaq və ya qəbz vermək üçün ağac parçasının üzərini çapmaq, kərtmək vasitəsindən istifadə etmişlər.

Məsələn, hesab, kəmiyyət bildirmək üçün ağac parçasının üstünü əşyanın miqdarı qədər çapmışlar. Başqa bir misal, birinin başqa birisinə verdiyi borcun miqdarını, yaxud başqa şeyin müqabilində verilən əşyanın sayını – buğda çuvalını və s. göstərmək üçün müəyyən ölçüdə hazırlanmış ağac parçasının səthini çapmışlar.

Şəkil 11. Miqdar bildirmək üçün istifadə olunan ağac parçası

Sonradan həmin ağac ortadan iki yerə (11-ci şəkil) bölünmüş və tərəflərin hərəsi bir ədədini özündə saxlamışdır. Ağacın üzərində oyulan çapıqlar müxtəlif formalarda – düz,

əyri, xaçvari və s. olmuşdur. Bu vasitədən ən çox slavyan tayfaları, ingilislər və fransızlar istifadə etmişlər.

İNSAN BƏDƏNİNDƏ XƏTLƏR ÇƏKMƏKLƏ

Yazının əmələ gəlməsində insanların öz bədənlərini yazmalarının da böyük rolu olmuşdur.

İnsanlar öz bədənlərini iki məqsəd üçün yazmışlar. Bunlardan birincisi bədəni bəzəmək, ikincisi isə müəyyən anlayışı bildirməkdir.

Alimlərin müəyyən etdiklərinə görə, insanlar ilk dəfə *tatuirovkadan*¹ ancaq bədəni bəzəmək, ona gözəllik vermək məqsədilə (xüsusən Amerika, Avstraliya və Afrika qitələrində yaşayan bir sıra xalqlar) istifadə etmişlər. Bədəni yazmaq üçün ilk dövrlərdə daş parçasından istifadə olunurdu. Bədənə müəyyən xətlər iti daş parçası ilə çəkilirdi. Buna görə də ilk tatuirovkalar çox kobud və eybəcər şəkildə idi. Müəyyən dövrdən sonra insanlar fil sümüyündən, balina dişlərindən alətlər düzəltməyi öyrənmişlər. Bu alətlərlə edilən tatuirovkalar öz zərifliyi ilə əvvəlkilərdən fərqlənirdi. Bədəni bəzəmək məqsədi ilə edilən tatuirovka zamanı müəyyən vasitələrlə dərinə cızıb, yaxud deşdikdən sonra həmin yerlər bitkidən alınan boya, yandırılmış ot və ağac qurumu vasitəsilə rənglənirdi. Bu qayda ilə insanın bədənində çoxlu xətlər, naxışlar çəkilirdi.

Bədəni yazmaq Polinezi adasının daha səciyyəvi olmuşdur. Həmin adanın sakinləri bədənin, demək olar ki, bütün hissələrində bəzək-düzək əməliyyatı aparırdılar.

Şəkil 12.
Sifəti yazılmış qadın

¹ İnsan bədənini yazmağa tatuirovka deyilir.

Tatuirovkalar bəzi xalqlarda başqa məqsəd də güdürdü; belə ki, bədənə çəkilməmiş hər bir xətt ilk dövrlərdən müəyyən şərti məna daşıyırdı. Bu və ya başqa bir adamın hansı tayfaya məxsus olması tatuirovkalardakı şərti mənalı işarələrlə göstərilirdi.

Tatuirovkadan (12-ci şəkil) insanların xarakterini, keyfiyyətini, ictimai vəziyyətini, qəhrəmanlığını və s. ifadə etmək üçün istifadə olunurdu.

Üzdə və bədəndə işarələr uzun zaman oxunulmamışdır; çünki alimlərin bir çoxu bunları ancaq bəzək vasitəsi hesab edirdi. Yazının tarixi ilə maraqlanan tədqiqatçılar bu məsələ ilə xüsusilə məşğul olmuş və nəticədə yazının inkişafında tatuirovkanın böyük tarixi rolunu qeyd etmişlər. Onlar göstərmişlər ki, tatuirovkalar insanlara öz fikirlərini xətlər vasitəsilə ifadə etməyi öyrətmişdir. Lakin fikrin ifadəsi üçün istifadə edilən bu tatuirovkalar – ibtidai çapıqlar, cizgilər və xətlər şərti məna daşdığı üçün hələ yazının özü deyildi. Bunlar yazının ancaq formalaşmasına xidmət edən vasitə və mənbələr idi. Bu mənbələr yazının birinci tipi olan şəkli yazının yaranması üçün rüşeym olmuşdur.

Yazının formalaşması və inkişafı dövründə onun bir neçə tipi meydana çıxmışdır.

YAZININ TIPLƏRİ

Yazının inkişafı cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədardır. Belə ki, yazı lap ilk dövrlərdən ünsiyyətə kömək edərək həmişə insanların düşüncə və təfəkkürlərinin inkişafı ilə bağlı olaraq təşəkkül tapmışdır. Müasir yazı sistemi və yazı texnikası uzun tarixi yol keçərək hazırkı şəkllə düşmüşdür. Bu illər ərzində onun prinsipləri, istifadə üsulları dəfələrlə dəyişmiş, müəyyən qanunauyğunluq əsasında tədrici səlisləşmə, asanlaşma, təkmilləşmə yolu ilə bu gün istifadə etdiyimiz formaya gəlib çıxmışdır.

Yazının tipləri və inkişafı barədə müxtəlif fikirlər vardır. Bəzi alimlər yazını şəkli yazı, fikri yazı və fonetik yazı adları altında üç tipə bölmüş¹, bəziləri isə onun inkişafının şəkli yazıdan başlayıb heca yazısına doğru getdiyini və hərfli yazının heca yazısından əmələ gəldiyini söyləmişlər. Lakin son tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, yazının dörd *əsas tipi* vardır:

1. *Piktoqrafik, yaxud şəkli yazı;*
2. *İdeokratik, yaxud fikri yazı;*
3. *Sillaboqrafik, yaxud heca yazısı;*
4. *Fonoqrafik, yaxud səs yazısı.*

Yazının bu tiplərinin hər biri bu və ya başqa xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir.

1. ŞƏKLİ (PIKTOQRAFİK) YAZI VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bu və ya digər məlumatın, yaxud hadisənin şəkillər vasitəsilə ifadə edildiyi yazıya *piktoqrafik*, yaxud *şəkli yazı* deyilir. Piktoqrafik² yazıdakı hər bir ünsür *piktoqram* adlanır.

Piktoqrafik yazıda hər şəkil (piktoqram) bir və ya bir neçə cümləni əks etdirir. Belə yazıda nitq sözlərə bölünmür, bütöv cümlələrlə ifadə olunur.

Yazının bu *ilk tipi* çox qədim tarixə malikdir. Min illər bundan əvvəl bu və ya digər məlumatı bildirmək üçün başqasına əşya göndərmək və sair vasitələrdən istifadə etmək insanlar üçün həmişə əlverişli və mümkün olmamışdır. Buna görə də ibtidai insanlar “primitiv qrafik xətlər çəkmək vərdişi əldə edərək” əşyanın özünü deyil, onun *şəklini çəkib* göndərmişlər.

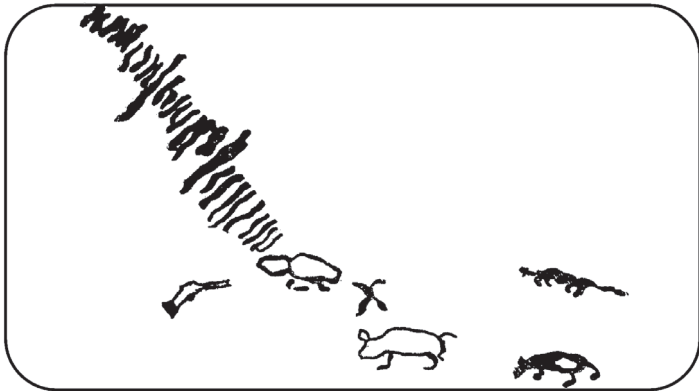
¹ İngilis alimi D.Diringer yazının 3-cü tipini də iki yerə – heca və hərfli yazıya bölür.

² “Piktoqrafiya” iki sözdən ibarətdir. Birinci piktus (*piktus*) latın sözü “şəkli”, “şəkli çəkilmiş”, ikincisi qrafo (*grapho*) yunan sözü isə “yazıram” mənasını ifadə edir.

Keçmişdə insanlar müəyyən məqsədlərlə bağlı olaraq yüzlərlə şəkil çəkmişlər. Lakin bu şəkillərin hamısını heç də yazı hesab etmək olmaz. Çünki bunlardan bəzində yazıya məxsus olan əsas cəhət – bu və ya digər məlumatın məzmununu məntiqi şəkildə əks etdirmək yoxdur. Məhz buna görə də ancaq müəyyən məlumatın məzmununu məntiqi surətdə əks etdirən şəkil ilk yazıya aid edilir.

Deməli, insanların çəkdiyi ibtidai şəkillər bu və ya digər məlumatı əks etdirdikdə şəkli yazı yaranmağa, formalaşmağa başlamışdır.

Piktoqrafik yazılarla ifadə edilən mövzuların əhatə dairəsi bir o qədər geniş olmamışdır. Əsasən ov səhnələri, vuruş və qaçış hadisələri, ticarət müqavilələri və s. mövzular bu yazılarda öz əksini tapmışdır.

Şəkil 13. Amerika hindilərinin ticarət müqaviləsi

Bu şəkil Şimali Amerika hindilərinin ticarət müqaviləsidir. Burada söhbət mal dəyişməkdən gedir. Ona görə də şəkildə mal mübadiləsinin şərti göstərilir. Müqavilənin məzmununu belədir: ovda vurulmuş (öldürülmüş) 30 qunduzu bir vəhşi öküzə, bir dəniz su samuruna və bir qoyuna dəyişmək olar. Bu şəkildə tufəng ov etməyi – öldürməyi göstərir.

Şekli yazılarda ov səhnələri də çox geniş formada əks etdirilmişdir. Ov səhnəsini ifadə edən şəkli yazıların ən yaxşı nümunəsi (14-cü şəkil) Eskimosun ov səfərinə dair qeydləridir.

Şəkil 14. Ovçu Eskimosun "gündəliyi"

Şəkində göstərilən birinci piktoqram adam şəklidir. Onun bir əli özünü, digəri isə (irəli uzanan əli) o biri tərəfi göstərir. Eskimos bunun vasitəsilə "mən yola düşdüm" fikrini ifadə etmişdir. Bu adamın getdiyi yer adası olan göllə göstərilir. Yazının məzmunu belədir: "Bir adam ova getmiş, heyvan dərisi əldə etmiş, sonra başqa bir dəri əldə etmiş, morj ovlamış, özgə bir ovçu ilə qayıqda getmiş və gecələmişdir".

İnsanların dünyagörüşləri, şüur və düşüncələri ilə əlaqədar olaraq hələ ilk dövrlərdə ancaq əşya, yaxud hərəkət göstərilir və onlar haqqında məlumat verildisə, get-gedə mücərrəd anlayışları da ifadə etmək tələbi yaranmışdır.

Onlar mücərrəd anlayışların ifadəsi üçün bir neçə formadan istifadə etmişlər. Məsələn, 15-ci şəkində göstəriləni kimi, "ölüm" anlayışını bildirmək üçün heyvanın və yaxud insanın şəkli başaşağı çəkilmişdir. "Cəldlik" məfhumunu bildirmək məqsədilə

	PIKTOGRAM	Mənası
1		ölüm
2		cəldlik
3		müharibə

Şəkil 15. Mücərrəd anlayışları bildirən piktoqramlar

qol əvəzinə qanad çəkilməş, “müharibə” anlayışını ifadə etmək üçün ox hazır vəziyyətdə təsvir edilmişdir və s.

Mücərrəd anlayışları ifadə etmək üçün eyni əşyanın şəklinin qoşalaşdırılmasından da istifadə edilmişdir. Məsələn, 16-cı şəkildə olduğu kimi, insanlar “sevgi”, “məhəbbət” anlayışını bildirmək üçün iki ürək şəkli çəkmiş və onları xətlərlə bir-birinə birləşdirmişlər. “Dostluq” məfhumunu əl-ələ vermiş iki adam şəkli ifadə etmişdir. “Təhlükə” və “qorxu” çal-çarparaz iki ilan şəkli ilə təsvir olunmuşdur.

Qədim insanlar piktoqramları ibadətxanaların, məbədlərin divarlarında, ağac və ağac qabığında, sümük və s. üzərində cızmışlar.

Şekli yazıdan Şimali Amerika hindiləri daha çox istifadə etmişlər. Yazının bu növünə başqa xalqların, məsələn, qədim şumer və misirlilərin tarixində də təsadüf olunur. Təsadüfi deyil ki, eramızdan üç min il əvvəl şumerlər heca yazıma keçdikdə yüksək dərəcədə inkişaf etmiş olan şekli yazıdan istifadə etmişlər. Qədim misirlilərin də yazısı eyni inkişaf yolu keçmişdir. Əvvəllər bu və ya digər anlayışı ifadə edən müəyyən şekil Misir yazısında müəyyən hecanı ifadə edən son yazı işarələrinə çevrilmişdir.

Şekli yazı mürəkkəb şəkillərdən və ya şəkillər seriyasından ibarət olur. Bu yazının özünəməxsus bir sıra *xüsusiyyətləri* vardır.

	PIKTOGRAM	Mənası
1		sevgi
2		dostluq
3		təhlükə

Şəkil 16. Mücərrəd anlayışları bildirmək üçün qoşalaşdırılmış piktoqramlar

1. Şekli yazıda müvafiq şəkillərlə bu və ya digər əşya, yaxud hərəkət göstərilir və onlar haqqında məlumat verilir. Bu məlumat eyni zamanda əyani xarakter daşıyır.
2. Şekli yazı sintetik xarakterlidir. Belə ki, müəyyən bir şəkil vahid mürəkkəb quruluşa malik olub, bütöv bir mövzunu əks etdirir.
3. Belə yazılarda dil formaları əks olunmur, yəni burada məlumat söz və ifadələrlə göstərilmir.
4. Şekli yazıda hər bir piktoqram, adətən, bütöv cümlələrə uyğun gəlir.
5. Bu yazıda piktoqramlar aydın və sadə xarakterlidir.
6. Şekli yazı qədim insanların məişəti ilə çox əlaqədar olduğundan hamı tərəfindən aydın oxunurdu.
7. Şekli yazı vasitəsilə ən incə və geniş fikirləri ifadə etmək mümkün deyildir.
8. Piktoqrafik yazı təlim-təhsil məqsədi daşıyırdı. Buna görə də bu yazı vasitəsilə ancaq uzun zaman yadda qalması vacib olan hadisə və s. əks etdirilirdi.

Bu yazının özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də onun hər dildə oxuna bilməsi olmuşdur. Belə ki, şekli yazının müxtəlif dillərdə danışan hər xalq öz dilində oxuya bilirdi.

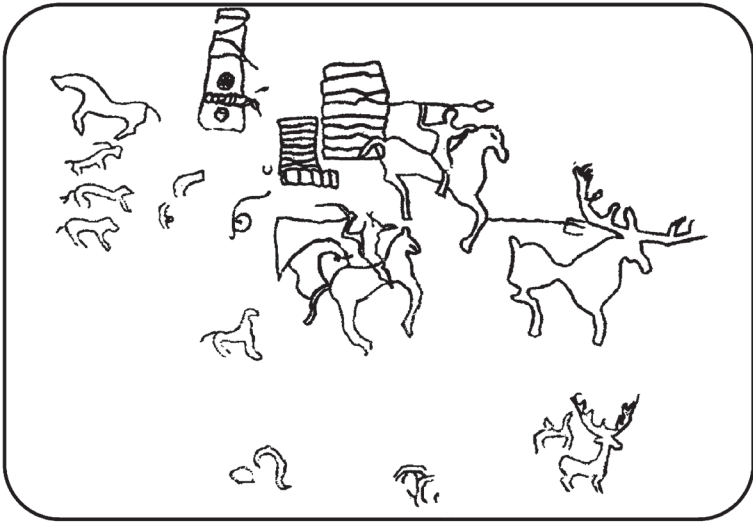
AZƏRBAYCAN PİKTOQRAMLARI

Yazının ilk tipi olan şekli yazıdan hələ lap qədimdə Azərbaycanda da istifadə olunmuşdur. Başqa xalqlar kimi, azərbaycanlılar da şəkillərdən, əsasən, iki məqsədlə – bəzək və yazı üçün istifadə etmişlər.

Qədim zamanlardan Azərbaycan yurdunun övladları müəyyən əşya, xüsusən qab hazırladıqda bəzək məqsədilə onun üstündə insan, heyvan, quş, bitki şəkilləri çəkmiş və naxışlar həkk etmişlər. Məsələn, son vaxtlarda arxeoloqlar tərəfindən Mingəçevirdə tapılmış tunc dövrünə aid saxsı qablar naxışlarla, insan və heyvan şəkilləri ilə bəzəkliidir.

Şəmkir rayonunda qazıntılar zamanı üzə çıxmış tunc kəmərlər üzərində başı üstə kaman tutan ovçunun şəklidir.

Bütün bu tipli şəkillər, əlbəttə, yazı deyildir, çünki burada müəyyən ardıcıl fikir izah olunmur. Axı, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hər şəkli yazı adlandırmaq olmaz. Yazı hesab edilən şəkillər mütləq hadisəni, əhvalatı əks etdirməlidir. Azərbaycanda Qobustan qayalarındakı yazılar buna parlaq misaldır¹.

Şəkil 17. Qobustan qayalarındakı piktoqramlardan

Bu şəkil Qobustan yazılı təpəsində qaya üzərində həkk olunmuşdur. Burada ov səhnəsinə aid hadisə əks edilir. Ona görə də həmin şəkildəki ünsürlər ilk Azərbaycan piktoqramlarıdır. Bunu şəkillərdəki hərflərin forma və istiqaməti, bədən üzvlərinin ayrı-ayrı hissələrinin verilməsi və sair aydın göstərir.

¹ Şəkil "Azərbaycan tarixi" (I cild, 1958) kitabından götürülmüşdür.

Azərbaycan ərazisində piktoqram nümunələrinə çox təsadüf etmək olur. Təkcə Qobustanda 720 qaya üzərində 4 mindən artıq təsvir vardır və bu təsvirlərin çoxu piktoqrafiyadır. Bundan əlavə, Qazaxda və Gədəbəydə də piktoqramlar tapılmışdır. Bu Azərbaycan piktoqramlarının oxunulması, şübhəsiz, böyük tarixi əhəmiyyət kəsb edə bilər¹.

Şimali Amerika hindiləri XIX əsrin sonuna kimi şəkli yazıdan istifadə etmişlər. Piktoqrafik yazının son variant ilk dövrlərdən əsaslı surətdə fərqlənir. Son piktoqramlara müəyyən məna ifadə edən ünsürlər, xüsusən xətlər artırılmış, bununla da müəyyən bir fikir daha aydın və geniş izah edilmişdir.

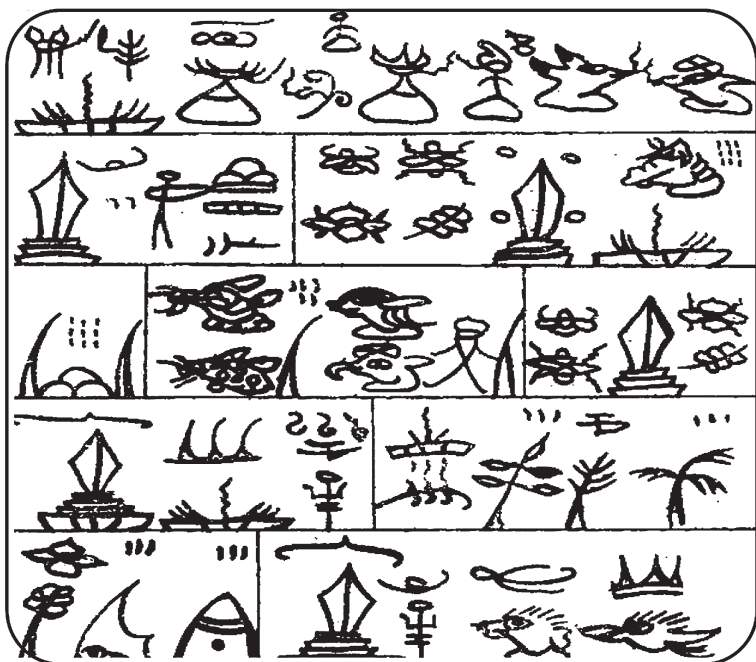

Şəkil 18. Hindilərin müraciətnaməsi

Yuxarıdakı şəkli Şimali Amerika hindiləri 1849-cu ildə ABŞ Prezidentinə göndərmişlər. Məktubda prezidentə müraciət edərək bildirmək istəmişlər ki, onlar yaşadıkları yerdən başqa bir yerə, yəni təbii şəraiti yaxşı olan və insanların yaşayışını asanlaşdıran gölün sahilinə köçmək istəyirlər.

¹ Əlavə məlumat almaq üçün N.Rzayevin "Möcüzəli qərinələr" (B., 1984) kitabına baxmaq olar.

Şəkildəki heyvan və quşlar qəbilələrin adını bildirir. Ön sırada durna qəbiləsinin rəhbəri vəkilidir. Durnanın başı ilə digər şəkillərin baş və ürəklərini birləşdirən xətlər həmin qəbilədəki adamların hamısının eyni fikirdə olduğunu işarədir. Durnanın başının orta hissəsindən çəkilmiş və aşağıdakı dairəciklərlə birləşdirilmiş xətt onların göl sahilinə getmək istədiklərini bildirir. Aşağıdakı dairəciklər isə gölləri göstərir. Durnanın başından irəli uzanmış xətt prezidentə müraciəti bildirir.

Şəkil 19. Nasi şəkli yazı nümunəsi

Bu yazı tipindən son zamanlara qədər (19-cu şəkəlxə baxın) nasi xalqı da istifadə etmişdir. Nasi dili Çində yayılmışdır və bu dil Çin-Tibet dilləri ailəsinə məxsusdur.

Şekli yazı, ümumiyyətlə, yazının formalaşmasında bünövrə təşkil etməsinə baxmayaraq, öz mahiyyətinə görə sonralar bir o qədər əlverişli olmamışdır. Buna görə insanlar yazının bu tipi ilə kifayətlənməyib, öz fikirlərini daha dəqiq və geniş əks etdirmək üçün müvafiq forma – ideoqrafik yazı formasını kəşf etmişlər.

2. FİKRİ (İDEOQRAFİK) YAZI VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nitqdəki sözlərin şəkillər vasitəsilə deyil, ideoqramlarla əks olunmasına *ideoqrafik*, yaxud *fikri yazı* deyilir. İdeoqrafik¹ yazıdakı hər bir ünsür ideoqram adlanır. Heroqliflər və digər işarələr ideoqramlara daxildir.

İdeoqrafik yazı elə yazı sistemidir ki, burada hər bir işarə bütöv bir sözü, yaxud sözün mənalı hissəsini bildirir. Ona görə də bu yazı sistemi eyni zamanda söz yazısı da adlanır. İdeoqrafik yazı şəkli yazı içərisində tədricən əmələ gəlmişdir. Bu yazı, əsasən, iki səbəbə görə yaranmışdır.

Birincisi, şəkli yazının ünsürləri inkişaf edərək əşyanın özünü əks etdirməyib, onun ancaq şərti işarələrinə, yəni simvollarına çevrilmişdir. Məsələn, *günəş* anlayışını bildirmək üçün çinlilər piktoqrafik yazıda günəş şəkli çəkirdilərsə, sonrakı yazılarında bunun əvəzinə günəşə oxşamayan heroqlif işlətmişlər.

Deməli, əşya ilə şəkil arasındakı oxşarlıq əlaqəsi tam kəsilmişdir. Belə bir cəhətin fikri yazının təşəkkülündə xüsusi rolu olmuşdur.

İkincisi, təfəkkürün inkişafı ilə əlaqədar olaraq piktoqramlarla bu və ya başqa mücərrəd anlayışı vermək mümkün olmadığı üçün yazıya müəyyən işarələr artırıl-

¹ İdeoqrafiya iki yunan sözündən ibarətdir. Birinci ideya (*idea*) “anlayış”, “fikir”, ikincisi qrafo (*grapho*) sözü isə “yazıram” mənasını bildirir.

mışdır. Bu işarələr isə, öz növbəsində, ideoqrafik yazının yaranmasına təsir etmişdir.

İdeoqrafik yazı ilə şəkli yazı sistemi arasında möhkəm əlaqə olmuşdur. Bu əlaqə hətta şəkli yazının ideoqrafik yazı üçün bünövrə təşkil etməsində mühüm rol oynamışdır. Ona görə ki, ilk ideoqramlar zahirən, bir növ, piktoqramlara oxşayırdı. Bunu nəzərə alaraq yazının tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçılar ideoqramı piktoqramdan fərqləndirmək üçün onun formasına deyil, məzmununa fikir verməyi məsləhət görmüşlər.

Piktoqramla ideoqramı bir-birindən seçmək üçün başlıca olaraq piktoqramların *bütöv hadisəni*, ideoqramların isə *ayrı-ayrı sözləri* ifadə etməsi əsas götürülür.

İdeoqrafik yazı cəmiyyət min illər boyu inkişaf yolu keçdikdən sonra meydana çıxmışdır. Bu yazının yaranması mədəniyyət tarixində və xüsusən yazı tarixində böyük bir dönüş olmuşdur. Çünki nitqin sözlərə bölünməsi və bunlardan hər birinin şərti işarələrlə göstərilməsi səs yazısının yaranması üçün yol açmaq demək idi.

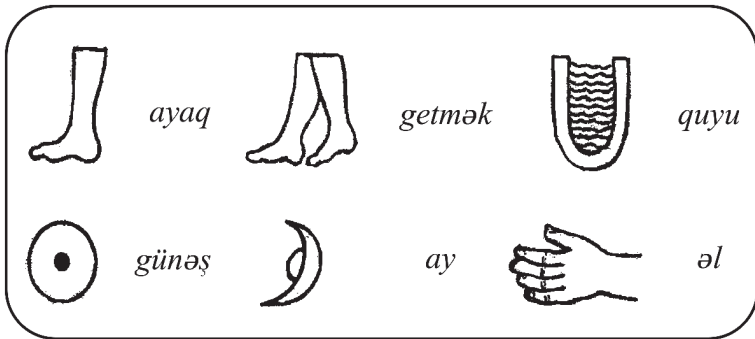
İdeoqrafik yazının əmələ gəlməsi haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Bir çox xarici ölkə alimləri (İ.Qelb, R.Vulli, Ç.Loukotka, D.Diringer və başqaları) ideoqrafik yazının bir ölkədə və bir xalq tərəfindən yarandığını söyləyirlər. Belə bir müddəaya əsasən bəzi alimlər bu tipli yazıların hamısının Misir yazı sistemindən meydana gəldiyini, bəziləri isə şumer yazısından törədiyini iddia edirlər. Lakin V.İstrin belə bir nəzəriyyənin əksinə olaraq şumer, Misir və Çin yazılarının hər birinin həm daxili, həm də zahiri cəhətdən fərqləndiyini göstərmiş və bunların bir-birindən asılı olmadan müstəqil yolla təşəkkül tapdıqlarını əsaslandırmağa çalışmışdır.

Qədim dövrlərdə ideoqrafik yazı sistemindən Misirdə, Şumerdə, Çində, Meksikada (Meksikanın cənubunda

yaşayan mayya və şimalında yaşayan asteklər) və başqa yerlərdə istifadə etmişlər. Burada həmin yazı sistemlərinin hamısından deyil, ancaq Misir və Çin yazılarından bəhs etməklə kifayətlənəcəyik.

Ən qədim ideoqrafik yazılardan biri Misir yazısıdır. Bu yazı bizim eradan əvvəl Afrika qitəsində yaşamış bir sıra xalqlar arasında geniş yayılmışdır.

Misir yazısı şəkli yazı əsasında yaranmışdır. Ona görə də həmin yazının müəyyən hissəsini şəkillər təşkil etmiş və bu şəkillər əşyanın, hərəkətin ifadə olunmasına xidmət etmişdir. Məsələn, “*ayaq*”, “*getmək*”, “*quyu*”, “*günəş*”, “*ay*”, “*əl*” anlayışını bildirmək üçün 20-ci şəkildəki formadan istifadə olunmuşdur.

Şəkil 20. Qədim Misir heroqliflərinin yaranması

Qədim Misir yazısının inkişaf dövründə 3 yazı forması meydana çıxmışdır: *heroqlif yazı*, *heratik yazı*, *demotik yazı*.

Bu yazılar istər formasına, istər mahiyyətinə, istərsə də istifadə olunma yerinə görə bir-birindən fərqlənirdi.

Heroqlif yazı – Misir yazısının ilk formasıdır. Bu heroqlif yazıdakı heroqliflərin müəyyən hissəsi bitki, əşya, quş və heyvan şəkillərindən, digər qismi isə simvolik işarələrdən ibarət olmuşdur.

Heroqlif yazıdan təntənə məqsədilə istifadə edilirdi. Buna görə də həmin yazı, əsasən, qəbir daşlarının, məqbərələrin, saray və ibadətxanaların divarları üzərində yazılırdı.

Heroqlifləri bədii cəhətdən çox zərif şəkildə işləmək tələb olunurdu. Bunların hər bir ünsürü müxtəlif rənglərlə bəzənirdi.

Misirlilər heroqlifləri daş, ağac və bərk materiallar üzərində həkk etmişlər.

Heratik yazı – heroqliflərin qismən təkmilləşmiş, sxematik şəkil xarakterindən uzaqlaşmış formasıdır. Buna görə də heratik yazı zahiri cəhətdən heroqliflərdən fərqlənir.

Heratik yazı öz inkişafı tarixində tədricən quruluşca mürəkkəbləşməyə doğru getmişdir. Həmin yazıda dolaşiq xətlər get-gedə çoxalmış və nəticədə ondan istifadəni xeyli ağırlaşdırmışdır.

Heratik yazıdan, əsasən, elmi məsələləri əks etdirmək üçün istifadə olunmuşdur. Misirlilər bu yazını dəri və sair yumşaq materiallar üzərində yazmışlar. Həmin dövrdə yazı alətləri qismən təkmilləşmişdi.

Demotik yazı – Misir yazısının yüksək inkişaf etmiş formasıdır. “Demotik” xəlqi deməkdir. Demotik yazı heroqlif yazının əsasında yaranmasına baxmayaraq, zahiri cəhətdən həm heroqlif, həm də heratik yazıdan fərqlənir. Bunun xətləri asan və sadədir. Elə buna görə də yunanlar onu xəlqi yazı adlandırmışlar.

Demotik yazı geniş ictimai mahiyyət kəsb etmişdir. Bundan ictimai həyatda, o cümlədən dəftərxanalarda geniş istifadə olunmuşdur. Bu yazı tacirlərin, sənətkarların və digər şəxslərin də işini yüngülləşdirməyə az kömək etməmişdir. Demotik yazıdan belə geniş istifadə olunması onun get-gedə sadələşməsinə təsir göstərmişdir.

Misirlilər yazının inkişafı ilə əlaqədar olaraq müvafiq yazı ləvazimatı da əldə etmişlər. Ağac, daş və dəmir kimi

əşyalar, əsasən, bərk olduğu üçün bunlardan bir qisminin üzərində yazını tez yazmaq mümkün olmurdu. Digər qismini isə istənilən zaman və lazımi miqdarda əldə etmək çətin idi.

Misirlilərin yazı inkişafının sürətlənməsində *papirusdan* yazı ləvazimatı kimi istifadə etmələri böyük bir hadisə oldu. Papirusdan istifadəni alimlər yazı tarixində yeni bir dövr adlandırmışlar. Həqiqətən də onun kəşfi yazının sürətlə inkişaf etməsində və təkmilləşməsində xüsusi rol oynamışdır.

Yazı üçün papirus əsasən iki cəhətdən əhəmiyyətli idi: birincisi, papirusa tez yazmaq olurdu; ikincisi, bu, yazının kütlə arasında geniş yayılmasına imkan yaradırdı.

Beləliklə, Misir yazısında tədrici yolla böyük dəyişikliklər baş verdi. İlk dövrlərdə Misir yazısında bütöv sözlər, sonra hecalar və daha sonralar isə səsler əks etdirildi.

Misir yazısının çoxlu nümunələri bizim dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Bunlar qəbir daşları, ibadət xanalarının divarları, qayalar və şairənin üzərindədir. Həmin yazıların oxunması alimlərin diqqətini çoxdan cəlb etmişdir. Bu sahədə də xeyli iş görülməsinə, təcrübələr aparılmasına baxmayaraq tədqiqatçılar uzun zaman bunları oxuya bilməmişlər.

Yazı tarixində *Misir yazısı* çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu yazı bir sıra başqa yazıların, o cümlədən *minoy yazısının* inkişafına böyük təsir göstərmişdir¹.

Bu da Misir yazısı kimi müəyyən inkişaf tarixinə malikdir. Həmin yazının formalarını, tarixini göstərən bir sıra qədim abidələr vardır.

Öz forma və xarakterinə görə *çin yazısı* da ideoqrafik olub, son dərəcə çətin quruluşa malikdir. Çin yazısının

¹ В.А. Кочергина. «Краткий очерк истории письма». М., 1955, с. 13.

çətinliyi onun heroqliflərinin miqdarının həddindən artıq çoxluğu və onların yazılışının mürəkkəbliyi ilə bağlıdır.

İdeoqrafik çin yazısı bizim eradan çox-çox əvvəl meydana çıxmışdır. Bu yazının yaranma tarixi hələ elm aləminə dəqiq məlum deyildir. Lakin arxeoloqların tapdığı yazılı heyvan sümükləri, tısağa çanaqları onun bizim eradan 15 əsr əvvəl də mövcud olduğunu söyləməyə əsas verir.

Çin yazısı mənşəyinə görə piktoqramlardan törəmişdir. Məlum olduğu üzrə, ideoqramlar bəzən şəkli yazıdan yarındığı izini saxlayır. Çin yazısındakı bir sıra heroqliflərdə də belə izlər özünü aydın formada göstərir. Məsələn, “adam” anlayışı 21-ci şəkildə olduğu kimi, əvvəlcə adamı xatırladan işarə ilə əks olunmuş və bu, getdikcə təkmilləşdirilmişdir.

İlk dövrlərdə	Müxtəlif dövrlərdə	Müasir dövrdə
		

Şəkil 21. Çin yazısında adam anlayışını bildirən heroqlifin inkişafı

Müasir çin yazısındakı heroqliflərin əksəriyyəti, demək olar ki, indi öz yarandığı piktoqramdan tamamilə fərqlənir. Onun hansı piktoqramdan törədiyini ancaq xüsusi müqayisələr, tədqiqatlar əsasında müəyyənləşdirmək olur.

Qeyd etməliyik ki, lap ilk dövrlərdən ictimai quruluşla əlaqədar olaraq çin yazısının bir-birindən fərqli bir neçə forması meydana gəlmişdi. Bu yazılar heroqliflərin quruluşuna (21-ci şəkil) və digər cəhətlərə görə fərqlənirdi. Belə fərqlənmə əsasında çin yazısının müxtəlif üslubları yaranmışdı. Yeni yaranan üslublarda – formalarda, hər şeydən əvvəl, xətti qəşəngləşdirmək, sürətli yazmaq məsələlərinə xüsusi fikir verilirdi.

Çin heroqliflərinin forması qrafik ünsürlərin miqdarına görə çox müxtəlifdir. Buradakı bəzi heroqliflər – məsələn, “adam” sözünü bildirən heroqlifin yazılışında 2 *ünsür* işləndiyi halda, “xahiş etmək” mənasını bildirən söz 32 ünsürdən ibarətdir. Sadə heroqliflər həm ayrı işlənir, həm də bəzi mürəkkəb heroqliflərin tərkibinə daxil olur. Məsələn, 22-ci şəkildə birinci cərgədəki heroqliflər ikinci sıradaki heroqliflərin tərkibinə daxil olmuş və orada xüsusi yer tutmuşdur. Belə heroqliflər həmçinin açar *heroqlif* də adlandırılır.

Şəkil 22. Çin yazısındakı sadə (birinci cərgədə) və mürəkkəb heroqliflər

Mürəkkəb heroqliflər bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Bu heroqliflərin əsas konstruksiyasının 3 tipi vardır:

- 1) aşağı və yuxarı hissələrdən ibarət;
- 2) sağ və sol hissələrdən ibarət;
- 3) daxili və xarici hissədən ibarət.

Çin yazısındakı istər sadə, istərsə də mürəkkəb heroqliflərin sətirbaşı forması yoxdur; bunların hamısı eyni şəkildədir.

Çin heroqlifləri zahiri əlamətlərinə görə də çox müxtəlifdir. Belə ki, bəzi heroqliflər şəkli xarakterdədir. Bu heroqliflərdə təsvir olunan obyekt ya bütünlükdə, ya da onun bir hissəsi əks olunmuşdur. Alimlər heroqlifləri təhlil edərkən onların bu cəhətlərinə xüsusi fikir vermişlər. Hələ I əsrdə məşhur Çin alimi *Syuy Şen* heroqlifləri 6 qrupa (kateqoriyaya) bölmüşdür. İndi də öz qüvvəsində qalan bu bölgüdə birinci qrupu təsviri heroqliflər təşkil edir.

Çin yazısındaki heroqliflərin hər biri ayrılıqda bir tək-hecalı sözü bildirir. Lakin cümlədə işlənərkən hər zaman eyni mənanı ifadə etmir. Burada onların işlənmə yeri, hansı heroqlifdən sonra hansı vəziyyətdə və neçə dəfə gəldiyinin də rolu vardır. Məsələn, “ağac” sözünü bildirən heroqlif tək işləndikdə “ağac”, ikisi yanaşı yazıldıqda isə “meşə” sözünü, insan sözünü bildirən heroqlif tək işləndikdə “insan”, yanaşı gəldikdə “izləmək”, “yola salmaq” mənalarını bildirir.

heroq.				
mənası	ağac	meşə	adam	izləmək, yola salmaq

Şəkil 23. Çin yazısında iki eyni heroqlifin yanaşı işlədilməsi

Ümumiyyətlə, müəyyən sözün əks olunması üçün heroqliflər Çin yazısında üç dəfə də təkrar edilir. Məsələn, “ocaq” sözünü bildirən heroqlif tək yazıldıqda “ocaq”, ikisi bir-birinin üstündə yazıldıqda “alov”, ikisi altda, biri üstə, yəni üçü yazıldıqda isə “qığılıcm” mənasını verir.

Sözlərin heroqliflərlə əks etdirilməsi prinsiplərindən biri də bu və ya başqa anlayışları bildirmək üçün iki müxtəlif heroqlifin yanaşdırılmasıdır. Çin yazısında belə hallarda yanaşdırılan heroqliflərin əks etdirdiyi sözlərin mənaları nəzərə alınır.

1		ocaq
2		alov
3		qığılıcm

Şəkil 24. Çin yazısında bir söz üçün eyni üç heroqlifin işlədilməsi

Məsələn, “ışığı”, “aydın” mənalarını əks etdirmək üçün günəş və ay sözlərini bildirən heroqliflər yanaşı yazılır. Bunu aşağıdakı şəkildə aydın görmək olar.

heroq.	tələffüzü	mənası
	je	ay
	yus	günəş
	min	ışığı, aydın

Şəkil 25. Çin yazısında iki müxtəlif heroqlifin yanaşı işlədilməsi üsulu

Çin yazısında bu və ya başqa heroqlifə sadə bir xətt əlavə etməklə də yeni sözü bildirən heroqlif yaradılır. Məsələn, “ağac” sözünü bildirən heroqliflərin üst hissəsinə xətt artırmaqla “ağacın başı”, alt hissəsinə əlavə edilməklə isə “ağacın kökü” mənası ifadə olunur.

Çin heroqliflərini yazmaq üçün öz forma və həcmələrinə görə bir-birindən fərqlənən 23 qrafik ünsürdən istifadə olunur. Ayrı-ayrı ünsürlərdən ibarət olan heroqliflər müəyyən qaydalar əsasında yazılır. Burada hər bir heroqlif yazılanda xətlərin həcm və formasına xüsusi fikir verilir. Bir xətin azacıq düzgün çəkilməməsi mənanı dəyişə bilər. Konkret bir misal göstərək.

Bu şəkildəki heroqliflərin fərqi ancaq bərabərlik işarəsinə (=) oxşayan ünsürlərin yazılma-

heroq.	mənası
	ağac
	ağacın başı
	ağacın kökü

Şəkil 26. Çin yazısında heroqlifin bir ünsürünün yerini dəyişməklə başqa məna ifadə edilməsi

heroq.	tələffüzü	mənası
	vey	hələ yox
	ma	son, axır

Şəkil 27. Çin yazısında heroqliflərin həcmnin roluna dair nümunə

sındadır. Bunlardan birinci heroqlifin üst xətti nisbətən qısadır. Elə bu cəhət onun mənasını dəyişdirir. Yəni qısa xətt çəkildikdə çin dilində “*hələ yox*” (vey), uzun xətt çəkildikdə isə “*son*”, “*axır*” (ma) mənasını bildirən sözlər əks edilmiş olur.

Heroqlif yazısının xarakterinə uyğun olaraq heroqliflərin təkcə ünsürlərini yazmaq kifayət deyildir, bunları həm də gözəl, səliqəli yazmaq vacibdir. Elə buna görə də heroqliflərin tərkib hissələrini təşkil edən ünsürlərin yığcam, aydın yazılması başlıca şərtlərdən hesab olunur.

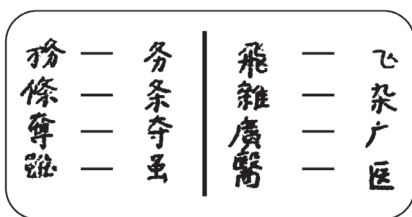
Müasir yazılar müqayisə edildikdə ən çətin yazılardan biri çin heroqlif yazısıdır. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, çin yazısında heroqliflərin miqdarı son dərəcə çoxalıb 50 minə keçmişdir¹. Müasir bədii, elmi, siyasi ədəbiyyatı oxumaq üçün təqribən 5 min heroqlifi bilmək lazımdır. Lakin qədim abidələri, klassik ədəbiyyatı oxumaqdan ötrü, şübhəsiz ki, dəfələrlə çox işarə – söz əzbərləmək tələb olunur.

Çin heroqliflərində əsrlər boyu dəyişikliklər, düzəlişlər olunmuşdur. Buna baxmayaraq, çin yazısı yazının ikinci tipindən, yəni ideoqrafik yazı sistemindən irəli (heca və səs yazısına) keçə bilməmişdir. Bəzi alimlər bu cəhəti çin dilinin quruluşu ilə əlaqələndirirlər, həmin yazının çin dili üçün müvafiq olduğunu söyləyirlər. Burada ağlabatan və müəyyən dərəcədə real cəhətlər olsa da, çinlilərin özləri də bu yazının nöqsanlı olduğunu etiraf edirlər.

Müasir çin yazısının əsas nöqsanları onun tədris üçün bir o qədər əlverişli olmamasında, mətbəə, teleqraf işlərini çətinləşdirməsindədir. Bu nöqsanlar həmişə Çin ictimaiyyətini düşündürmüş və ona görə yazını asanlaşdırmaq ideyası meydana çıxmışdır. Çin yazısını asanlaşdırmaq

¹ Əgər köhnəlmiş, yaxud dialektə aid heroqliflər və eləcə də onların variantları nəzərə alınsa, Çin heroqliflərinin sayı daha da çoxalar. Bu cəhətdən yanaşılıqda təkcə kimya sahəsində heroqliflərin sayı 70 minə qədərdir.

üçün iki formadan istifadə olunmuşdur. Birincisi, heroqliflərin miqdarı azaldılmış, ikincisi, mürəkkəb heroqliflərin tərkib hissələrində ixtisar aparılaraq (28-ci şəkəlxə baxın) yazılışı sadələşdirilmişdir.

Şəkil 28. Sadələşdirilmiş (ikinci cərgədə) Çin heroqlifləri

Çin yazısının asanlaşdırılması indi də diqqət mərkəzindədir. Ölkədə yazı problemi ilə məşğul olan komitə yaradılmışdır. Bu komitə 1956-cı ildə 230 heroqlifin yazılışını asanlaşdırmışdır. 1964-cü ildə də komitə bir sıra heroqlifləri asanlaşdırıb, Mədəniyyət və Maarif nazirlikləri ilə birlikdə nəşr etdirmişdir.

Çətin çin yazısında islahat aparmaq əvəzinə onu fonografik yazı sistemi ilə əvəz etmək olmazmı? Belə bir yazı sisteminə keçmək olar və bu barədə bir çox işlər də görülmüşdür. Lakin buna mane olan obyektiv və subyektiv səbəblər vardır. Hər şeydən əvvəl çin yazısı qədim çin mədəniyyəti ilə bağlıdır. Bunlar arasındakı əlaqəni birdən-birə kəsmək olmaz. Eyni zamanda, yeni mükəmməl orfoqrafiya yaratmaq da lazımdır ki, bunun üçün böyük işlər görülməlidir. Bunlardan başqa, Çində bəzi adamlar heroqliflərə müqəddəs bir varlıq kimi baxır və onun dəyişdirilməsinə qəti etiraz edirlər. Şübhəsiz ki, müəyyən vaxtdan sonra çinlilər də asan yazı formasından istifadə edə biləcəklər.

Hazırda dünya əhalisinin təxminən 25 faizi ideografik yazı tipindən istifadə edir.

Ümumiyyətlə, bütün ideografik yazılar piktoqrafik yazıya nisbətən nitqi daha geniş və düzgün əks etdirir. Lakin bu üstün cəhətlərə baxmayaraq, ideografik yazının da nöqsanları vardır. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır

ki, bu yazı bütün dillərin quruluşuna uyğun gəlmir. Həmçinin təlim işini də çətinləşdirir. Onu oxuyub öyrənmək üçün çox vaxt və zəhmət tələb olunur. Bunlardan əlavə, ideoqrafik yazı dilin bütün incəliklərini ifadə etməyə lazımi imkan vermir. Elə buna görə də bəzi xalqlar, yazının bu tipindən fərqli olaraq, heca yazısı sistemindən istifadə etmişlər. Yapon yazısını buna misal göstərmək olar. Yaponlar VIII əsrdə Çin heroqlifləri əsasında öz fonetik (heca) yazılarını yarada bilmişlər. Ona görə də, əslində, fonetik yazı olan yapon əlifbası öz xarici görkəminə görə Çin heroqliflərinə uyğun gəlir.

İdeoqrafik yazıların da bir sıra üstünlükləri vardır. Bu yazı az işarələrlə çox məna ifadə etməyə imkan verir.

3. HECA (SİLLABOQRAFİK) YAZISI VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hecaları şərti işarələrlə göstərən yazıya sillaboqrafik¹, yaxud heca yazısı deyilir. Bu yazı sisteminin tələbinə görə dildə nə qədər heca (səs birləşmələri) varsa, bir o qədər də işarə – sillaboqram olmalıdır.

Sillaboqrafik yazı qədim yazılardan təşəkkül tapmışdır. Bu yazılarda ideoqramlarla bərabər get-gedə sillaboqramlar da işlədilmişdir.

Sillaboqrafik yazı, əslində, fonetik yazıdır. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, bütün heca yazılarında sillaboqramların miqdarı *80-dən 350-yə* qədər olur. Piktografik və ideoqrafik yazı işarələrinin miqdarı isə minlərlə hesablanır.

Heca yazının ünsürlərinin formalaşdığı ən qədim yazılardan biri də *şumerlərin* yazısıdır. Qədim heca işarələri

¹ Sillaboqrafiya iki yunan sözünün birləşməsidir. Birincisi "syllabe" (*sillabe*) "heca", ikincisi isə (*grapho*) "yazıram" deməkdir.

eramızdan qabaq üçüncü minilliyin əvvəlində şumer yazısında əmələ gəlmişdir¹.

Şumerlər yüksək mədəniyyətə malik qədim xalqlardandır. Lakin bu xalqın tarixi elmdə hələ də kifayət qədər aydınlaşdırılmamışdır. Buna görə də bu barədə müxtəlif mülahizələr meydana çıxmışdır. Bəzi alimlər bunları Mesopotamiyanın daimi sakinləri, bəziləri isə sonradan gəlmiş köçərilər kimi təqdim edirlər. Yazı tarixçisi D.Diringer yazır ki, şumerlər Mesopotamiyaya başqa yerdən gəlmiş köçəri xalqdır. Ç.Loukotka bunların Mesopotamiyada yaşadıklarını göstərir. V.İstrin isə şumerlərin yaşadığı yeri belə Şumer adlandırmışdır.

Şumerlərin dili haqqında da bir sıra fikirlər söylənilmişdir. 1938-ci ildə şumer dilini ilk dəfə türk dilləri ilə əlaqələndirməyə cəhd göstərmişlər. Bu dili Qafqaz dilləri ailəsinə daxil etmək istəyənlər də vardır. Ç.Loukotka bu fikri sadəcə olaraq fantaziya hesab edir və şumer dilinin Qafqaz dilləri ilə əlaqəsi olmadığını qeyd edir². Tarixi materiallardan aydın olur ki, şumer dilinin leksik sistemini birhecalı sözlər təşkil etmişdir. Belə *xüsusiyyət həmin dili Altay dilləri ailəsinə yaxınlaşdırır*. Bu dil öz əlamətlərinə görə aqqlütinativ tipli dillərdəndir. Lakin burada bəzi sözünü şəkilçilər də vardır.

Şumerlərin ilk yazısı piktoqrafik xarakterli olmuşdur. Eramızdan əvvəl VI minilliyə qədər onlar piktoqrafik yazıdan istifadə etmişlər.

Şumer abidələrində müxtəlif mövzularda bədii əsərlər, məhkəmə qərarı, nəsihətnamə, hesab, qəbz, tibb nüsxələri və s. yazılmışdır.

Şumer yazısı zahiri əlamətlərinə görə başqa yazılardan fərqlənirdi. Bu yazının işarələri *mismara-muxa* bənzəyirdi. Elə buna görə də həmin yazının işarələrinin forması nəzərə alına-

¹ И.М.Дьяконов. К возникновению письма в Двуречье. М., 1940, с. 42.

² Ч.Лоукотка. Развитие письма. Москва, 1950, с. 33.

raq ərəbcə “*mismari*”, fars dilində “*mixi*” yazı adlandırılmışdır. Azərbaycan dilində də həmin yazı “*mixi yazısı*” adlandırılır.

Qədim mixi yazı işarələri kainatdakı əşyalara oxşayırdı. Lakin sonradan bu işarələrin zahiri görünüşü dəyişmiş və nəticədə ayrı-ayrı mismara bənzər xətlərə çevrilmişdir.

Şumerlər yerli şəraitlə əlaqədar olaraq yazı üçün *gildən* geniş istifadə etmişlər. Bu məqsədlə gil lövhələr düzəldərək onun üstünü yazmışlar. Onlar yazını uzun zaman saxlamaq üçün yazılmış gil lövhəni odda bişirmişlər. Bu, yazı işarələrinin formalarını az və ya çox dəyişsə də, onun ömrünü uzadırdı.

Şumer heca yazısı öz dövründə çox geniş yayılmışdı. Bu yazı eramızdan əvvəl III minillikdə *akkadlar*, sonra *babillər* və *assurilər* tərəfindən mənimsənilmişdir. Həmin xalqların dilləri şumerlərin dilindən çox-çox fərqli olaraq sami dillərə aid idi. Burada iki və üç hecalı sözlər çoxluq təşkil edirdi. Şumer dilinə müvafiq olan yazını bu xalqlar götürdükdən sonra onun işarələri həmin dillərin sözlərinin hecalarını əks etdirmişdir.

Mixi yazısının geniş yayılmasının səbəbini bəzi tədqiqatçılar Babil və Assuri dövlətlərinin qüvvətli olmasında görmüşlər. Həm bu səbəbdən, həm də başqa bir sıra məsələlərlə əlaqədar mixi yazı Asiyanın bəzi ölkələrinə geniş yol tapmışdı. Bundan bir sıra qonşu xalqlar – *elamlar*, *hettlər*, *urartular* istifadə etmişlər.

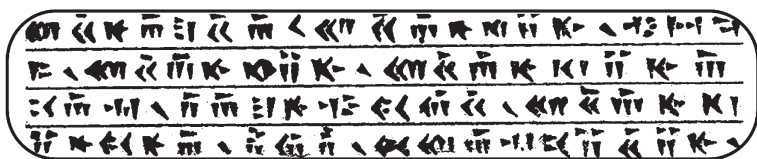

Şəkil 29. Urartu mixi yazı nümunəsi

Urartu dövləti müasir Ermənistanın və Cənubi Gürcüstanın ərazisində yerləşmişdi. Urartu dilini alimlərin

bir çoxu Qafqaz dillərinə, o cümlədən gürcü dilinə yaxın hesab edirlər. Urartular assurilərdən mixi yazını götürüb onu daha da sadələşdirmişlər. Alimlərin qeydinə görə, bu yazıda 330 işarə işlədilmişdir¹. Urartu mixi yazısı Urartu dövlətinin məğlubiyyətindən sonra (eramızdan əvvəl VI əsrdə) işlədilməmişdir.

Mixi yazı sistemindən qədim farslar da istifadə etmişlər. Lakin onlar assuri – babil yazısından istifadə edərkən fonetik prinsip tətbiq etmişlər². Farslar yazı üçün assuri – babillərin işarələrinin hamısını deyil, bunlardan ancaq 40 işarə seçib hərflər kimi işlətmişlər. Bunun da nəticəsində mixi yazı, ümumiyyətlə, sadələşmişdi. Belə bir cəhəti mixi yazı sistemli fars abidəsi olan Bisütun qayaları üzərindəki yazıda aydın görmək olur. Böyük Bisütun yazısı 3 müxtəlif dildə mixi işarələri ilə yazılmışdır. Bu yazı 1000 sətirdən ibarətdir ki, bunun da 414 sətri *fars*, yerdə qalanı isə *elam* və *babil* dilindədir.

Şəkil 30. Fars mixi yazısından nümunə

Mixi yazıları üzərində müxtəlif ölkə alimləri tədqiqatlar aparmışlar. Bu yazı oxunarkən ilk baxışda babil və fars mixiləri arasındakı fərqi müəyyən edə bilməmişlər. Buna görə də onların hər ikisi eyni yazı hesab edilmişdir. Mixi yazıların sirri XIX əsrdə açılmışdır. 1802-ci ildə ilk dəfə olaraq bu məsələ ilə alman alimi Q.Qrotfend məşğul olmuşdur. O, yazını diqqətlə gözdən keçirərkən Daranın adını və bununla bərabər bir neçə sözü oxuya bilmişdi. Lakin fars

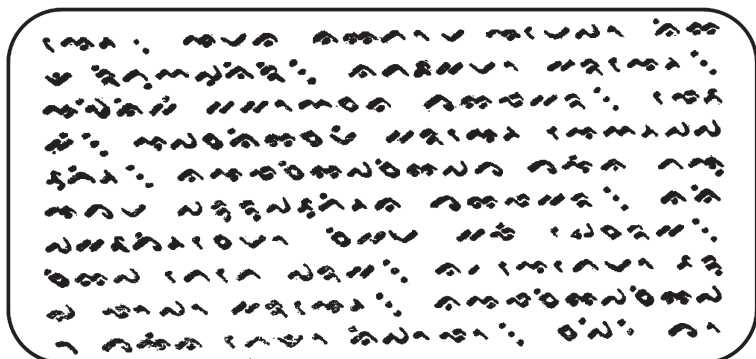
¹ Qədim mixi yazılarda işarələrin miqdarı 1000-dən artıq olmuş, sonra bunu assurilər 350-yə endirmişlər.

² Б.Истрин. Возникновение и развитие письма. Москва, 1965, с. 202.

mixi yazısının əsl mənadə oxunuşu ingilis Qenri Roulinsonun adı ilə bağlıdır. Q.Roulinson hərbi işlə əlaqədar İrana gəlmiş, burada mixi yazı onun diqqətini cəlb etmişdir. O, Bisütun qayaları üzərindəki fars mixi yazılarını köçürmüş və onu 1850-ci ildə oxuya bilməmişdir. Bu isə sonralar urartu, babil və şumer yazılarının oxunulması üçün başlanğıc olmuşdur.

Tarixi faktlar göstərir ki, heca yazı tipindən *minoy*, *hind* və sair yazı sistemlərində də istifadə olunmuşdur. Hazırda heca yazısından dünya xalqlarının təxminən 25 faizi istifadə edir. Bu yazıdan istifadə edənlərin biri də *yaponlardır*. Lakin yaponların yazısı heç də sırf heca yazısı deyildir. Bu yazı heroqliflərlə qarışıqdır. Müasir yapon yazısının iki qrafik forması vardır – *kataqan* və *xiraqan*. Bunlardan birincisi nisbətən sadədir. Buna görə də ibtidai məktəb dərslərlərində, teleqram və şairədə bu formadan istifadə edilir. Xiraqan isə başqa sahələrdə işlədilir¹.

Heca yazıdan müasir hind sistemli bir sıra dillərdə də istifadə olunur. Eyni zamanda, *makassarların* yazısı da bu tiplidir. Onların yazıları 31-ci şəkildəki formadaadır.

Şəkil 31. Makassar heca yazısından nümunə

¹ Б.Истрин. «Возникновение и развитие письма». Москва, 1965, с. 248.

Sillaboqrafik yazının əlamətləri müasir rus yazısında da vardır. Rus yazısındakı *a, ö, e*, hərfləri bir sıra sözlərdə heca təşkil edir. Məsələn:

Я hərfi: *мо+я=моя*

Ю hərfi: *ю+нoстb=юностb*

Е hərfi: *е+жик=ежик*

Ümumiyyətlə, yazının inkişafı tarixində sillaboqrafik yazı sistemi xüsusi əhəmiyyətə malik bir hadisə olmuşdur. Sillaboqrafik yazı fikrin ifadəsində ideoqrafik yazı tipinə nisbətən daha münasib formadır. Lakin səs yazısı ilə müqayisə edildikdə bunun mənfə cəhəti, əsasən, işarələrinin çox olması hesab edilir. Məlumdur ki, heca yazılarında ən azı **300** işarə olur; səs yazısında isə ən çoxu **70–80** işarə işlədilir. Buna görə də səs yazısı daha uyğun yazı formasıdır.

4. SƏS (FONOQRAFİK) YAZISI VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Şərti işarələrlə dilin səslərini əks etdirən yazıya *fonoqrafik*, yaxud səs yazısı deyilir. Yazının başqa tiplərindən fərqli olaraq, fonoqrafik¹ yazıda dilin bu və ya digər səsi, əsasən, ayrı-ayrı qrafemlərlə, yəni hərflərlə (qrafik işarələrlə) yanaşı, digər işarələrdən, yəni orfoqrafik işarələrdən (apostrof, hərəkə və sair işarələrdən) də istifadə edilir. Məsələn, Azərbaycan dilindəki “*məktəb*” və “*əla*” sözlərinə nəzər yetirək. Bunlardan birincidəki söz 6 hərflə, ikinci sözdəki 3 səs isə 3 hərflə göstərilir.

Hərflə yazı digər yazı tipləri ilə bağlı şəkildə olmuşdur. Bu yazı tipi tədrici olaraq, əsasən, ideoqrafik yazı-

¹ “Fonoqrafiya” iki yunan sözünün birləşməsidir. Birinci “fone” (*phone*) “səs”, ikincisi isə “qrafo” (*grapho*) “yazıram” deməkdir.

dan əmələ gəlmişdir. Belə ki, ideografik yazının işarələri get-gedə bütöv sözü deyil, sözün səslərini bildirmiş, bunun nəticəsində hərfli yazı meydana çıxmışdır. Hərflə yazı çox mürəkkəb proses əsasında yaranmış və bir neçə əsr ərzində inkişaf edib formalaşmışdır.

Hərflə yazı barbarlıq dövrünün üçüncü pilləsində əmələ gəlmiş və cəmiyyətin mədəni inkişaf tarixində ən mühüm hadisələrdən biri olmuşdur. Bu, cəmiyyətin barbarlıqdan mədəniyyət dövrünə keçməsinə böyük rol oynamışdır. F.Engels cəmiyyətin barbarlıqdan mədəniyyət dövrünə keçməsinə səs yazısının böyük əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd edərək demişdir ki, cəmiyyət "...hərflə yazının ixtisarı, bunun şifahi yaradıcılığı yazmaq üçün işlədilməsi vasitəsilə mədəniyyətə keçir"¹.

Hərflə yazının ilk dəfə harada meydana çıxması məsələsi çox mübahisəli olaraq qalır. İndiyədək hərflə yazının tarixi haqqında müxtəlif mülahizələr ortaya çıxmışdır. Tədqiqatçıların bir qrupu elə hesab edir ki, hərflə yazının ilk yaradıcıları eramızdan əvvəl II minillikdə finikiyalılar olmuşlar. İkinci mülahizəyə görə isə Kiriç adasında meydana çıxmışdır.

Hərflə yazılar xarakterlərinə görə iki yerə bölünür: *konsonant yazı* və *vokallaşdırılmış yazı*. Bəzi yazılarda ancaq samit səslər hərflərlə göstərilirdi. Bu cür yazılar konsonant adlanır. Digər qrup yazılarda isə sözlərdəki həm sait, həm də samitlər hərflə əks olunur. Belə yazılar tam *fonografik* – vokallaşdırılmış yazıdır.

Hərflə yazı əlifbanın inkişafı tarixində ən yüksək pillədir. Bu yazı həm yazmaq, həm də oxumaq üçün sadə, asan və çox əlverişlidir. Bunun vasitəsilə insan düşüncəsinin bütün incəliklərini ifadə etmək olur ki, o, özündən əvvəlki yazı tiplərindən əsaslı surətdə fərqlənir.

¹ K.Marks, "F.Engels" Əsərləri. II cild, Bakı, 1953, səh. 186.

Hərflə yazı, demək olar ki, əksər dillərin quruluşuna uyğun gəlir. V.İstrinin müəyyən etdiyinə görə, müasir dövrdə dünya xalqlarının 50 faizi bu yazı sistemindən istifadə edir ki, bunun 10 faizi konsonant, 40 faizi isə vokallaşdırılmış formadaadır.

HAZIRDA MÜXTƏLİF YAZI TIPLƏRİ ÜNSÜRLƏRİNDƏN İSTİFADƏ OLUNMASI

Yazı tiplərinin hamısı bir-biri ilə üzvi şəkildə bağlıdır. Buna görə də ideoqrafik yazıda ideoqramlarla bərabər piktoqramlar, sillaboqrafik yazıda sillaboqramlarla yanaşı, həm piktoqram, həm də ideoqramlar, fonoqrafik yazı sistemində isə qrafemlərlə birlikdə əsrlər boyu əldə edilmiş yazı tipləri ünsürlərindən istifadə olunur.

ŞƏKLİ YAZI ÜNSÜRLƏRİ

Müxtəlif ərzaq, əşya və geyim şeyləri satılan mağazaların qarşısından asılmış şəkillər, əşya təmir edilən binaların, o cümlədən ayaqqabı təmir olunan yerin qarşısındakı ayaqqabı, saatsaz dükanının önündəki saat, dərzixananın qarşısındakı səliqə ilə geyinmiş insan və ya müxtəlif paltar şəkli piktoqrafiyadır. Eyni zamanda, apteklərin qarşısındakı tibb emblemi – içərisində zəhər olan kasa və ona sarılmış ilan şəkli, yaxud fabriklərdə, zavodlarda, laboratoriyalarda və digər yerlərdə yüksək elektrik cərəyanının insan həyatı üçün son dərəcə təhlükəli olduğunu bildirməkdən ötrü adamın kəllə və qol sümüyünün şəkli, ibtidai məktəb dərslərlərindəki şəkillərin müəyyən qismi, təsərrüfat xəritəsində və başqa xəritələrdəki şəkillər (təsərrüfat xəritəsində maldarlıq iribuynuzlu mal başı, qoyunculuq isə qoç kəlləsi şəkli ilə göstərilir), elmi ədəbiyyatda, təqvimlərdə işlənən üçbucaq, on dörd günlük ay, bütöv ay şəkli, nəqliyyatda hərəkətin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün yol

kənarına qoyulmuş parovoz, küçələrdə asılmış avtomobil, motosikl, velosiped, inək, at başının şəkli və sair bu kimi şəkillər də piktoqrafik yazıdır. Bu şəkillərin hər biri bütöv cümləni ifadə edir; məsələn, yol kənarında, küçələrdə üç-bucaq içərisində sürüşən təkərin izi əks olunan şəkil *“Bu yol sürüşkəndir”*, iki qaçan uşaq silueti çəkilmiş şəkil *“Burada uşaqlar vardır”*, avtomobil signalı çəkilmiş şəkil *“Burada nəqliyyat vasitələrinə səs signalı vermək qadağandır”*, telefon dəstəyi çəkilmiş şəkil *“Burada telefon vardır”* məzmununu bildirən cümlələri əks etdirir.

Şekli yazının əlamətlərindən indi də bir sıra formalarda istifadə olunduğu müşahidə edilir. Bu ünsürlərdən müasir dövrdə istifadə edilməsinin məqsədi, başlıca olaraq, *müəyyən şeyi əyani surətdə göstərib, diqqəti bu və başqa şey, əşya üzərinə daha çox cəlb etməkdir.*

İDEOQRAFIYA ÜNSÜRLƏRİ

Müasir dövrdə müəyyən məsələlərlə əlaqədar hərfli y azıda ideoqrafiya ünsürlərindən də istifadə edilir. Bu ünsürlər – işarələr hazırkı hərfli yazılarda bütöv sözlər, yaxud ifadələri əvəz edir və bəzi mücərrəd anlayışları əks etdirir. Bunlara müxtəlif sahələrə dair yazılarda təsadüf olunur.

Say anlayışı bildirən *rəqəmlər* – 2 (iki), 3 (üç), X (onuncu); elm sahələrinə dair xüsusi işarələr – *riyazi* işarələr ($>\sqrt{S} \wedge \approx$), həndəsi işarələr ($\# \notin \emptyset \cong \diamond$); fasilə, vurğu, intonasiya bildirən işarələr ideoqrafiya ünsürləridir. Müxtəlif məqsədli *xəritələrdə* istifadə edilən şərti işarələr – *fiziki* xəritədə faydalı qazıntıları göstərən işarələr, *təbii zonalar* xəritəsində müxtəlif zonalar-dakı qumsal yerləri, qoruqları, bataqlıqları, şoranlıqları, buzlaqları bildirən işarələr, *siyasi-inzibati* xəritədə yaşayış məntəqəsi və əhalinin miqdarını göstərən dairəciklər (burada əhalinin miqdarı dairənin həcmi və onun daxilindəki

nöqtə və kiçik dairəciklərlə göstərilir¹, *topoqrafik*, xəbərdaredici, qadağanedici, əmredici və göstərici digər işarələr, bundan başqa, ölüm anlayışını bildirmək üçün vəfat etmiş şəxsin ad və fəmiyləsinin qara haşiyə içərisində verilməsi də ideoqrafiyadır.

Müasir yazıda ideoqramların işlənilməsi tədqiqatçılar tərəfindən bir neçə cəhətdən xarakterizə olunur.²

1. Müəyyən məsələnin *yığcam* ifadə olunmasına imkan yaradır; məsələn, rəqəmlərə dair bir neçə misala fikir verək.

8769 – Səkkiz min yeddi yüz altmış doqquz.

3551 – Üç min beş yüz əlli bir.

XXV – İyirmi beşinci.

Göründüyü kimi, birinci misalda 4 işarə rəqəmi, 29 işarə hərfi; ikinci misalda 4 işarə rəqəmi, 18 işarə, hərfi; üçüncü misalda isə 3 işarə rəqəmi, 13 işarə hərfi əvəz edir. Belə yığcamlıq elm üçün çox zəruri cəhətdir.

2. Bəzi anlayışların *tez* və *aydın* başa düşülməsini yüngülləşdirir. Riyaziyyatdan hər hansı bir düstura nəzər yetirib, onun sözlərlə yazılışını təsəvvürə gətirdikdə riyazi anlayışların mənimsənilməsində ideoqrafiyanın böyük rolu olduğunu qabarıq şəkildə görmək olur. Məsələn:

$$x = \sqrt[3]{\sqrt{\frac{p_3^3}{27} + \frac{q^2}{4}} + \frac{q}{2}} - \sqrt{\sqrt{\frac{p_3^3}{27} + \frac{q^2}{4}} + \frac{q}{2}}$$

3. Anlayışların *dəqiq* ifadə olunmasına kömək edir. Yazıda xüsusi elmi simvollar elmi təfəkkürün kəşflərini daha dəqiq əks etdirir. Məsələn, kimyəvi anlayışları

¹ Kiçik dairə az, dairəcik içərisində nöqtə ondan çox, dairə içərisində qara dairəcik isə lap çox əhali olduğunu göstərir.

² Вах: А.А. Реформатский. «Введение в языковедение». Москва, 1967.

dəqiq ifadə etmək üçün kimyəvi işarələrin əhəmiyyəti olduqca böyükdür.

4. Yazıya *beynəlmiləl* xarakter verir. Bu işarələr, əsasən, öz sərhədini genişləndirərək milli çərçivədən çıxdıqdan sonra beynəlmiləl hüquq qazanır və demək olar ki, bütün dillərdə eyni mənada başa düşülür¹.

MÜASİR FONOQRAFİK YAZIDA İDEOQRAFİK ÜNSÜRLƏRİN XARAKTERİ

Müasir hərflə yazılardakı ideoqrafiya ünsürlərinin hamısı eyni xarakterə malik deyildir. Bunlardan bir qismi hamı tərəfindən başa düşülən, digər qismi isə xüsusi elm sahələri ilə bağlı olan işarələrdir. Məsələn, qırmızı rəngli xaç şəklinə fikir verək. Bu şəklın mənası, ümumiyyətlə, aydındır. Elə buna görə də üstündə qırmızı xaç şəklı olan maşının tibbi yardım məntəqəsinə məxsus olduğunu hər kəs izahsız bilir. İşarələrin bu əlaməti və işlənmə cəhətlərini nəzərə alıb onları iki qismə bölmək olur: a) ümumişlək; b) məhdudişlək işarələr.

ÜMUMİŞLƏK ÜNSÜRLƏR

Sənətindən, peşəsindən, ixtisasından asılı olmayaraq, yazıb-oxuyanların hər biri üçün mənəsi, işlənməsi eyni dərəcədə aydın və məlum olan işarələr ümumişləkdir. Belə ümumişlək ideoqrafik ünsürlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar.

Ümumi işarələr:

Paraqraf işarəsi – §
Faiz işarəsi – %
Nömrə işarəsi – №

Durğu işarələri:

Sual işarəsi – ?
Nida işarəsi – !
Nöqtə işarəsi – .
Vergül işarəsi – ,

¹ A. Qurbanov. "İnsanlar yazmağı necə öyrənmişlər". Azərnaşr, Bakı, 1967, səh. 42.

Riyazi işarələr:

Bərabər işarəsi	– =
Mənfi işarəsi	– -
Vurma işarəsi	– X
Bölmə işarəsi	– :

Rəqəmlər:

İki işarəsi	– 2
Dörd işarəsi	– 4
Beş işarəsi	– 5
Altı işarəsi	– 6
On işarəsi	– 10

Qeyd etməliyik ki, rum rəqəmlərinin hamısı ərəb rəqəmləri kimi ümumişlək deyildir.

MƏHDUDİŞLƏK ÜNSÜRLƏR

Bu və ya başqa elm və digər sahə ilə bağlı olub, əsasən, ixtisasçılar tərəfindən istifadə edilən ünsürlər məhdudişləkdir. Buna aşağıdakıları misal göstərmək olar.

1. Müxtəlif sahələrə dair işarələr

- a) Mətbəələrdə işlənən şərti işarələr:
 Abzas işarəsi – Z
 Bitişdirmə işarəsi – ⊕
 Ayırma işarəsi – ∖
- b) Musiqidə istifadə olunan not işarələri və s.

2. Xüsusi elm sahələrinə aid işarələr

- a) Dilçilik işarələri:
 Mübtəda işarəsi _____
 Xəbər işarəsi _____
 Tamamlıq işarəsi
 Təyin işarəsi _____
 Zərflik işarəsi

b) Riyazi işarələr:

Ekvivalent işarəsi	– $\equiv$
Qeyri-ekvivalent işarəsi	– $\neq$
Qeyri-bərabər işarəsi	– $(\neq)$
Az işarəsi	– $(<)$
Az, yaxud bərabər işarəsi	– $(\leq)$
Çox işarəsi	– $(>)$
Çox, yaxud bərabər işarəsi	– $(\geq)$
İnkarlıq işarəsi	– $\neg$
Sonsuzluq işarəsi	– (∞)

Son zamanlarda dilçiliyin geniş və sürətlə inkişafı ilə əlaqədar olaraq riyazi dilçilik yaranmış və riyaziyyatın bir sıra işarələri, o cümlədən yuxarıdakı riyazi işarələr də dilçilik tədqiqatlarında istifadə olunmağa başlanılmışdır.

Müasir yazı işarələri zahiri əlamətlərinə və vəzifələrinə görə, əsasən, beş yerə bölünür: hərflər (saf, liqatur və diakritik işarəli), xüsusi elmi işarələr (kimyəvi, həndəsi, riyazi, coğrafi, astronomik və s.), piktoqramlar, durğu işarələri və rəqəmlər.

Yazı işarələri anlayışına aid olan bu ünsürlərin hər birinin maraqlı tarixi və özünəməxsus cəhətləri vardır¹.

RƏQƏM İŞARƏLƏRİ

Rəqəmlərin mənşəyi və inkişafı geniş mənada yazı tarixinə aid olan problemdir. Rəqəm say anlayışı ilə bağlıdır. Sayın meydana çıxması ilə cəmiyyətin inkişafının müəyyən mərhələsində insanlar onları əhatə edən maddi varlığın bu və ya digər ünsürlərini saymaq zərurətilə qarşılaşmışlar. Bunun nəticəsində isə say meydana çıxmışdır. Hə-

¹ Xüsusi elmi işarələrdən, piktoqramlardan yuxarıdakı məlumatla kifayətlənmək olar. Lakin hərflərdən isə müvafiq mövzularda (əlifba və qrafika bəhslərində) danışılacaqdır.

min dövrdə sayılası maddi obyektlər insanların həyat tərzini ilə bağlı olmuşdur. İnsanlar sayla məşğul olarkən iki əlin on barmağı ilk hesablama vasitəsi idi. Bu xüsusda F.Engels deyir: “İnsanların say öyrənmək, yəni ilk dəfə hesab əməliyyatı ilə məşğul olmaq üçün istifadə etdikləri on barmağı hər şey adlandırmaq olar”¹.

Qədimdə insanlar iki dəfə “bir” və “iki” anlayışlarını öyrənmişlər. Sayılası əşya ikidən artıq olanda “çoxdur” demişlər. İnsanlar “azı”, “çoxu” biləndən sonra azın azlıq, çoxun çoxluq dərəcəsi ilə maraqlanmışlar. Beləliklə, say anlayışı birdən yuxarı böyük ədədlərə doğru inkişaf etmişdir. Lakin bu proses bütün xalqlarda eyni formada və eyni inkişaf səviyyəsində olmamışdır. Say anlayışı dünyanın əksər xalqlarında çox inkişaf etdiyi halda, Avstraliyanın bir sıra qəbilələrində indiyə qədər ibtidai formada qalmaqdadır. Bu qəbilələrdə say anlayışını ifadə etmək üçün eyni sözlərin təkrarından istifadə olunur. Məsələn, qəbilələrin birində *enea* dedikdə bir, *peçteval* dedikdə iki sayı ifadə edilir. Həmin dildə üç demək üçün yeni söz işlənilməyib, bir və iki anlayışını ifadə edən sözlər, yəni *peçteval-enea* sözləri təkrarlanır. Beləcə də dörd anlayışı üçün ikini bildirən sözlər təkrar edilir, yəni *peçteval-peçteval* deyilir. Başqa bir tayfada saylar aşağıdakı kimi ifadə olunur: *mal* – bir, *bulan* – iki, *quliba* – üç. Yenidən bunların təkrarı ilə digər saylar ifadə edilir; məsələn, *bulan-bulan* – dörd, *bulan-quliba* – beş, *quliba-quliba* – altı.

Say anlayışının inkişafında sayların işarə edilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu işarələrin, rəqəmlərin yaranması haqqında müxtəlif fikirlər, mülahizələr mövcuddur. Rəqəmlərin mənşəyi haqqında belə bir rəvayət danışılır ki, guya, *Süleyman Peyğəmbərin* üzüyünün qaşında xüsusi bir işarə varmış və bütün hazırkı rəqəmlər də bu işarədən

¹ F.Engels. “Anti-Dürinq”. Bakı, 1953, səh. 36.

əmələ gəlmişdir. Bu rəvayət rəqəmlərin mənşəyinə və inkişafına aid doğru hesab oluna bilməz.

Rəqəmlərin inkişaf tarixi yazının tarixi ilə bağlıdır. İnsanlar yazı üçün hərfləri yaratdıqları kimi, rəqəmlər üçün də işarələr müəyyənləşdirmişlər. Əlbəttə, bu rəqəmlər heç də birdən-birə meydana çıxmamışdır. Lap qədimlərdə, yazının birinci tipinin formalaşdığı dövrdə rəqəm olmamışdır. O dövrdəki yazılarda miqdar bildirmək üçün xətlərdən, nöqtələrdən istifadə edilmişdir. Yazı tarixçilərindən V.İstrin göstərir ki, quldarlıq dövründə ticarətin inkişafı ilə əlaqədar böyük ədədləri göstərmək mümkün olmadıqda xüsusi işarələr yaratmaq ehtiyacı meydana çıxdı. Bu dövrdən hər xalq öz istədiyi şəkildə işarələrdən istifadə etməyə başladı. Bunun əsasında da bir sıra rəqəm sistemi yarandı. *Misirlilər, şumer-akkadlar, minoqlar, çinlilər* və başqalarının yaratdıqları sistemlər onların özləri üçün yararlı olsa da, geniş yayıla bilmirdi. Çünki bütün bu rəqəm sistemləri hələ istənilən dərəcədə təkmilləşməmişdi.

Mədəniyyət tarixində əvəzsiz kəşf kimi hesab olunan əlifba yazısının yaranması rəqəmlərin təşəkkülünə və inkişafına böyük təsir göstərdi. Əlifbanın yaranmasında xüsusi rolu olan finikiyalılar bizim eradan çox-çox əvvəl rəqəm əvəzi hərflərdən istifadə etdilər. Bundan sonra yunanlar rəqəm sistemi yaratdılar.

Eramızdan əvvəl VI əsrdə meydana çıxmış attik rəqəmlər sistemində say bildirən – *bir, beş, on, əlli, yüz, beş yüz, min, on min* sözlərinin ilk hərfləri rəqəm kimi işlənilmişdir. Bu sistem eradan əvvəl V əsrdə yaranan ionik “*əlifba*” rəqəmlər sisteminə nisbətən bir o qədər də əlverişli deyildi. Elə buna görə də *ionik* rəqəmlər sistemi daha geniş yayılmış və *attik* sistemin sıradan çıxmasına səbəb olmuşdur. İonik rəqəmlər sistemində yunan əlifbasındakı hərflər sıra ilə *təkliləri* (A=1, B=2, Q=3...), onluqları (1=10, K=20, L=30, M=40...), yüzlik və minlikləri (R=100, E=200, T=300...) bildirirdi.

Yunanların əlifba rəqəm sistemi üsulundan slavyanlar və gürcülər də istifadə etmişlər¹. Slavyanlar, başqalarından fərqli olaraq, hərfin *qrafem* və ya *rəqəm* vəzifəsində olduğunu aydın nəzərə çarpdırmaq üçün rəqəm kimi işlənən hərflərin üstündə müəyyən xətt qoymuşlar.

Deməli, xüsusi rəqəm işarəsi formalaşana kimi hərflər rəqəm vəzifəsini də yerinə yetirmişdir. Lakin belə bir hal yazını ağırlaşdırır və bir sıra elmlərin inkişafına lazımı imkan yarada bilmirdi. Buna görə də rəqəmlə hərf arasında ayrılıq qoymaq tələbi ciddi şəkildə qarşıya çıxmışdı. Belə bir tələb nəticəsində yazıda hərfdən fərqli, xüsusi vəzifəli işarələrə geniş yer verilmişdir.

Yazı tarixində iki rəqəm sistemi daha geniş yayılmışdır. Bunlardan biri *rum*, digəri isə *ərəb* rəqəmləridir.

RUM RƏQƏMLƏRİ SİSTEMİ

Bizim eradan əvvəl VI əsrdə yunan attik rəqəmlər sisteminin təsirində etrusk rəqəmlər sistemi yaranmışdır. Bu işarələri onlardan romalılar götürmüşlər. Bundan sonra həmin işarələr rum rəqəmləri sistemi adlanmışdır.

Müasir rum rəqəmləri sistemi yeddi işarədən ibarətdir.

Həmin işarələrin mənşə əlamətləri nəzərə alındıqda onları iki qrupa bölmək olar:

a) Zəhiri oxşatma üsulu ilə yaradılmış rəqəmlər. Rum rəqəmlərindən üçü insan əl-qolunun müəyyən hərəkətinə bənzədilərək yaradılmışdır. Məsələn, I rəqəmi – barmaq, V rəqəmi – baş barmağı aralanmış formada

Rəqəmlər	Mənaları
I	bir – 1
V	beş – 5
X	on – 10
L	əlli – 50
C	yüz – 100
D	beş yüz – 500
M	min – 1000

10-cu sxem

¹ В.Истрин. «Развитие письма». М., 1961.

əl pəncəsi, X rəqəmi – iki qolun çarpazlaşması şəkildən əmələ gəlmişdir.

b) Hərflərdən ibarət olanlar. Bəzi say bildirən sözün ilk hərfi rəqəm vəzifəsində işlənilmişdir. Məsələn, o dildə yüz mənasını bildirən centum sözünün ilk hərfi (C) yüz rəqəmi, min mənasını ifadə edən mille sözünün birinci hərfi (M) min rəqəmi kimi istifadə olunmuşdur. Bunlardan başqa, L və D rəqəmləri də hərf-rəqəmdir. Bu rəqəmlərin tarixi elmə məlum deyildir¹.

İlk dövrlərdə sadə rum rəqəmləri ilə mürəkkəb sayları yazmaq üçün artırma prinsipindən istifadə olunurdu. Sonralar get-gedə çıxma prinsipindən də istifadə edilməyə başlandı ki, bu da sistemin yazılışını nisbətən asanlaşdırdı. Bu asanlaşdırma rəqəmin işarələrinin miqdarında özünü göstərdi. Belə ki, dörd anlayışı dörd (IIII) əvəzinə iki işarə ilə (IV), doqquz anlayışı beş işarə (VIIII) əvəzinə iki işarə ilə (IX) yazıldı. Bununla mürəkkəb rəqəmlərin əmələ gətirilməsinin iki başlıca prinsipi yaranıb möhkəmlənmiş oldu.

Müasir rum rəqəmlərində artırma və çıxma prinsipləri ilə mürəkkəb rəqəmlər yaratdıqda aşağıdakı mənzərə alınır:

<i>Onluq</i>	<i>Yüzlük</i>
X = 10	C = 100
XX = 20	CC = 200
XXX = 30	CCC = 300
XL = 40	CD = 400
L = 50	D = 500
LX = 60	DC = 600
LXX = 70	DCC = 700
LXXX = 80	DCCC = 800
XC = 90	CV = 900

¹ В.Истрин. «Возникновение и развитие письма». М., 1965, с. 514.

Bu rəqəmlərlə hesablama çox çətin olurdu. Elə buna görə də qədim xalqlarda riyaziyyatın inkişaf sürəti son dərəcə yavaş olmuşdur. O dövrdə ancaq sadə riyazi hesablama və həndəsənin əsas qaydaları ilə kifayətlənmişlər¹. Rum rəqəmlərinin riyaziyyat üçün nə qədər çətinlik törətdiyini aşağıdakı rəqəmləri oxuduqda aydın görmək olar.

1888 = MDCCCLXXXVIII

Rum rəqəmləri miqdar bildirməklə bərabər eyni zamanda sıra anlayışı da ifadə edir; məsələn: III=*üç+üncü*, V=*beş+inci*, VIII=*səkkiz+inci* və s. Belə bir cəhət də, şübhəsiz ki, riyaziyyat üçün yararlı hal ola bilməzdi.

Rum rəqəmləri sistemi XIII əsrə qədər Qərbi Avropa ölkələrində vahid sistem olmuşdur. Bu dövrdən sonra onun işlənilmə sahəsi məhdudlaşmış, ərəb rəqəmləri geniş yayılmağa başlamışdır. Hazırda rum rəqəmlərindən çox az hallarda istifadə edilir.

“ƏRƏB” RƏQƏMLƏRİ SİSTEMİ

Müasir dövrdə bütün dünyada ərəb rəqəmləri adı ilə qəbul edilmiş rəqəmlər sisteminin xüsusi tarixi vardır. Bu rəqəmlər V əsrdə Hindistanda əmələ gəlmişdi. Hindlilərin yaratdığı bu sistemdə 1, 2, 3 ədədləri üçün üfüqi işarələrdən, yerdə qalanlar üçün isə xüsusi formalı işarələrdən istifadə olunurdu. Qədim hindlilər böyük ədədlərlə də çox maraqlanırdılar. Buna görə də başqa ölkələrdə yaranmış rəqəmlər sistemindən fərqli olaraq, onlar rəqəmlər sisteminə *sıfır rəqəmini* də artırmışlar. Sıfırın rəqəmlər sisteminə əlavə edilməsi böyük ədədlərin ifadəsinə imkan yaratmış və bu sahədə əvəzsiz əhəmiyyət kəsb etmişdir.

¹ Ч. Лоукотка. «Развитие письма». М., 1950, с. 303.

Müəyyən inkişaf və təkmilləşmə nəticəsində hind rəqəmlər sistemində on rəqəm formalaşmışdı. Bu rəqəmlərdə mövqe prinsipindən istifadə olunurdu. Burada rəqəmin yalnız forması deyil, onun mövqeyi də xüsusi rola malik idi. Məsələn, 161 yazılında birinci rəqəm “yüz”, eyni formalı üçüncü rəqəm isə “bir” sözünü bildirirdi.

Ərəblər IX əsrdə hind rəqəmləri ilə maraqlanmışlar. Onlar bu rəqəmlər sistemini götürmüş və daha da təkmilləşdirərək müxtəlif sahələrə tətbiq etmişlər. Həmin rəqəmlər ərəblərdən Avropaya keçmişdir¹. Ərəb rəqəmləri adlanan bu sistemdən X əsrdən ispanlar, XII əsrdən isə Avropanın digər ölkələri istifadə etmişlər. Ərəb rəqəmləri Rusiyada XIV əsrdən işlənməyə başlanmışdır.

Müasir yazıda istifadə etdiyimiz “ərəb” rəqəmləri indiki yararlı formaya birdən-birə düşməmişdir, bu, öz vətəninin sərhədlərini keçdikdən sonra ərəblər və digər xalqlar tərəfindən, 32-ci şəkildə olduğu kimi, get-gedə təkmilləşdirilmişdir.

Göründüyü kimi, rəqəmlərin bugünkü şəkli bir çox əsrlər boyu, tədricən formalaşmışdır.

İndi ərəb rəqəmləri elm üçün hər cəhətdən yararlıdır. Buna görə də müxtəlif sahələrə dair müxtəlif məzmununda, müxtəlif üslubda yazılmış əsərlərdə və eləcə də digər yazılarda geniş istifadə edilir.

Hind	Ərəb (qədim)	Avropa						Müasir
		XII-XV						
—	1	1	1	1	1	1	1	
=	2	2	2	2	2	2	2	
≡	3	3	3	3	3	3	3	
✕	4	4	4	4	4	4	4	
℥	5	5	5	5	5	5	5	
℥	6	6	6	6	6	6	6	
7	7	7	7	7	7	7	7	
8	8	8	8	8	8	8	8	
9	9	9	9	9	9	9	9	
0		0	0	0	0	0	0	

Şəkil 32. Rəqəmlərin inkişafı

¹ Qeyd edilməlidir ki, ərəblərin dünya elmi və mədəniyyəti tarixindəki xidmətlərinin ikisi daha böyük və əvəzsiz olmuşdur. Bunlardan biri rəqəmlərin, digəri isə kağızın Avropaya gətirilməsindən ibarətdir.

Nəhayət, qeyd etməliyik ki, başqa işarələrdən, xüsusilə qrafemlərdən fərqli olaraq rəqəmlər bütöv sözləri bildirir. Eyni zamanda, bunların istifadə edilmə dairəsi də hərfələrə nisbətən çox geniş deyildir.

DURĞU İŞARƏLƏRİ

Müasir fonografik yazılarda istifadə olunan vasitələrdən biri də durğu işarələridir. Bunlar yazıda xüsusi qrup təşkil edərək *köməkçi* xarakterə malikdir. Belə ki, hərfsiz bunların vasitəsilə heç bir səsi əks etdirmək mümkün deyildir.

Durğu işarələri nitqin sintaktik bölünməsinə, cümlələrin sərhədini müəyyən etməyə, intonasiya və məna çalarlarını əks etdirməyə kömək məqsədilə işlənir. Yazıda bunların xüsusi əhəmiyyəti vardır. Durğu işarələri oxumaq və yazmağı asanlaşdırır. Elə buna görə demək olar ki, bu işarələr olmasa, yazanın fikri oxuyana lazımi dərəcədə çatmaz. Belə bir cəhəti əyani görmək üçün müasir yazıdan bir parçanı işarəsiz gözdən keçirək: *“Mənim də dediyim budur gərək hökuməti bərk saxlayaq bundan ötrü nə lazımdır bundan ötrü o lazımdır ki gecə-gündüz yatmayıb ayıq olasan qoymayasan ki düşmənlər təzədən baş qaldırsınlar düşməni istəməz ki zəhmətkeşlər xoşbəxt olsunlar düşməni heç istəməz ki kəndçi yerin ağası olsun istəyirlər ki bəy-xan hökumətini bu camaatın boğazına calasınlar buna görə heç razı olmayaraq yoldaşlar bu dəqiqə evlərinə gedib tüfənglərini götürəcək atlarını minib böyük dəstə düzəldəcək köməyə gedəcəklər siz gərək razı olmayasınız ki yoldaşlar torpaq əlinizdən getsin yenə bəylər xanlar başınızda qoz sındırsınlar bu camaata zülm eləsinlər gedin hazırlanın gərək düşmənin başını əzək bir də dirçəlməyə qoymayaraq yoldaşlar”* (M.Hüseyn).

Göründüyü kimi, bu parça durğu işarəsiz öz keyfiyyətini tam saxlaya bilmir. Burada fikir deyildi ki kimi yox, sönük və nisbətən anlaşılmazdır.

Ümumiyyətlə, durğu işarələrinin yerində işlənilməməsi bəzən ikimənalılığa, fikir dolaşığına gətirib çıxara bilər. Belə hallara yol verilməməsi üçün hər hansı bir yazıda durğu işarələrinin bir sıra qaydaları yaranmışdır. Durğu işarələri şifahi nitqin incəliyi ilə yazıda əks olunmasına xidmət edir. Buna görə də onlar ya ifadənin məntiqi mənası ilə bağlı, ya da cümlənin quruluşuna müvafiq yaranır.

DURĞU İŞARƏLƏRİ SİSTEMİNİN YARANMA TARİXİNDƏN

Durğu işarələri yazıdakı digər işarələrlə bir dövrdə meydana çıxmamışdır. Öz tarixinə görə bunlar hərflərdən sonra təşəkkül tapmışdır.

Qədimdə yazı başdan-başa bitişik yazılırdı. Bu, oxu və yazı işini olduqca çətinləşdirirdi. Sözlərin bitişik yazılmasına dair aşağıdakı cümləni nəzərdən keçirək.

“Balacakürsülüevinpilləkənlərini qalxıbümumi şüşəbəndəgirdimvə kəndirəsərilmişpaltarıyığışdırmaqdaolanbir rusqadınından Möhsünzadəgilinhansı otaqdayaşadıqlarını soruşdum”¹.

Yazı mədəniyyətinin inkişafı, yazıya olan ehtiyacın artması, müxtəlif forma və məzmununda yazıların meydana çıxması və bununla bərabər fikrin oxucuya aydın çatdırıla bilməsi əsasında yazıda sözləri bölmək tələbi ciddi şəkildə qarşıya çıxmışdır. Bu tələbə əsasən yazı təcrübəsi olan xalqlar sözü ayırmaq üçün müxtəlif vasitələrə əl atmışlar: bəzi xalqlar sözlər arasında şaquli xətlər qoymuş, bəziləri xüsusi işarədən istifadə etmişlər; məsələn, şumerlər bu məqsəd üçün sözlərin arasında yantövrü, əyri bir cizgi çəkmişlər. Etrusklar və qədim türklər hər bir söz və ya söz

¹ Cümlə belədir: “Balaca kürsülü evin pilləkənlərini qalxıb ümumi şüşəbəndə girdim və kəndirə sərilmiş paltarları yığışdırmaqda olan bir rus qadınından Möhsünzadəgilin hansı otaqda yaşadığını soruşdum” (İ.Əfəndiyev).

birdləşməsindən sonra qoşa nöqtə qoymuşlar. Sonralar oxu və yazını asanlaşdırmaq üçün sözlər arasında məsafə qoyulmuş və nəhayət durğu işarələrindən də istifadə olunmağa başlanmışdır.

Yazının inkişafının mərhələlərinin birincisində durğu işarələri olmamışdır. Belə bir cəhət piktoqrafik yazının xarakteri ilə bağlı idi. Yazı tiplərindən ideoqrafik və sillaboqrafik yazıda da bu vasitə, demək olar ki, işlənilməmişdir. Durğu işarələri, əsasən, fonoqrafik yazıdan başlanır. Yazıda əlifba yarandıqdan sonra durğu işarələri əmələ gəlmişdir.

Durğu işarələrinin tarixi eramızdan əvvəlki dövrlərə bağlıdır. İlk dəfə Finikiyada, Yunanıstanda bu vasitədən istifadə olunmuşdur.

Durğu işarələrinin birinci nümayəndəsi *nöqtədir*. Bu işarə hazırkı vəzifəsinə qədər bir çox məqamlarda müxtəlif məqsədlər üçün işlənilmişdir. Nöqtənin ilk vəzifəsi Finikiya, yunan və latın yazılarında sözlərin sərhədini müəyyən etmək olmuşdur. Müəyyən vaxtdan sonra sözlər arasında boş yer qoyulmuş və nöqtə yalnız sözlərin sərhədini bildirmək deyil, başqa vəzifələr də daşımışdır. Qədim dövrlərdə nöqtə işarəsi böyük və kiçik fasiləni bildirmək üçün istifadə edilmişdir. Sonra böyük, orta və kiçik fasilə müəyyənləşdikdə sətirin üstündə qoyulanda indiki nöqtəni, sətirin axırında ortada qoyulanda nöqtəli vergülü, sətirin altında qoyulanda isə vergülü bildirmişdir. Keçmişdə nöqtə başqa məqsədlə də işlədilmişdir; məsələn: səliqəsizlik yaratmamaq məqsədi üçün mətnə səhv yazılmış hərf və ya sözü pozmayıb, onun ya altında, ya da üstündə nöqtə qoyulmuşdur.

XII əsrdən nöqtə indiki vəzifədə işlənilməyə başlamışdır. XIII əsrdən yazıda durğu işarələrindən geniş miqyasda istifadə edilməyə meyil göstərilmişdir. Buna görə də həmin dövrdən hər dilin öz milli xüsusiyyətlərinə müvafiq sistemlər yaranmışdır. Durğu işarələrinin inkişafı

XV əsrdə diqqəti daha çox cəlb etmişdir. Bu dövrdə kitab çapının yaranması ilə bağlı olaraq durğu işarələrinin sayı çoxalmışdır.

XVIII əsrdən bir sıra işarələr – *sual*, *nida* indiki vəzifəsində işlədilməyə başlanmışdır. Ümumiyyətlə nöqtə, vergül, nöqtəli vergül, sual və sair bildirmək üçün müxtəlif işarələrdən istifadə olunmuşdur. Bunlardan nöqtə və vergül işlədilmiş işarələrə nəzər yetirək.

Nöqtə üçün – sətirin üstündə nöqtə işarəsi (._) bir nöqtə və vergül (.), xaç işarəsi işlədilmişdir. Vergül üçün (._)sətrin altında nöqtə işarəsi və nöqtə üstündə vergül işarəsindən istifadə edilmişdir.

Durğu işarələrindən Azərbaycan yazısında da istifadə edilmişdir. Azərbaycan yazılarında durğu işarələrindən nöqtəni əvəz edən xüsusi işarəyə 1073-cü ildə yazıya köçürülmüş “Kitabi-Dədə Qorqud” əsərində rast gəlirik. Həmin əsərin XV əsrdə köçürülmüş Drezden nüsxəsində hər bir cümlənin sonunda ulduzvari işarə qoyulmuşdur. Lakin təəssüf ki, bu durğu işarəsi geniş yayıla bilməmişdir. XIX əsrin ikinci yarısında mətbuatın Azərbaycanda inkişafı ilə bağlı olaraq bir sıra əsərlərdə müxtəlif formada durğu işarələri işlədilmişdir. 1905-ci ildən sonra yazımızda durğu işarələri get-gedə çoxalmış, 1920-ci ildən isə bunların sabitləşməsinə, təkmilləşməsinə daha çox əhəmiyyət verilmişdir¹.

DURĞU İŞARƏLƏRİ SİSTEMİ

Hər bir dilin öz xüsusiyyətlərinə müvafiq yaranmış durğu işarələrinin cəmi sistem təşkil edir. Bu və ya digər bir

¹ Azərbaycan yazısında işlənən durğu işarələrinin xüsusiyyətləri haqqında əsasən, bu əsərlərdə bəhs olunur: a) C.Əfəndiyev. Azərbaycan dilinin durğu işarələri. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, V cild. Bakı, 1953; b) M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə. Azərbaycan dilinin qrammatikası, II hissə. Bakı, 1957; c) M.Həsənov. Durğu işarələri haqqında, V.İ.Lenin adına APL-nin əsərləri. 1961, ç) M.Hacıyev. Durğu işarələri. Bakı, 1961, d) Z.Budaqova, R.Rüstəmov. Azərbaycan dilində durğu işarələri. Bakı, 1965.

sistem, təbii olaraq, başqasından fərqlənir. Bu fərqlər müxtəlif cəhətdən – miqdarına, vəzifəsinə və s. görə ola bilər.

Azərbaycan yazısında durğu işarələri sistemi aşağıdakı kimidir:

1. Nöqtə (.)	6. Sual işarəsi (?)
2. Vergül (,)	7. Nida işarəsi (!)
3. Nöqtəli vergül (;)	8. Üç nöqtə (...)
4. İki nöqtə (:)	9. Mötərizələr [()]
5. Tire (-) 10.	Dırnaqlar ("")

Müxtəlif durğu işarələri sistemlərindəki fərqlər işarələrin işlədilməsində də özünü göstərir.

Latın yazısında sual və nida işarələri cümlənin sonunda, ıspan yazısında cümlənin (və ya sözün) hər iki tərəfində qoyulur. İspanlar cümlənin (və ya sözün) əvvəlində bu işarələri əksinə çevirərək başaşağı formada işlədirlər.

Bu və ya başqa durğu işarələri sistemini təşkil edən üzvlər əsas vəzifələri ilə bərabər əlavə vəzifə də yerinə yetirə bilər. Məsələn, Azərbaycan yazısındakı nöqtə çoxvəzifəlidir. Bunun əsas vəzifəsi cümlənin bitdiyini bildirməkdir. Lakin ad və familiyanın ixtisarında işlədikdə əlavə vəzifə yerinə yetirir. Yaxud, dırnaq işarəsinə fikir verək. Bu işarənin başqa şəxsin nitqini müəllif nitqindən ayırmaq üçün işlədilməsi, əsas vəzifə, sözün məcazi mənada olduğunu bildirmək üçün istifadə edilməsi isə onun əlavə vəzifəsidir. Bəzi işarələrin əsas vəzifələri qoşalaşa bilər. Məsələn, nida işarəsi cümlənin sonunda işlənərkən həm cümlənin bitdiyini, həm də cümlədə nida mənası olduğunu göstərir. Bu iki vəzifə bir məqamda qoşalaşdığı üçün bunları qoşa əsas vəzifə adlandırmaq olur. İşarələrin bütün bu əsas və əlavə vəzifələri əsasında onların qaydaları müəyyənləşdirilir.

VAHİD DURĞU İŞARƏLƏRİ SİSTEMİ MƏSƏLƏSİ

Vahid durğu işarələri sistemi əmələ gətirmək ümumi dilçilikdə diqqəti cəlb edən problemlər sırasındadır. Bu haqda bir sıra fikirlər irəli sürülmüşdür. Bunlardan biri *ispan durğu işarələr sisteminin bəyənilməsidir*. Bəzi xarici dilçilər ispan yazısında sual və nida cümlələrinin əvvəlində də işarə qoyulmasını müsbət xüsusiyyət hesab edirlər. Fikrimizcə, bu, həqiqətən də müsbət əlamətdir. Çünki oxucu cümlədə sual və ya nida olduğunu əvvəlcədən bilir və cümlənin intonasiyasını buna müvafiq şəkildə tələffüz edir. Durğu işarələrindən bəhs edən dilçilərin bir qismi durğu işarələrinə yeni işarələr əlavə etməyin və bununla da onun sayının çoxalmasının tərəfdarıdır. Onlar *tərəddüd, kinayə, simpatiya, antipatiya* və sair üçün də xüsusi işarələrin olmasını vacib hesab edirlər. Burada müəyyən bir həqiqət vardır. Belə ki, şifahi nitq fasilə, intonasiya, sürət, ton, ritm, ahəng cəhətdən çox rəngarəngdir. Bu zəngin rəngarənglik müasir durğu sistemlərindəki işarələrlə öz əksini tamamilə tapmır. Buna görə də şifahi nitqin bütün cəhətlərinin yazıda əks olunması üçün durğu işarələrinin miqdarını artırmaq olar. Lakin bu işarələr müəyyənləşdirilərkən *öyüd, nəsihət, məsləhət, arzu, tələb, yalvarış, heyrat, təəccüb, istehza, xahiş, əzizləmə, and* və s. əks etdirmək üçün bunların hər birinə dair ayrı-ayrı işarələr deyil, ümumiləşdirə biləcək işarə göstərmək gərəkdir.

Nəhayət qeyd etməliyik ki, vahid durğu işarələri sistemi yaratmaq olar. Bunu mövcud sistemlərin müsbət cəhətlərini götürüb ümumiləşdirmək və bəzi işarələri artırmaq yolu ilə etmək tamamilə mümkün və vacibdir.

İSTİQAMƏTLƏRİNƏ GÖRƏ YAZILARIN TƏSNİFİ

Qədimdən başlayaraq müxtəlif yerlərdə təşəkkül tapmış yazıların özlərinə məxsus bir sıra əlamətləri formalaşmışdır. Bu əlamətlərdən biri yazıların istiqamətidir. Yazı məsələlərinin tədqiqində yazının digər cəhətləri ilə bərabər onun istiqamətindən bəhs edilməsi də zəruridir. Çünki bu məsələ diqqəti az cəlb etmir. Qeyd etməliyik ki, yazının yarandığı ilk dövrdən indiyə qədər keçdiyi tarixə nəzər saldıqda istiqamətə görə çox mürəkkəb bir prosesin əmələ gəldiyini görmək olur. İstər piktoqrafiyada, istərsə də sonrakı yazı tiplərində xalqlar müxtəlif istiqamətlərdə yazmışlar.

Dünya xalqlarının uzaq keçmişindən xəbər verən qədim yazılı abidələri və müasir nümunələri əsasında yazıları istiqamətə görə iki qrupa bölmək olar: üfüqi yazılar, şaquli yazılar.

ÜFÜQİ YAZILAR

Üfüqi yazı forması yazının ilk tipi olan piktoqrafiyada da müşahidə olunur. Qədimdən həkk olunmuş piktoqramların bir qisminin soldan sağa (8-ci şəkildə olduğu kimi), müəyyən qisminin isə sağdan sola (7, 12-ci şəkillərdə olduğu kimi) istiqamətləndiyini görürük. Yazı tiplərində, demək olar ki, belə vəziyyət vardır.

Hərflə yazılar isə başqa tiplərdən fərqli olaraq, istiqamətlərinə görə üç cürdür: a) sağdan sola, b) sağdan sola və soldan sağa, c) soldan sağa yazılar.

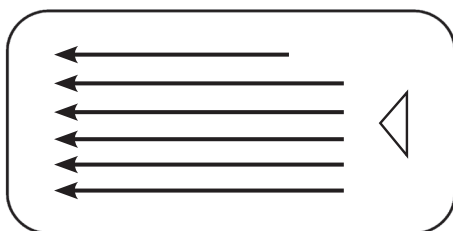
Sağdan sola hərflə üfüqi yazı. Bu növ yazının yaradıcısı finikiyalılar hesab olunur. Onlar ilk dəfə olaraq konsonant yazılarını sağdan başlayıb solda bitirmişlər.

Müasir dövrdə bu yazı növündən yəhudilər, ərəblər və başqaları istifadə edirlər. Yeri gəlmişkən deməliyik ki, uzun zaman Azərbaycan yazısında da sağdan sola forma-

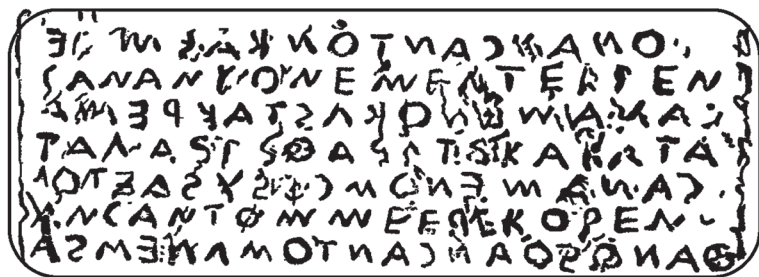
dan istifadə olunmuşdur. Sağdan sola yazının mənfə cəhə-
tini görkəmli ədib M.F.Axundov belə izah edir: "...biz bunu
bilməliyik ki, hər cür xəttin sol tərəfdən sağ tərəfə çəkilmə-
si onun sağdan sola çəkilməsindən asandır. Kağız üzərinə
səttarə qoyub cədvəl çəkənlər bu fikrin doğru olduğunu
təsdiq edə bilirlər. Buna görə də yazını sağdan sola yazan
biz müsəlmanlar öz-özümüzü çətinliyə düşər etmişik".

*Sağdan sola və sol-
dan sağa hərflə üfüqi yazı.*

Yazının bu formasın-
dan qədim yunanlar
istifadə etmişlər. Yu-
nanlar finikiyalıların
əlifbasını götürdükdən
sonra onda bir sıra də-

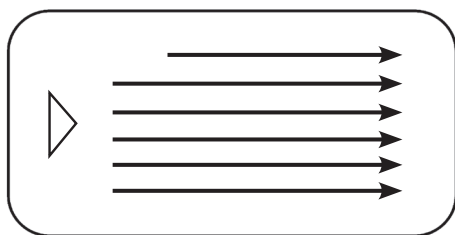
Şəkil 33. Sağdan sola yazının istiqaməti
yişiklik aparmaqla bərabər yazının istiqamətində də dəyişiklik
əmələ gətirmişlər. Onlar yazını *bustrofedon*, *borozdı* üsulu ilə
yazmağa başlamışlar. Bustrofedona görə, birinci sətir sağdan
sola, ikinci sətir soldan sağa, üçüncü sətir sağdan sola yazılır və
bu qayda axıra qədər davam etdirilirdi.

Şəkil 34. Bustrofedon yazının istiqaməti

Bustrofedon yazının mənfə cəhəti ondan ibarət idi ki,
burada hərfin forması yazıya uyğunlaşdırılırdı. Məsələn,
34-cü şəkildəki "K" və "E" şəkilli işarələrə-hərflərə nəzər

yetirək. Bu hərflər sətrin istiqamətindən asılı olaraq iki formada yazılmışdır. Belə bir üsul yazı işini çətinləşdirirdi. Elə buna görə də bustrofedon üsulu ilə yazı çox davam etməmiş, yunanlar bundan əl çəkərək yazını soldan sağa istiqamətləndirmişlər.

Şəkil 35. Soldan sağa yazının istiqaməti

də olan uqarit mixi yazısı soldan sağa yazılmışdı. İndi soldan sağa tərəf yazmaq dünyada ən çox yayılmış və demək olar ki, münasib yazı formasıdır.

Bu yazı formasından Avropanın əksər xalqları istifadə edir. Ümumiyyətlə, yunan əlifbasından yaranmış bütün əlifbaların yazısında yeganə olaraq bu forma hakimdir.

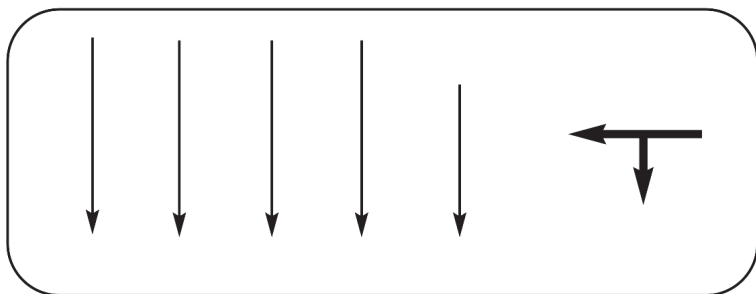
ŞAQLI YAZILAR

Yazı tarixində şaquli yazılar da xüsusi yerə malikdir. Yazının bu formasına hələ şəkli yazılarda rast gəlmək olur. Belə ki, bəzi piktoqrafik yazı abidələrində piktoqramlar yan-yana deyil, alt-alta yazılmışdır. Bu nümunələr ixtisasçılar tərəfindən yuxarıdan aşağı oxunulur.

Şaquli yazı forması, əsasən, ideoqrafik yazı tipində geniş inkişaf tapmışdır. Bu tip yazılar istiqamətlərinə görə əsasən iki yerə bölünür: a) yuxarıdan aşağı, sağdan sola yazı; b) yuxarıdan aşağı, soldan sağa yazı.

Yuxarıdan aşağı, sağdan sola heroqlif şaquli yazı. Bu forma yazıda heroqliflər yuxarıdan aşağı istiqamətdə bir-birinin altınca yazılır, sətrlər isə sağdan sola sıralanır.

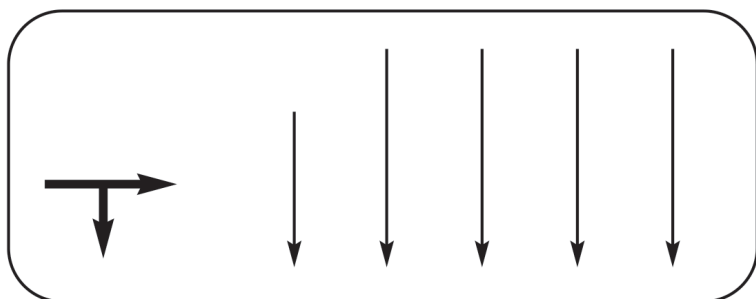
Soldan sağa hərfləli üfüqi yazı. Bu növ yazı soldan sağa doğru yazılır. Lap qədim dövrlərdə soldan sağa yazılar olmuşdur. Məsələn, Finikiya yazısı ilə bir dövr

Şəkil 36. Yuxarıdan aşağı, sağdan sola yazının istiqaməti

Yazının bu formasından çinlilər, yaponlar, koreyalılar və başqaları istifadə etmişlər. Hazırda çin yazısı üfüqi formada yazılır.

Yuxarıdan aşağı, soldan sağa hərfləli şaquli yazı. Bu forma yazıda hərflər bir-birilə bitişib alt-alta yazılır, sətrlər soldan-sağa tərəf istiqamətlənir.

Şəkil 37. Yuxarıdan aşağı, soldan sağa yazının istiqaməti

Bu növ yazıdan çox az istifadə olunmuşdur. Bundan *mançurlar*, *monqollar* istifadə etmişlər. Qədim monqol əlifbası Monqolustan Xalq Respublikasında 1941-ci ilə kimi istifadə olunmuşdur. Həmin tarixdən monqollar öz yazılarını rus qrafikası əsasında qurmağa nail olmuşlar.

Nəhayət qeyd etmək lazımdır ki, tarixdə yazının istiqamətinin belə müxtəlif formalarının meydana çıxması çox təbii hal olaraq dialektik qanunauyğunluqların nəticəsidir. Bu proses bir sıra xalqların yazı tarixindəki rollarını, xidmətlərini aydınlaşdırmağa, müəyyənləşdirməyə imkan verir.

YAZININ TƏKMİLLƏŞMƏSİ VƏ İNKİŞAFINDA YAZI LƏVAZİMATININ ROLU

Yazının inkişafına təsir edən vasitələrdən biri də yazı ləvazimatıdır. Yazı ləvazimatı yazının inkişafına başqa cəhətdən deyil, ancaq işarələrinin forması baxımından təsir etmişdir¹.

Yazı üçün əlverişli ləvazimat hazırlanması ictimaiyyət tarixində ən mühüm məsələlərdən biri olmuşdur. İnsan şüurunun inkişafı ilə əlaqədar olaraq lap qədimdən müxtəlif əşya və materiallardan istifadə edilməyə başlanmış və yazı üçün yeni-yeni münasib vasitələr hazırlanmışdır. Əsrlər keçdikcə bu sahədə insanların təcrübə və bacarıqları artmış, bunun sayəsində get-gedə yazı ləvazimatı da təkmilləşmişdir. Yazı tarixində ən yararlı vasitə kağız olmuşdur. Lakin insanlar bu vasitəni birdən-birə əldə edə bilməmişlər. Bunun, yəni kağızın kəşfinə qədər müxtəlif əşya və materiallardan istifadə olunmuşdur. Bütün bunları üç mərhələyə bölmək olur.

I mərhələ. *Bərk materiallardan istifadə mərhələsidir.* Bu mərhələdə insanlar təbiətdə hazır şəkildə mövcud olan əşya və materiallar üzərində yazı həkk etmişlər. Qədim insanlar hələ çox şeyə hakim ola bilmədikləri dövrdə daş plitələri, ağac parçaları, heyvan sümükləri, metal parçaları və sair üzərində yazı yazmışlar. Bu materiallar üzərində

¹ В.А.Истрин. «Развитие письма». М., 1961, с.361.

xətlər çəkmək, yazı həkk etmək üçün daş və dəmir parçalarından istifadə etmişlər¹.

Yazının inkişafı tarixində bərk materialdan istifadə bir o qədər əlverişli olmamışdır. Belə ki, bu materiallar üzərində asan və tez yazmaq, həmçinin bunları uzaq yerlərə göndərmək çətinlik törətmişdir. Ona görə də insanlar daha münasib material axtarmağa səy göstərmişlər.

II mərhələ. *Yumşaq materiallardan istifadə mərhələsidir.* İnsanlar yazı texnikasını inkişaf etdirmək və bundan geniş miqyasda istifadə etmək üçün yazı işində yumşaq materialdan *papirus, perqament, ipək, palma yarpağı* və başqa yumşaq materiallardan istifadə etmişlər.

Qədim yumşaq yazı materialından birincisi papirusdur. Bunun vətəni Misir, yaradıcısı isə misirlilərdir. Misirlilər Nil çayı ətrafında bitib 3–4 metr boy atan bu bitkidən ilk dəfə olaraq yazı ləvazimatı hazırlamaq üçün istifadə etmişlər. Onların yazı üçün hazırladıqları papirus mürəkkəb və çətin proses nəticəsində əldə edilirdi. İstehsal prosesində müxtəlif əməliyyatlardan sonra papirusu möhkəmləndirmək, davamlılığını artırmaq və hamarlamaq üçün onu balıqqulağı və ya fil sümüyü ilə sıgallamışlar. Bunun da nəticəsində papirus vərəqləri yazı üçün daha əlverişli materiala çevrilmişdi.

Papirus istehsalı sonralar genişlənib Misir sərhədlərini keçmişdir. Məsələn, eramızın I əsərində Romada da papirus hazırlanmışdır. Bu papirusun ilk xammalı Misirdən aparılmışdır. Bundan başqa, digər bir sıra ölkələrdə də papirus istehsal olunmuşdur. İstər Misirin özündə, istərsə də başqa yerlərdə istehsal olunan bu material az tapılır və olduqca baha başa gəlirdi.

¹ Müasir dövrdə bərk materiallar üzərindəki yazıların tədqiqi və oxunulması ilə epigraфика məşğul olur.

Papirus vərəqələrindən istifadə edilərkən onun birinci tərəfi yazılırdı. Eyni zamanda, oxumağı asanlaşdırmaq məqsədilə müəyyən məsələ sütunlarda və sütunlar da bir-birindən müəyyən məsafədə aralı yazılırdı. Yazılmış vərəqlər yapışdırılıb papirus kitab düzəldilirdi. Belə kitablarda bu və ya başqa mövzuya aid əsər əks olunurdu.

Papirus vərəqlərdə riyaziyyat məsələləri də öz əksini tapmışdı.

Papirus kitablار hazırlanarkən ondan çoxlu miqdarda oxucunun istifadə edə bilməsi nəzərə alınırdu.

Papirus üzərində yazı işləri qələmlə aparılırdı. Bu qələm qamış çubuqdan hazırlanır və ucu pemza ilə (daşla) itilənirdi. Mürəkkəb hazırlamaq üçün qurumdan və qırmızı tabaşirdən istifadə edilirdi.

Yazı tarixində XII əsrə qədər (məsələn, Cənubi İtaliyada) bu və ya digər sənədlərin yazılışında papirus işlədilmişdir.

Ən qədim dövrlərdən yazı üçün heyvan dərisindən də istifadə olunmağa başlanılmışdır. Yazı materialı kimi dəridən birinci dəfə bir sıra Asiya xalqları istifadə etmişlər. İlk dövrlərdə heyvan dərisindən lazımi qədər yararlı şəkllə salınmış (38-ci şəkildəki kimi), bəsit formada istifadə olunurdu.

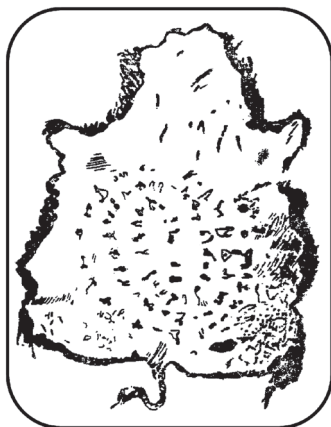
Yazı üçün kifayət qədər yararlı formaya salınmış dəri materialı – perqament bizim eradan əvvəl II əsrdə meydana çıxmışdır. Bu materialın adı *Perqam şahlığı*nın adı ilə bağlıdır. Belə ki, ilk dəfə Perqam hakimiyyətində dəridən yeni tipli material hazırlanmış və bu yazı ləvazimatı sonralar həmişəlik perqament adlandırılmışdır.

Perqament istehsalında müxtəlif əməliyyatlar aparılırdı. İlk dəfə dəri üzərində qalmış ət parçası və qırıntıları təmizlənir, bundan sonra əhənglənirdi, bütün tük götürülür və müəyyən əşya üzərinə salınıb qurudulurdu. Bundan sonra pemza ilə sığallanır və tabaşirlə ağardılırdı. Dəri

üzərində o qədər əməliyyat aparılırdı ki, onun üzü ilə astarını seçmək qeyri-mümkün olurdu.

Yaxşı hazırlanmış perqament heç vaxt rəngini dəyişib salarmırdı.

Perqament üçün ən yaxşı xammal qoyun və keçi dərisi hesab edilirdi. Bununla bərabər bəzən buzov dərisindən də hazırlanırdı. Bunu əvvəllər ancaq kilsə və monastırlarda istifadə olunmaq üçün xüsusi adamlar hazırlayırdı. Lakin sonralar perqament geniş miqyasda istifadə olunmağa başlandığı üçün istehsalı çoxalmış, hətta müxtəlif növləri də əmələ gəlmişdi.

Şəkil 38. Dəri üzərində yazı

Perqament möhkəm və hamar olduğundan yazı işinə çox yararlı idi. Bunun üzərində istənilən şəkildə, həm böyük, həm də kiçik xətlə yazmaq olurdu. Ona görə də perqamentdən geniş istifadə edən xalqlar bundan kitab düzəltmişlər. Bu perqament kitablar latınca kodeks (Codex) adlanırdı.

Perqament vərəqələrdən üst-üstə yapışdırılıb əmələ gətirilən kodeks-perqament kitab antik dövrdə müasir kitab formasında olub, kvadrat şəklində idi. Bunun bir səhifəsi üç-dörd sütuna bölünürdü. Sonralar tədrici olaraq kodeksin forması dəyişmiş, yəni kitab uzun formada hazırlanmış və hər səhifə iki sütuna bölünmüşdür ki, bunun da nəticəsində sütunlar arasında artıq boş yer qalmışdır. Belə bir forma yazının oxunuşunu nisbətən asanlaşdırmışdır.

Perqament kitablara papirus kitabı müqayisə etdikdə yazının inkişafında perqament irəliyə doğru böyük addım

kimi qiymətləndirilir. Belə ki, kodeksi istədiyi yerə aparmaq, onun vərəqələrini lazım olan səmtə bükmək, tutuşdurmaq və s. mümkün olduğu halda, papirus kitabda bunu etmək imkan xaricində idi. Çünki o, kiçik ehtiyatsızlıq və ya müqavimət nəticəsində tez sınıb-tökülə bilirdi və s. Perqamentdən uzun zaman, hətta XIX əsrin I yarısında da istifadə olunmuşdur.

Perqamentdən istifadə edənlər onu özünə uyğun vasitə ilə yazmışlar. Belə vasitə quş lələyi olmuşdur. Perqamentdə yazmaq üçün əsasən qaz lələyindən istifadə edilmişdir. İndiyə kimi tədqiqatçılar lələyin ucunun hansı formalarda yonulduğunu tam müəyyənləşdirməmişlər. Şübhəsiz ki, bu haqda dəqiq fikir olacaqdır.

Qaz lələyi birdən-birə qamış qələmi əvəz etməmişdir. Tarixçilərin fikrincə, bu iki vasitə uzun zaman müvazi işlədilmişdir. Qamış qələmdən Azərbaycanda XX əsrin 20-30-cu illərində də istifadə olunmuşdur. Qaz lələyi yazı üçün qamışa nisbətən bir çox üstünlüyə malik idi. Lələk yazıda barmağın azacıq təzyiqi ilə istənilən şəkildə yazmağa xidmət edirdi.

Lələk müasir yazıda işlənən polad qələm ucunun yaranmasında bünövrə təşkil edərək başlıca rol oynamışdır. Avropada polad qələmucu XIX əsrin ortalarında meydana gəlmiş və indi onun bütün ölkələrdə müxtəlif növü formalaşmışdır. Qeyd etməliyik ki, müasir yazıda istifadə olunan avtoqələmlər (diyircəkli avtoqələm və başqası) yazının formasında, estetikasında müəyyən fərqlər yaratmışdır. Bu qələmlər kalligrafik tələb əsasında hərflərin hissələrinin qalın və nazik yazılmasına imkan vermir.

Beləliklə, deməliyik ki, yumşaq materialdan və onlara müvafiq qamış qələm və lələkdən istifadənin yazının inkişafında mühüm rolu olmuşdur. Bu materiallar birinci mərhələdə istifadə edilənlərdən fərqli olaraq, yazının

zahiri cəhətinin formalaşmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Lakin bu vasitə də özlüyündə yazı üçün tam yararlı deyildi. Bunlar çoxlu və böyük kitablar yaratmağa imkan vermirdi. Eyni zamanda, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, həmin materialları asanlıqla və ucuz qiymətə istənilən miqdarda əldə etmək mümkün olmurdu; xüsusən papirusun istehsalı üçün istifadə edilən bitki dünyanın az bir yerində bitirdi. Həmçinin perqament hazırlamaq üçün böyük miqdarda heyvan məhv etmək lazım gəlirdi. Bütün bunlar isə yazının sürətlə tərəqqisinə mane olurdu.

III mərhələ. *Kağızın yaranması mərhələsidir.* Cəmiyyət tarixinin müəyyən dövründə mədəniyyətin inkişafı ilə bağlı olaraq yazı üçün asan tapılan və ucuz başa gələn materialın əldə edilməsi tələbi ciddi şəkildə meydana çıxdı. Belə bir tələb əsasında kağız yarandı. Kağızın yaranması ən böyük kəşflərdən biri oldu¹. Bu kəşf dünya mədəniyyətinin daha sürətlə inkişafına son dərəcə böyük təsir göstərdi, elmdə, təhsildə yeni dövr açdı. Kağız oxu və yazı prosesində perqamentlərdə baş verən dolaşıqlığa, qüsurlara son qoydu.

Kağızın meydana çıxması əsasında yazının mövqeyi nisbətən artdı və kütlə arasında geniş yayıla bildi. Bununla bərabər, XV əsrdə kitab nəşr olundu. Həmin əsrdən əlyazma kitablar çap kitabı ilə əvəz edilməyə başlandı.

Kağızın yaranması ilə əlaqədar fırça meydana çıxdı, qələm və qələmucu təkmilləşdi, müxtəlif tərkibli mürəkkəblər, tuş və sair əmələ gəldi.

Kağız ilk dəfə bizim eramızın II əsrində Çində meydana çıxmışdır. Kağızı Tzay Lui kəşf etmişdir. Çinlilərin istehsal

¹ Alimlər kəşflərdən bəhs edəndə göstərirlər ki, dünyada ən böyük kəşflərdən biri təkarin əmələ gəlməsi, digəri isə kağızın yaranmasıdır.

etdikləri ibtidai kağız bitkidən hazırlanırdı. Bunun istehsal üsulu da müasir qaydalardan çox-çox fərqli idi.

Məlum olduğu üzrə, VIII əsrə qədər kağızın istehsal üsullarını ancaq çinlilər bilmişlər. Bu sirr başqa xalqlara aydın olmamışdır. Lakin 751-ci ildə Səmərqənddəki Bağdad xəlifəsinin nümayəndəsi hərbi ekspedisiya zamanı Çin sərhədində iki nəfər fəhlə əsir almışdır. Həmin fəhlələr Çində kağız istehsal edən fabrikin fəhlələrindən olmuşdur. Bağdad xəlifəsinin nümayəndəsi fürsətdən istifadə edərək əsir alınmış Çin fəhlələrinin köməyi ilə Səmərqənddə kağız fabriki tikdirmişdir. Bu fabrikdə istehsal olunan kağız ərəb şəhərlərinə göndərilmişdir. Eyni zamanda ərəblərin köməyi ilə Qərbin bir sıra şəhərləri də bu kağızdan əldə edə bilmişlər.

VIII əsrin sonunda Bağdad və Dəməşqdə kağız istehsal olunmuşdur. Dəməşqdə hazırlanan kağız öz əla keyfiyyət və xüsusiyyətlərinə görə böyük şöhrət tapmışdır.

IX əsrin ortalarında Misirdə və başqa yerlərdə də kağız meydana çıxmışdır. Sonralar, XII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Avropanın bəzi yerlərində, XIII əsrdə İspaniyada, həmin əsrin sonunda İtaliyada, XIV əsrdə isə Almaniya və başqa ölkələrdə xüsusi kağız istehsalı yarandı.

XVI FƏSİL

ƏLİFBA PROBLEMİ

ƏLİFBA ANLAYIŞI VƏ TERMİNİ

Hər bir fonografik yazıda işlədilən hərflərin cəminə və bunların müəyyən düzülüşünə əlifba deyilir. Əlifba termini ərəb əlifbasının birinci (əlif) və ikinci (ba) hərflərinin adlarının birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Faktlar göstərir ki, başqa bir sıra xalqlarda da əlifba termini yaratmaq üçün həmin prinsipdən istifadə edilmişdir. Məsələn, yunanlar əlifbalarının birinci (a – alfa) və ikinci (v – vita) hərflərinin adlarının birləşməsindən “alfavita” termini düzəltmişlər. Məlum olduğu üzrə yunan əlifbasında “v” hərfinin adı “vita” sonradan dəyişilib “beta” olmuşdur. Buna müvafiq olaraq almanlar *alphabet*, fransızlar isə *alphabet* termini yaratmışlar.

Əlifbalarda hərflərin düzülüşü yazının inkişafı tarixində müəyyənləşib, ümumqəbul vəziyyət almışdır. Lakin hərflərin əlifbadakı sırası şərti-ənənəvi xarakterdədir. Əgər hərflərin sıralanması hərflərdən istifadə qaydaları və ya başqa məsələlərlə bağlı olsaydı, onda müxtəlif əlifbalardakı bütün eyni hərflərin sıraları da bir-birinə uyğun gələrdi. Halbuki bu, belə deyildir. Məsələn, “ı” hərfinə nəzər yetirək. Bu, rus əlifbasının 29-cu, Azərbaycan əlifbasının isə 13-cü hərfidir. Ümumiyyətlə, hərflərin əlifbada sıralanması problemi¹ xüsusi qanunauyğunluğa tabe deyil

¹ Вах: Н.В.Юшматов. «Проблема алфавитного порядка». Сб. «Язык и мышление», IX, 1940.

və bu, təsadüfi səciyyə daşıyır. Ona görə də dünya əlifbalarında hərflərin sırası bir-birinə uyğun gəlmir.

Dildəki səsləri hərflərlə əks etdirmək çox əlverişli vəsistədir. Bu, birdən-birə və asanlıqla əmələ gəlməmişdir. İnsan təfəkkürünün əvəzsiz bəhrələrindən olan əlifba onlarca əsrlərin və nəsillərin məhsuludur.

ƏLİFBANIN MƏNŞƏYİ

Məlumdur ki, insanlar öz nitqlərini fonetik cəhətdən təhlil etməyə alışdıqları zaman səsləri işarələrlə, yəni hərflərlə əks etdirməyə başlamışlar. Sözdəki səslər hərflərlə göstəriləndən sonra əlifba meydana çıxmışdır.

Əlifbanın əmələ gəlməsinə dair dünya alimləri arasında çox müxtəlif fikirlər vardır. İrəlidə deyildiyi kimi, alimlərin bəzisi misirliləri, bəzisi minoyları, bəzisi də finikiyalıları əlifbanın yaradıcısı hesab edirlər. Lakin əlifbanın yaradılmasında həm misirlilərin, həm minoyların, həm də finikiyalıların böyük rolu olmuşdur.

Əlifbanın mənşəyinə dair Misir nəzəriyyəsinə görə, yazı tarixində ilk dəfə olaraq səsləri əks etdirən işarələr bizim eradan əvvəl Misir yazısında əmələ gəlmişdir. Həmin işarələr ancaq samit səsləri bildirirdi. Misirlilər ilk dəfə olaraq hərf yaratmalarına baxmayaraq, sırf həfli yazıdan istifadə edə bilməmişlər. Çünki onların istifadə etdikləri yazıda hərflər heroqliflərlə qarışıq şəkildə işlənilmişdir.

Qədim Misir yazısı minoy yazısının inkişafına xüsusi təsir göstərmişdir. Müəyyən zaman ərzində Misir yazısından minoy heca yazısına bəzi işarələr keçmiş; bununla yanaşı, həmin yazıda hecaları bildirmək üçün bir sıra yeni işarələr də meydana çıxmışdır.

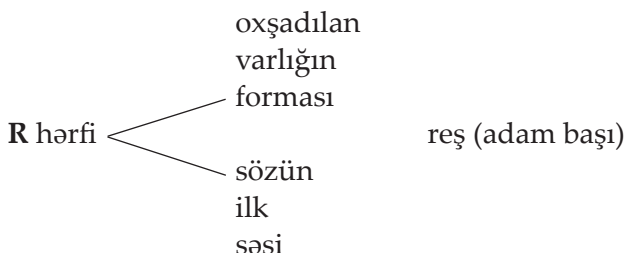
Misir və minoy yazılarının təsirində qədim qərbi sami xalqları bir sıra hərfi-səs əlifbası yaratmışlar. Sami dillərin yazılarından ən çox intişar etmiş Finikiya yazısıdır. Bu yazının sahib-

ləri III minillikdə yaşamışlar. Onlar qonşu xalqlarla mübarizə aparan və müstəmləkə saxlayan xalq olmuşdur. Finikiyalılar o dövrün məşhur ticarətçiləri idi. Onlar ticarət məqsədilə uzaqlara səfər etmiş, bir çox yerlərə üzüb getmişlər.

Finikiyalıların dili qədim ərəb dilinə yaxın olmuşdur. Bu dildə sözlər ən çox samitlə başlanır. Finikiya dilinin bir sıra yazılı abidələri indiyə kimi qalmışdır. Həmin abidələr müxtəlif yerlərdə tapılmışdır. Bu onu göstərir ki, o dövrdə Finikiya yazısının coğrafiyası çox geniş olmuşdur.

Cəmiyyət tarixində ilk səs-yazı sistemlərindən biri olan¹ Finikiya yazısında 22 *hərfl* işlənilmişdir. Bu hərflərlə dilin fonem sistemi əks olunurdu. Finikiyalılar istifadə etdikləri hərflərə, təxminən, “a” səsini bildirən işarədən başlayaraq əlifba sırası müəyyənləşdirmişlər. Həmin sıra sonradan yaranan əlifbalar üçün də əsas kimi qəbul edilmişdir.

Finikiya əlifbasındakı hərflərin hər biri təbiətin canlı və cansız varlıqlarına bənzədilərək yaradılmışdır². Eyni zamanda, əlifbadakı hərflərin adları da vardır. Bu adlar akrofonik prinsip əsasında verilmişdir. Qeyd olunan prinsipə görə, bu və ya başqa bir hərfin bildirdiyi səs həmin hərfin adını göstərən sözün birinci səsi olmalıdır; məsələn:

¹ В.А.Истрин. «Возникновение и развитие письма». М., 1965. с. 275.

² Dilçilik ədəbiyyatında Finikiya hərflərinin yaranmasına dair hələ vahid fikir yoxdur. Belə ki, bəzi alimlər (Lenorman, de Ruje) bunun Misir yazısından alındığını, bəziləri (Georgiyev) minoy yazısından əmələ gəldiyini söyləyirlər.

Deməli, “r” hərfi adam başına bənzədilərək və “baş” mənasını bildirən “reş” sözünün ilk səsinə əks etdirmişdir. Eləcə də **A** (alef – öküz), **M** (mem – su), **Ş** (şin – diş) hərfləri yaradılmış və adlandırılmışdır. Yeri gəlmişkən deməliyik ki, bu hərflər müasir yazımızda da öz ilk quruluşunun izlərini saxlamışdır.

Məlum olduğu kimi, hərflə yazı başqa yazı tiplərindən asan və sadədir. Bu sadəlik və asanlıq nəticəsində Finikiya əlifbası dünyanın bir çox ölkəsinə yayılmışdır.

ƏLİFBANIN YAYILMASI

Finikiya əlifbası bir çox əlifbaların əsasını təşkil edərək onların ulu valideyni – mənbəyidir. Bu əlifbadan əvvəlcə qonşu xalqlar istifadə etmişlər, sonralar isə get-gedə başqa xalqlar arasında yayılmağa başlamışdır. Finikiya əlifbasının uzaqlara yayılmasına, birinci növbədə, finikiyalıların özləri səbəb olmuşlar. Doğrudur, onlar əlifbanı yaymağı qarşılıqlı məqsəd qoymamışlar. Lakin ticarətlə daha çox məşğul olan bu xalq özgə ölkələrə ticarət səfəri zamanı yazılı əlaqə vasitəsi kimi əlifbadan istifadə etmişlər və bu prosesdə başqa xalqlar da əlifbanı əxz etməli olmuşlar. Beləliklə, ilk dövrlərdə Finikiya əlifbası öz vətəninə ticarətlə bağlı olaraq uzaqlara yayılmışdır. Adətən əlifba alınma yolu ilə bir xalqdan başqasına keçir. Bu alınma ticarət əlaqələri ilə bağlı olduğu kimi mədəniyyətlə də əlaqədar olur. Məhz Finikiya əlifbası sonralar mədəniyyətlə də bağlı olaraq yayılmışdır.

Finikiya əlifbası cədvəli

Hərflərin sırası	Hərflər	Oxunuşu	Hərflərin adları	Hərflərin sırası	Hərflər	Oxunuşu	Hərflərin adları
1	𐤀	,	Alef	12	𐤌	l	Lamed
2	𐤁	b	Bet	13	𐤍	m	Mem
3	𐤂	q	Qimel	14	𐤎	n	Nun
4	𐤃	d	Dalet	15	𐤏	s	Sameh
5	𐤄	h	He	16	𐤐	,	Ain
6	𐤅	v	Vav	17	𐤑	p	Pe
7	𐤆	z	Zayin	18	𐤒	tm	Zade
8	𐤇	x	Het	19	𐤓	k	Kof
9	𐤈	t	Tet	20	𐤔	r	Reş
10	𐤉	y	Yod	21	𐤕	ş	Şin
11	𐤊	k	Kaf	22	𐤖	t	Tau

Yazı tarixçilərinin müəyyən etdiklərinə görə, Finikiya əlifbası iki istiqamətdə yayılmışdır: a) şərq istiqamətində; b) qərb istiqamətində¹.

1) ARAMİ ƏLİFBASI VƏ ONUN ƏSASINDA YARANAN ƏLİFBALAR

Şərqdə Finikiya əlifbası əsasında ilk dəfə arami əlifbası meydana çıxmışdır. Aramilər ərəb səhralarında yaşayırdılar. Onlar çətin həyat şəraiti olan səhralarda çox həyat sürə bilmədikləri üçün Suriya, Mesopotamiya və başqa yerlərə köçmüşlər. Aramilər çox bacarıqlı və fəal olduq-

¹ V.A.İstrin. Göstərilən əsəri, səh. 303.

larından ətrafdakı xalqlardan fərqlənmiş və öz yazılarını onlara verə bilməşlər. Arami əlifbası az vaxtda sami xalqları arasında mühüm əlaqə vasitəsinə çevrilmişdir. Həmin xalqlar bu vasitədən ticarət zamanı və eləcə də təsərrüfat işlərində istifadə etmişlər.

Şərqdə geniş şöhrət qazanmış arami yazısı əsasında sonralar bütün Şərqi əlifbalı yaranmışdır. Alimlər həmin əlifbalı dörd budağa bölürlər: a) yəhudi budağı, b) Suriya budağı, c) İran budağı, ç) ərəb budağı.

Bu əlifba budaqlarında ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, bunlarda qədim Finikiya əlifbasının sağdan-sola yazılması və konsonantlıq prinsipi saxlanılmışdır. Bununla yanaşı, onları bir-birindən fərqləndirən xüsusi əlamətlər də vardır. Arami mənşəli ərəb əlifbasının ən qədimi *"kufi"* yazı adlanır. Bu əlifba Kufə şəhərinin adı ilə bağlıdır.

Qədim ərəb əlifbasında hərflərin miqdarı az olmuş, sonradan bəzi hərflər artırılmışdır. Kufi əlifbasının inkişafı nəticəsində formalaşmış müasir ərəb əlifbasında 28 hərflər¹. Onların 3-ü uzun sait, 25-i isə samit işarəsidir.

Ərəb əlifbasının 22 hərfi sözün əvvəlində, ortasında və sonunda yazılarkən başqa qrafik forma alır. Bəzi hərflər isə şəkli cəhətdən bir-birinə çox oxşayır, bunlar ancaq nöqtələr vasitəsilə fərqləndirilir.

Ərəb əlifbası qədimdən başlayaraq çox geniş yayılmışdır. Bu əlifbanın yayılmasına, əsasən, islam dini səbəb olmuşdur. Ərəb əlifbası əsrlər boyu türkdilli xalqlar arasında da əlaqə vasitəsi kimi işlənilmişdir. Bu xalqlara, eləcə də bizə ərəb əlifbasının gətirilməsi ərəblərin işğalçılıq siyasəti ilə bağlı idi². Azərbaycan yazısında bu əlifbadan istifadə edilmişdir.

¹ Ə.Məmmədov. "Ərəb dili". Bakı, 1971, səh. 11.

² M.F.Axundov. Əsərləri. III cild, Bakı, 1962, səh. 174.

2) YUNAN ƏLİFBASI VƏ ONDAN YARANAN ƏLİFBALAR

Qərbdə Finikiya əlifbası əsasında qədim yunan əlifbası əmələ gəlmişdir. Finikiya əlifbasını Avropaya finikiyalılar aparmışlar. Belə ki, finikiyalılar ticarət məqsədilə Yunanıstana gəlib-getmişlər və bu zaman yunanlar onlardan yazını öyrənmişlər.

Yunanlar Finikiya əlifbasını müəyyən dərəcədə təkmilləşdirmiş, ona sait səslər üçün işarələr əlavə etmişlər (artıq hərfləri saitləri bildirmək üçün işlətməmişlər). Beləliklə, yunan əlifbası öz konsonant mənşəyindən ayrılıb yeni tipli – vokallaşdırılmış əlifba kimi formalaşmışdır. Eyni zamanda, yunanlar hərflərin yazılış istiqamətini də dəyişib soldan-sağa çevirmişlər. Bu əlifbada 24 hərf vardır. Bunlardan 7-si sait, 17-si isə samit işarəsidir.

Yunanıstanın özünün və müstəmləkələrinin ərazisi ilə əlaqədar olaraq yunan əlifbası müxtəlif variantlarda şaxələnmişdir. Buna görə də alimlər yunan əlifbasını iki qola bölürlər: a) qərbi yunan əlifbası; b) şərqə yunan əlifbası.

a) *Qədim yunan əlifbasının qərb qolu.* Yunan əlifbasının bu qoluna etrusk əlifbasını da aid edənlər vardır¹. Etrusklar İtaliyanın qədim mədəni xalqı idi. Bunlar İtaliyanın bütün tayfalarına güclü mədəni və siyasi təsir göstərirdilər. Etrusklar latınların da inkişafına böyük təsir etmişlər.

Etrusk əlifbası bizim eradan əvvəl VIII əsrdə meydana çıxmışdır. Onlar yunanlardan aldıkları əlifbanı get-gedə öz dillərinin fonetik quruluşuna uyğunlaşdırmışlar.

¹ Etrusklar mənşəcə türk olmuşlar. Bunlar türk və saka tayfalarının birləşməsindən yaranmışlar.

Klassik yunan əlifbası cədvəli

Hərflərin sırası	Hərflər	Oxunuşu	Hərflərin adları	Hərflərin sırası	Hərflər	Oxunuşu	Hərflərin adları
1	Αα	a, a	<i>Alfa</i>	13	Νν	n	<i>Nyu</i>
2	Ββ	b	<i>Betta</i>	14	Ξξ	ks	<i>Ksi</i>
3	Γγ	q	<i>Qamma</i>	15	Οο	o	<i>Omikron</i>
4	Δδ	d	<i>Delta</i>	16	Ππ	p	<i>Pi</i>
5	Εε	e	<i>Epsilon</i>	17	Ρρ	r	<i>Ro</i>
6	Ζζ	dz	<i>Dzeta</i>	18	Σς	s	<i>Sigma</i>
7	Ηη		<i>Eta</i>	19	Ττ	t	<i>Tau</i>
8	Θσ	th	<i>Teta</i>	20	Υυ	i, ü	<i>İpsilon</i>
9	Ιι	i, i	<i>İota</i>	21	Φφ	f	<i>Fi</i>
10	Κκ	k	<i>Kappa</i>	22	Χχ	x (ph)	<i>Xi</i>
11	Λλ	l	<i>Lambda</i>	23	Ψψ	ps	<i>Psi</i>
12	Μμ	m	<i>Myu</i>	24	Ωω	o	<i>Omeqa</i>

Bu prosesdə əmələ gələn dəyişikliklər etrusk əlifbasını yunan əlifbasından fərqləndirmişdir.

Etrusk əlifbasının təsirindən latın əlifbası meydana çıxmışdır¹. Latın tayfaları Mərkəzi İtaliyanın qərbində yaşayırdılar. Bunların yayıldıqları sahə Latsium adlanırdı. Latsiumun sakinləri və dilləri latın adlanırdı. Bizim eradan əvvəl və əsrin son illərində Roma şəhəri Latsium vilayətinin mərkəzi olmuşdur. Bu şəhərin adı ilə bütün latın tayfaları birləşmiş və romalılar adlanmışlar. Elm müəyyən etmişdir ki, eradan əvvəl VII–VI əsrlərdə romalılarda dövlət quruluşu sürətlə in-

¹ Latınların yunan əlifbasını hansı yolla almaları haqqında müxtəlif fikir vardır. Bəziləri bunun yunan müstəmləkələrindən, bəziləri isə etrusklardan alındığını göstərirlər. Latın əlifbasının kimə məxsus olmasına dair yeni fikirlər meydana çıxmış, mübahisələr çoxdur.

kişaf etmiş və bu öz təsirini yazıya da göstərmişdir. Beləliklə, eramızdan qabaq VII–VI əsrlərdə latın-Roma yazısı meydana çıxmışdır¹. İlk latın əlifbasında 21 hərf olmuş, sonra 2 hərf artırılaraq klassik latın əlifbasında hərflərin miqdarı 23-ə çatdırılmışdır. Daha sonra latın əlifbasına bir neçə hərf də əlavə edilmiş, hərflərin sayı 26-ya qaldırılmışdır.

Romalılar əvvəllər bütün İtaliyanı ələ keçirmək və sonra dünyada hökmranlıq etmək iddiasında olmuşlar. Buna görə də Roma birliyi yarandıqdan sonra bir sıra ölkələrə hücum etmişlər. Roma imperiyası dövründə ələ keçirilmiş ölkələrin xalqları latın əlifbasını qəbul etmişlər və beləliklə, bu əlifba Avropaya geniş yayılmışdır. Sonradan latın əlifbasından bir çox xalqlar da istifadə etməyə başlamışlar. Hazırda müasir ingilis, fransız, alman, türk, italyan və s. əlifbaların əsasını latın əlifbası təşkil edir.

Latın əlifbası cədvəli

<i>Hərflərin sırası</i>	<i>Hərflər</i>	<i>Oxunuşu</i>	<i>Hərflərin adları</i>	<i>Hərflərin sırası</i>	<i>Hərflər</i>	<i>Oxunuşu</i>	<i>Hərflərin adları</i>
1	A a	a	A	14	N n	n	En
2	B b	b	Be	15	O o	o	O
3	C c	k, ts	Ke, tse	16	P p	p	Pe
4	D d	d	De	17	Q q	k	Ku
5	E e	e	E	18	R r	r	Er
6	F f	f	Ef	19	S s	s, z	Es
7	G g	g	Ge	20	T t	t	Te
8	H h	h	Ha	21	U u	u	U
9	I i	i	İ	22	V v	v	Ve
10	J j	j	Jota	23	W w	v	Dubl-ve
11	K k	k	Ka	24	X x	ks	İks
12	L l	l	El	25	Y y	i, u	Upsilon
13	M m	m	Em	26	Z z	z	Zeta

¹ V.A.İstrin. Göstərilən əsəri, səh. 364-365.

Latın əlifbasından Azərbaycan yazısında da istifadə olunmuşdur. 1922-ci ildə latın qrafikası əsasında qurulmuş əlifbadan 1940-cı ilədək istifadə edilmişdir. Azərbaycan yazısının sadələşdirilməsində bu əlifbanın xüsusi əhəmiyyəti olmuşdur. 1992-ci ildən yenidən həmin əlifbaya qayıdılmışdır.

b) *Qədim yunan əlifbasının şərq qolu*. Yunan əlifbasının şərq-yunan qolu əsasında Vizantiya əlifbası meydana çıxmışdır. Vizantiya yunan əlifbası əsasında xristianlığı qəbul etmiş bir sıra xalqların əlifbaları əmələ gəlmişdir. Belə əlifbadan biri də slavyan əlifbasıdır. Bu əlifba IX əsrin sonunda Bolqariyada yaradılmışdır. Qədim slavyan əlifbasının yaradılması dini-siyasi məqsədlə bağlıdır.

Qədim slavyan əlifbasını yunan missionerləri olan Kirill qardaşları (826-869) düzəltmişdir. Yunan dilində yazılmış dini kitablar slavyanlar arasında geniş yayılmışdı. Bu kitabları oxumağa ehtiyac hiss olunurdu. Buna görə də moraviyalılar Vizantiya imperatorundan nümayəndə istəmişlər. Vizantiya imperatoru bu məqsəd üçün Kirill qardaşlarını münasib bilmişdir. Çünki Kirill qardaşları Vizantiya imperiyasının elçisi kimi bir çox qonşu ölkələrə gedib-gəlmiş və xüsusi təcrübəyə malik idilər. Bundan əlavə, onlar yunan, latın, yəhudi, ərəb və slavyan dillərini bilirdilər. Bu keyfiyyətlərinə görə Kirill qardaşları Bolqariyaya göndərilmiş, Mefodi (820–885) ilə birlikdə az müddət içərisində 3–4 dini kitabı slavyan dilinə tərcümə etmişdir. Bununla bərabər, həm də slavyanlar üçün əlifba da düzəltmişdir. Qədim slavyan əlifbası iki formada idi. Bunun biri *kirillisa*, digəri isə *qlaqolisa* adlanırdı. Kirillisa slavyanlar arasında daha tez və geniş yayılmışdır. Bu əlifba 43 hərfdən ibarətdir. Bunun 24-ü yunan əlifbasından götürülmüş, 19-u isə əlavə edilmişdir. Müasir rus əlifbası bu Kirill əlifbasından əmələ gətirilmişdir. Onun indiki vəziyyətinə qədər bir çox dəyişiklik edilmişdir.

Rus əlifbası cədvəli

Hərflərin sirası	Hərflər	Oxunuşu	Hərflərin adları	Hərflərin sirası	Hərflər	Oxunuşu	Hərflərin adları
1	А а	a	A	18	П п	r	Er
2	Б б	b	Be	19	С с	s	Es
3	В в	v	Ve	20	Т т	t	Te
4	Г г	q	Qe	21	У у	u	U
5	Д д	d	De	22	Ф ф	f	Ef
6	Е е	ye	Ye	23	Х х	x	Xa
7	Е ё	yo	Yo	24	Ц ц	t	Tse
8	Ж ж	j	Je	25	Ч ч	ç	Çe
9	З з	z	Ze	26	Ш ш	ş	Şa
10	И и	i	İ	27	Щ щ	şş	Şşa
11	Й й	y	Qısa i	28	Ъ ъ	—	Yer
12	К к	k	Ka	29	Ы ы	ı	Yerı
13	Л л	l	El	30	Ь ь	—	Yer(unşaq)
14	М м	m	Em	31	Э э	e	E
15	Н н	n	En	32	Ю ю	yu	Yu
16	О о	o	O	33	Я я	ya	Ya
17	П п	p	Pe				

Keçmiş sovetlər məkanında yaşayan xalqların bir çoxu öz əlifbalarını rus qrafikası əsasında qurmuşdular.

**MÜASİR DÖVRDƏ GENİŞ YAYILMIŞ
ƏLİFBALAR**

Müasir əlifbalar. Hazırda dünya əhalisinin müxtəlif formalı hərfi-səs yazılarında təxminən 250 əlifbadan istifadə edilir. Bu əlifbaların hamısı zahiri cəhətdən bir-birinə oxşamır. Bunların bəziləri bir-birinə yaxındır, bəziləri isə tamamilə fərqlidir. Məsələn, ingilis əlifbasına nəzər yetirək. Bu əlifbadakı işarələrin çoxu qədim yunan və ya latın

əlifbasındakı hərflərin eynidir. Lakin ingilis əlifbası ərəb əlifbası ilə tutuşdurulduqda orada heç bir oxşar işarəyə rast gəlmək olmur. Deməli, bunlar ayrı-ayrı əlifba sistemləri nəticəsində formalaşmış və yaxın qohum olmayan əlifbalardır.

Müasir əlifba tələbləri. Klassik əlifbalardan fərqli olaraq, müasir əlifba bir neçə vacib tələbə cavab verməlidir. Həmin tələblər aşağıdakılardır:

1. **Fonetik tələb.** Əlifba dilin fonetik quruluşunu, fonemlərini yazıda əks etdirməlidir. Bu o demək deyildir ki, dildə nə qədər səs varsa, əlifbada da bir o qədər hərf olmalıdır. Məlum olduğu üzrə, hər bir dildə çoxlu fonem-səs və fonem-səs variantları mövcuddur. Əlifba dilin bütün bu fonem-səslərini və bunların çalarlarını tam əks etdirərsə, yazı mürəkkəb xarakter alıb olduqca ağırlaşar və bunun nəticəsində onun istifadəsi çətinləşər. Elə buna görədir ki, müasir rus ədəbi dilində 40-dan artıq fonem-səs olduğu halda, rus əlifbasında 33 hərf vardır. Ümumiyyətlə, dildə olan fonem-səslərin miqdarı qədər hərfi olan əlifba ideal fonografik əlifba hesab edilir. Lakin belə əlifba yoxdur¹. Hərflərin miqdarının az olması müasir əlifbalar üçün xarakterik cəhətdir. Ancaq deməliyə ki, hərflərin sayını mexaniki formada azaltmaq olmaz, çünki bu, yazıda təhrifə aparıb çıxara bilər.
2. **Qrafik və poliqrafik tələb.** Bu tələbə görə, hərflərin yazılışı sadə olmalıdır. Burada artıq xətlərə, müxtəlif diakritik işarələrə, bir səsi bildirmək üçün iki və çoxişarəli hərfə (liqatur hərfə) yer verilməməlidir. Bütün bunlar yazının kağızda az yer tutmasına, başlıca cəhətlərdən olan qənaətə imkan yaradır. Müa-

¹ А.А.Реформатский. «Введение в языкознание». М., 1967, с. 367.

sir əlifbaların çoxunda bu tələbə xüsusi əhəmiyyət verilmişdir.

3. *Estetik və kalliqrafik tələb.* Əlifbanın hərflərinin zahir cəhətdən gözəlliyi və zərifliyi də əsas şərtlərdən hesab olunur. Buna görə də əlifbaların yaradılmasında estetik cəhət də ön plana çəkilir. Hər bir xəttin qəşəngliyinə xüsusi nəzər yetirilir.
4. *Pedaqoji və psixoloji tələb.* Bu tələbə əsasən, əlifbanın yazılışı və oxunuşu asan olmalıdır. Bunun üçün əlifbadakı hərflər dəqiq olmalı, biri digərindən tez seçilib fərqlənməlidir. Əlifbanın oxunuşunda çoxmənalılığa yol verilməməlidir.

Geniş yayılmış əlifba sistemləri. Müasir dövrdə əlifba sistemlərindən üçü daha geniş yayılmışdır. Bunlardan biri *latın əlifbası* əsasında yaradılmış əlifba sistemidir. Bu sistemdən indi Amerika, Avropa, Afrika və Avstraliya ölkələrində istifadə olunur. V.A.İstrin dünya əhalisinin 30 faizindən artığının bu əlifba sistemindən istifadə etdiyini müəyyənləşdirmişdir.

Geniş yayılmış ikinci əlifba sistemi *slavyan-Kirill qrafikası* əsasında yaradılmış əlifbalardır. Bu sistemdən Avropa və Asiyanın bir çox xalqları istifadə edirlər. Dünya əhalisinin 10 faizinin bu əlifba sistemindən istifadə etdiyi göstərilir.

Nəhayət, geniş yayılmış sistemlərin üçüncüsü ərəb əlifbasıdır. *Ərəb əlifbasından* bütün ərəb ölkələrində, bundan əlavə İranda, Əfqanıstanda, Pakistanda, Çində (uyğur) istifadə olunur. V.A.İstrinin hesabladığına görə, bu əlifba sistemindən istifadə edən əhalinin miqdarı dünya əhalisinin təxminən 10 faizini təşkil edir.

Çox geniş yayılmış bu üç sistemdən birinci və ikincisi bir çox cəhətdən üçüncüdən daha asan və sadədir. Ona görə də hazırda bəzi xalqlar öz yazılarında həmin sistemlərdən istifadə etməyə xüsusi meyil göstərilir.

BEYNƏLXALQ ƏLİFBA PROBLEMİ

Müasir dünya ictimaiyyətini maraqlandıran problemlərdən biri beynəlxalq əlifba yaratmaqdır. Beynəlxalq əlifba xalqların mədəni əlaqələrinin daha da genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsində başlıca vasitə ola bilər. Elə buna görədir ki, bu sahədə bir sıra mülahizə və əməli təkliflər meydana çıxmışdır. Hətta bəzi ölkələrdə beynəlxalq əlifba sistemləri nümunələri tərtib edənlər də vardır. Lakin indiyə kimi bunların heç biri beynəlxalq əlifba kimi qəbul edilməmişdir.

Beynəlxalq əlifba yaratmağa cəhd göstərənlərdən biri həmyerlimiz, filoloq Məmmədov Əli Həmid oğlu Kürdüstanı olmuşdur. O, 1960-cı ildə bütün dünya dilləri üçün vahid yazı sistemi təklif etmişdir. Bu əlifba dildəki samit səsləri ifadə etmək üçün yeddi işarədən, sait səsləri ifadə etmək üçün isə iki işarədən ibarətdir. Ə.Kürdüstanı öz əlifbasını bir neçə beynəlxalq elmi məclisdə nümayiş etdirmişdir.

Yeni əlifbanın üstünlüklərindən biri onun işarələrinin sayının az olmasıdır. Burada qrafemlərin sadəliyi də əlifbanın diqqəti cəlb edən müsbət cəhətlərindəndir.

Ə.Kürdüstanının yaratdığı əlifba dünya əlifbaları sistemində fərqlənir. Bu əlifbanın üstün cəhətlərini nəzərə alıb dünya dillərinə tətbiq etmək faydalı olar.

XVII FƏSİL

STENOQRAFİK YAZI

STENOQRAFIYA VƏ ONUN ƏHƏMİYYƏTİ

Ünsiyyətə köməkçi vasitə olaraq istifadə edilən yazı formalarından biri də stenoqrafik yazıdır. Nitqi qısa və iti sürətlə əks etdirən yazı elmdə stenoqrafiya¹ adlanır. *Stenoqrafiya* xüsusi yazı sistemi olduğu üçün onun özünəməxsus nəzəriyyə, qanun və prinsipləri mövcuddur. Stenoqrafik yazının nəzəriyyəsi dilçilik elmi ilə bərabər psixoloji, fizioloji, məntiqi faktlar əsasında yaradılmışdır.

Yazının təşəkkülü və inkişafı prosesində insanlar ilk mərhələdə yazının sadə və asan olması, fikri lazımı səviyyədə əks etdirə bilməsi ilə maraqlanmışlar. Bu cəhətlə yanaşı, sürətlə yazmaq məsələsi də diqqəti cəlb etmişdir.

YAZIDA SÜRƏT MƏSƏLƏSİ

Adi yazı haqqındakı təlimdən aydın olduğu kimi, ilk yazının sürəti çox yavaş idi. Yazıda sürətin azlığı ondan geniş istifadə olunmağa imkan vermirdi. Belə bir vəziyyət yazının sürətini artırmaq zəruriliyini meydana çıxarmışdı. Vokallaşdırılmış fonografik yazının sürətini çoxaltmaq üçün kiçik hərflər – “*miniskul*”² yaradılmışdır.

¹ *Stenoqrafiya* – iki yunan sözündən ibarətdir. “*Stenoe*” – yığcam, “*grapho*” – yazıram deməkdir. Termin kimi stenoqrafiya qısa yazmaq, yığcam yazmaq anlayışını ifadə edir.

² “*Miniskul*” kiçik, “*mayiskul*” isə böyük hərfdir.

Kiçik hərflərin yaranması ilə tez yazmaq tələbi nisbətən ödənilmiş, ilk yazıda olduğu kimi, hərflər düz xətlə deyil, müxtəlif formalı xətlərlə yazılmağa başlanmışdır. Bunun da nəticəsi olaraq normal adi yazıda orta hesabla *dəqiqədə 20 söz* yazmaq imkanı əldə edilmişdir. Lakin bu sürət danışanın nitqinin həmin anda yazılmasına, qeyd olunmasına imkan vermir. Çünki adi yazının sürəti ilə nitqin sürəti arasında qeyri-bərabərlik vardır. Bu qeyri-bərabərlik nətiqlərin nitqində $1/6$ nisbətindədir. Belə ki, adi halda insan dəqiqədə *70-80 söz tələffüz etdiyi halda*, nətiqlərin nitqində bu rəqəm 120-dən artıq qalxır ki, indiki adi yazının texniki cəhəti bunlardan 20 sözdən artıq yazmağa imkan vermir. Adi sürətli yazı insanların nitqini söylənilən anda tam əks etdirə bilmədiyi üçün iti sürətli yazı tələbi qarşıya çıxmışdır. Belə bir tələbi ödəyən, yəni nitqi maksimum sürətlə əks etdirən yazı sistemi stenoqrafiya olmuşdur.

STENOQRAFIYANIN ƏHƏMİYYƏTİ

Nətiqlik sənəti ilə bağlı təşəkkül tapan stenoqrafiya xüsusi mədəni-siyasi əhəmiyyətə malikdir. Bu növ yazı bir neçə cəhətdən faydalıdır.

Birincisi, ən iti danışığı həmin anda bütövlüyü ilə qeydə almağa imkan verməsidir. Siyasi və ictimai xadimlərin alovlu çıxışları, alim və yazıçıların nitqləri stenoqrafiyanın köməyi ilə geniş oxucu kütləsinə çatdırılır. Bütün şifahi söylənilən nitqlər stenoqrafiya vasitəsilə mətbuatın ixtiyarına keçir. Mətbuat isə onu geniş yaya bilir.

İkincisi, yazı prosesində vaxta çox-çox qənaət olunmasına şərait yaratmasıdır. Stenoqrafiya adi yazını əvəz edəndə vaxta və eləcə də yazı vasitəsinə xeyli qənaət olunur.

Üçüncüsü, stenoqrafiya müşahidələri daha tez qeydə almağa kömək edir.

Dördüncüsü, “Stenoqrafiyanın daha geniş mənası və əhəmiyyəti – zehni əmək sahəsində çalışan milyonlarla adamın əməyinin səmərələşdirilməsindədir”¹.

STENOQRAFİK YAZI SİSTEMİNİN TARİXİ

Stenoqrafik yazının tarixi də uzaq keçmişdən başlayır. Lap qədimdə bir sıra xalqların nümayəndələri müxtəlif stenoqrafiya sistemləri yaratmışlar. Uzaq keçmişdən təson illərə qədər yüzdən artıq stenoqrafiya sistemi meydana çıxmışdır. Bütün bu sistemlər öz xüsusiyyətlərinə, quruluşlarına və digər cəhətlərinə görə bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir. Yaranmış stenoqrafik yazı sistemlərinin əsas cəhətləri nəzərə alındıqda onlar iki yerə bölünür: antik stenoqrafiya sistemi; müasir stenoqrafiya sistemi.

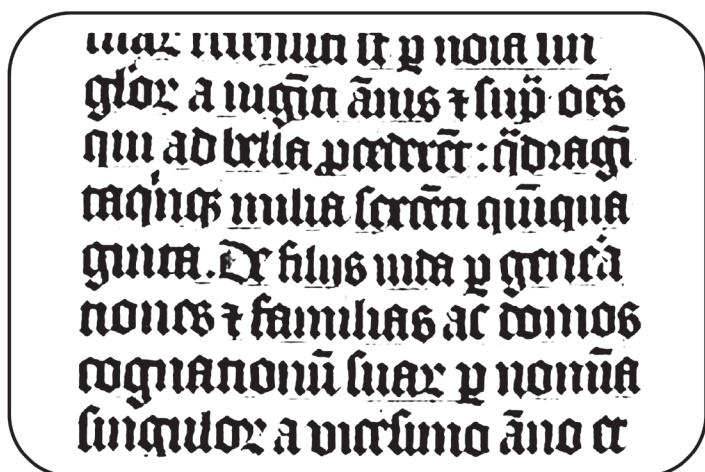
ANTİK STENOQRAFIYA SİSTEMİ

Elmi məlumatlara əsasən, antik stenoqrafik sistemin rüşeymləri Misir yazısında təşəkkül tapmışdır. Misirlilər yazıdan geniş istifadə etməyə başladıkları dövrədən müəyyən anlayışı sürətlə əks etdirmək üçün bəzi sözləri ixtisar etmiş, xüsusi işarələr və liqaturlar işlətmişlər. Sonralar misirlilərin bu stenoqrafik üsulundan Şərqn bir sıra xalqları da istifadə etmişlər.

¹ R.Bağırova. “Stenoqrafiya”. Bakı, 1956, səh. 3.

Uzaq keçmişdə stenoqrafik yazı ilə yüksək mədəniyyətə malik olan yunan xalqı da çox maraqlanmışdır. Böyük səy və tələb nəticəsində yunanlar bizim eradan əvvəl IV əsrdə stenoqrafiyadan istifadəyə nail olmuşlar. Yunanlar adi yazı ilə yanaşı sürətli yazmaq üçün yazının ixtisar formasını hazırlamışlar. Bu ixtisar yazı yunan alimləri arasında geniş yayılaraq müxtəlif sahələrdə istifadə edilmişdir. Yunan stenoqrafik yazısının qədim nümunəsi eramızdan əvvəl 350-ci ilə aiddir. Qədim yunan stenoqrafik yazısı çox çətin oxunan yazı forması hesab olunur.

Bizim eradan əvvəl Roma mədəniyyətinin tərəqqisi ilə əlaqədar olaraq Romada da stenoqrafiya meydana çıxmışdır. Romada bu yazı sistemini *Tiron* yaratmışdır¹. Tiron sistemi, onun ixtisarlara lüğəti müəllifin adı ilə əlaqələndirilib "*Tiron notları*" adlandırılmışdır.

Şəkil 39. Tiron işarələri ilə yazılmış stenoqram

¹ Tiron əvvəlcə qul, sonra katib olmuşdur.

Tiron sistemi geniş yayılaraq natiqlərin nitqi, məhkəmə iclaslarının gedişi, qərarı və s. bununla yazılırdı. Tiron işarələri *notae* adlandığı üçün bu işarələrlə yazanlara *notarii* deyilirdi. Geniş miqyasda istifadə olunan Tiron notları sonralar tədricən təkmilləşmiş, ona yeni-yeni işarələr artırılmış və bunun miqdarı 5 minə çatdırılmışdır.

Tiron sistemi yalnız Roma daxilində qalmamış, kənara çıxaraq daha geniş yayılmışdı. Avropa xalqlarının çoxu bu üsuldən istifadə etmişdir. Ümumiyyətlə, bütün Avropada stenoqrafik üsulla yazmaq meylinin güclənməsində Tiron sisteminin xüsusi rolu və əhəmiyyəti olmuşdur.

Antik stenoqrafiya sistemləri başlıca olaraq iki səbəb əsasında meydana çıxmışdır. Bunlardan birincisi yazının sürətini artırmaq, ikincisi isə yazı materialına qənaət etməkdir.

Haqqında bəhs olunan antik stenoqrafiya sistemləri lazımi dərəcədə təkmilləşməmişdi. Bunlar indi istifadə olunan stenoqrafiya sistemlərinə nisbətən şərti xarakterdə idi. Burada hər bir işarə bütöv bir sözü bildirirdi. Buna görə də bu yazı hər bir işarəni ayrılıqda əzbərləmək tələb edirdi. Belə yazı sistemini mənimsəmək çox çətin olurdu.

MÜASİR STENOQRAFIYA SİSTEMİNİN YARANMASI

Müasir stenoqrafiya sisteminin əsası XVII əsrdə qoyulmuşdur. İngilis Villis (1602) ilk dəfə olaraq hərfli stenoqrafiya sistemi kəşf etmişdir. Onun sistemi stenoqrafiya tarixində yeni bir dövrün başlanğıcı kimi qiymətləndirilir.

XVIII əsrdə stenoqrafiyanın inkişaf sürəti nisbətən artmışdı. İngiltərədə, Fransada, İspaniyada bir sıra sistemlər meydana çıxmışdı. Bu əsrdə Bayromun (1720), Taylorun

(1786) hazırladıqları stenoqrafiya sistemləri diqqəti xüsusilə cəlb etmişdi.

Stenoqrafiya məsələlərinə XIX əsrin ortalarında maraq daha da çoxalmış, bu yazı sistemindən Qərbi Avropada və digər yerlərdə praktik olaraq geniş dairədə istifadə olunmuşdur. 1837-ci ildə ingilis dilinə aid Pitman stenoqrafiya sistemi hazırlamışdır. 1834-cü ildə Habelsberqer, 1841-ci ildə Şoltse alman stenoqrafiya sistemi yaratmışlar. Habelsberqer stenoqrafiya sisteminə kursiv yazı gətirməklə çox böyük iş görmüşdür. Eyni zamanda, bir sıra stenoqrafiya sistemləri də onun sisteminin təsiri ilə formalaşmışdır. Bu cəhətləri nəzərə alan yazı tarixçisi Ç.Loukotka haqlı olaraq Habelsberqeri müasir stenoqrafiyanın atası hesab edir.

Rusiyada ilk orijinal stenoqrafiya sistemi 1858-ci ildə M.İvanin tərəfindən yaradılmışdır. Tədqiqatçıların qeydlərinə görə, həmin ilə qədər Rusiyada bir sıra fransız sistemlərindən istifadə edilmişdir. Bu sistemlər rus dilinin xüsusiyyətlərinə uyğun olmadığından geniş miqyasda istifadə oluna bilməmişdir. M.İvaninin sistemi ilə yanaşı, bir sıra xarici sistemlər, o cümlədən Habelsberqerin və Şoltsenin sistemləri rus dilinə tətbiq edilmişdir.

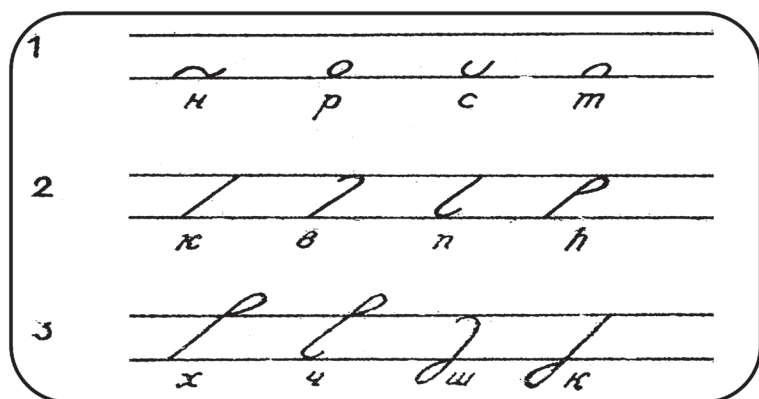
XX əsrin əvvəllərində xaricdə olduğu kimi, Rusiyada da stenoqrafiyaya xüsusi fikir verilir, onun inkişafına səy göstərilirdi. Bu məqsədlə stenoqrafiya gimnaziyalarda tədris olunurdu. Hətta 1905-ci ildən “Uçitel-stenoqraf” (“Stenoqraf müəllim”) adlı jurnal da nəşr olunmağa başlamışdı. Bütün bunlara baxmayaraq, çar Rusiyasında stenoqrafiya təhsili geniş yayıla bilməmişdi.

STENOQRAFİK YAZININ ƏLAMƏTİ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Stenoqrafik yazı bir sıra əlamətlərinə görə adi yazıdan fərqlənir. Bu fərq təkcə sürət məsələsində deyil, həm də yazı işarələrində, yazının prinsiplərində, forma və digər cəhətlərində də özünü göstərir. Bunları qısa şəkildə nəzərdən keçirək.

1. Stenoqrafiya işarələri. Stenoqrafik yazının işarələri adi yazının hərflərindəki ünsürlərdir. Lakin bu ünsürlər stenoqrafiyanın ixtiyarına keçdikdən sonra nisbətən yeni forma qazanmış olur. Məsələn, adi fonoqrafik yazımızdakı “o” hərfi milli şəkildə stenoqrafiya işarəsi kimi işlənilir. Bu işarə stenoqrafik yazıda <|> səsinə əks etdirir və başqa işarələrlə birləşərkən formasını müxtəlif şəkildə dəyişir.

Stenoqrafik işarələr həcminə – ölçüsünə görə üç yerə bölünür: birölcülük, ikiölcülük və kiçikölcülük işarələri¹.

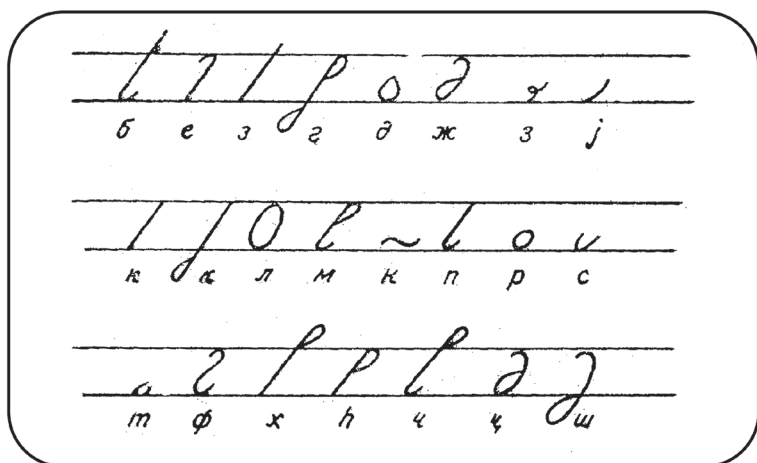
Şəkil 40. Stenoqrafik işarələr
1) kiçikölcülük; 2) birölcülük; 3) ikiölcülük işarələr.

¹ R.Bağırova. “Stenoqrafiya”, Bakı, 1956, səh. 5.

Göründüyü kimi, kiçikölçülü işarələr (n, r, s, t, d, z, y) bir milli xəttin 1/2 ölçüsündə, birölçülü stenoqrafik işarələr (k, v, p, h, c, t, l, m) tam bir mil arası boyda, ikiölçülü işarələr isə bir mildən əlavə ya xəttüstü (b, q, x, ç), ya da xəttaltı (ş, g, ğ) olur. Bunlardan birölçülü və ikiölçülü işarələr böyük işarələr adlanır. Stenoqrafik işarələrin əksəriyyəti, hərflərdən fərqli olaraq, maili-sağa əyilmiş formada cızılır. Eyni zamanda, bəzi işarələr – <l>, <r>, <z> səslərinin işarələri sağdan sola, <c>, <j>, <d> səslərinin işarələri isə soldan sağa yazılır.

2. Stenoqrafik yazı sisteminin hissələri. Stenoqrafik yazı sistemi üç əsas hissədən ibarət olur: 1) hərfləli əlifba; 2) hərf birləşmələri üçün xüsusi işarələr; 3) ixtisarlar.

- 1) Əlifba. Əlifba tərtibində ən münasib işarələrdən istifadə olunur. Bu işarələr sadə cizgilərdən ibarətdir. Stenoqrafik əlifbada hər hərfin ancaq bir forması mövcuddur.

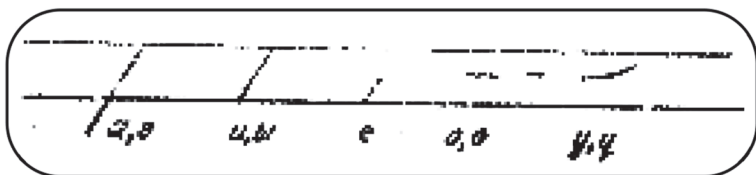

Şəkil 41. Əlifba sırası ilə samitlərin işarələri

Stenoqrafiyada saitlər üçün də xüsusi işarələr işlədilir (42-ci şəklə baxın).

Göründüyü kimi, damaq saitləri ikiölçütlü (a, ə), birölçülü (i, ı) və kiçikölçütlü (o, ə), ikiölçülü (u, ü) üfüqi xətlə yazılır.

- 2) Xüsusi işarələr. Stenoqrafik yazı sistemində bir sıra işarələrdən də istifadə edilir ki, bunlar xüsusi stenoqrafik işarə hesab olunur. Bu cür işarələr ancaq söz kökündə tez-tez təsadüf olunan hərf birləşmələrinə tətbiq edilir¹.

Şəkil 42. Saitlərin işarələri

- 3) *İxtisarlar*. İxtisar qaydalarından həm adi, həm də stenoqrafik yazıda istifadə olunur. Lakin ixtisar stenoqrafiyanın başlıca üsuludur². Stenoqrafik yazıda hər bir lüğəvi və qrammatik ünsürləri ixtisar etmək olur. Stenoqrafiyada tam, bütöv yazılmayan ünsürlər xüsusi ixtisarlar adlanır. Həmin bu stenoqrafik ixtisarların müəyyən prinsipləri vardır.

a) Tək səslərin ixtisar prinsipləri. Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki, stenoqrafiyada, əsasən, ən çox təsadüf edilən sözlər ixtisar edilir.

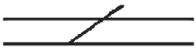
Tək sözləri ixtisaretmənin prinsiplərindən biri sözdən səs ixtisar etməkdir; məsələn: kas(s)a, profes(s)or, kor(r)ektor, id(e)al, p(o)ema və s.

¹ Bax: R.Bağirova. "Stenoqrafiya". Bakı, 1956, səh. 13-14.

² Dildəki hər bir leksik vahidi stenoqrafik işarələrlə bütöv yazmaq olur.

Suspenziya prinsipinə əsasən, sözlərin bir hissəsi saxlanılıb, digəri ixtisar edilir; məsələn: Azər(baycan), Lat(viya), fev(ral), ok(tyabr), dek(abr) və s.

İnisial prinsipinə görə, sözün ancaq ilk səsini bildirən hərf saxlanılır, qalan hərflər isə ixtisar olunur; Məsələn:

Kənd *qanun*
Pambıq *bil*

Göründüyü kimi, burada kənd sözündən "k", qanun sözündən "q", pambıq sözündən "p", bil sözündən "b" hərfi saxlanılmışdır. Burada, yeri gəlmişkən, bir məsələni də xatırlatmaq lazımdır ki, stenoqrafiyada hərflərin ölçüsünə riayət etməyin xüsusi rolu vardır. Belə ki, yuxarıdakı nümunədə olduğu kimi, oxşar işarələrin uzun və qısa yazılması başqa-başqa hərfi bildirir.

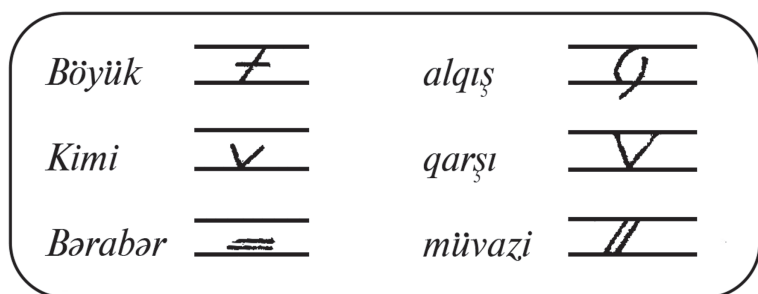
b) İfadələrin ixtisar prinsipləri. İkidən artıq sözün ixtisar edilməsi ifadə ixtisarı adlanır. Stenoqrafiyada ifadə termini geniş mənada götürüldüyündən buraya sabit və sərbəst söz birləşmələri, mürəkkəb adlar və ümumiyyətlə, həmişə yanaşı işlənə bilən iki və ikidən çox söz kompleksi daxil edilir.

Stenoqrafiyada ifadələr bir neçə qaydada ixtisar olunur; məsələn: a) ifadənin ancaq ilk sözünü yazmaq; b) ifadədəki sözlərin ilk hərflərini saxlamaq; c) ifadənin əvvəlindəki və axırındakı sözü yazmamaq; ç) ifadədəki təkrar olunan sözü yazmamaq və sair.

Stenoqrafiyada ixtisarlar standart və fərdi ola bilər. Fərdi ixtisarlar praktik stenoqrafların səyi əsasında mey-

dana çıxır. İxtisarlara standartlaşması və avtomatlaşması stenoqrafik yazını asanlaşdırır. Stenoqrafiyada hər cür ixtisar əhəmiyyətli sayılmır. Nəzəriyyəçi stenoqrafların qeyd etdikləri kimi, oxu zamanı mənasına görə asanlıqla bərpa olunan ixtisarlara ən yaxşı ixtisar hesab edilməlidir. Söz və ifadələ ixtisar olunmalıdır ki, oxu zamanı onu görən kimi çətinlik çəkmədən hər hansı ünsür olduğu təsəvvüdə cəmlənsin. Əks təqdirdə oxu işi son dərəcə çətinləşə bilər.

Stenoqrafiyanın əsas xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, burada fonografik, sillabografik ünsürlərlə bərabər ideogramlardan da istifadə olunur. Həmin ideogramların bir neçəsinə nəzər yetirək.

Şəkil 43. Stenoqrafiyada işlənən ideogramlar

Stenoqrafik yazının sürətinin artırılmasında bu növ ideogramların rolu olduqca böyükdür. Bütün stenoqrafik işarələrin yazılışında olduğu kimi, bu ideogramların yazılışında da diqqət və səliqə tələb olunur. Burada da bəzən xətin həcmi mənanın dəyişməsinə səbəb olur. Məsələn, “alqış” sözünü bildirən ideogram iri yazıldıqda “sürəkli alqış” anlayışını əks etdirir və s. (43-cü şəkildə olduğu kimi).

Yeni ictimai və siyasi həyatın inkişafı ilə əlaqədar olaraq hazırda stenoqrafiyaya tələb daha da artmışdır. Əgər qədimdə stenoqrafiya ancaq nətiqlərin nitqlərini, məhkəmə qərarlarını yazmaq üçün bir vasitə idisə, müasir dövrdə onun istifadə sahəsi çox genişlənmişdir. İndi qurultaylarda, konfranslarda, müşavirə və yığıncaqlarda, elmi-metodiki sovetlərdə stenoqrafiyadan istifadə olunur.

BİBLİOQRAFIYA

Azərbaycan dilində

1. Afad Qurbanov. Ümumi dilçilik məsələləri. Bakı, 1972.
2. Afad Qurbanov. Ümumi dilçilik. Bakı, 1977.
3. Afad Qurbanov. Dilçiliyin tarixi. Bakı, 1976.
4. Afad Qurbanov. Dilçilik. Bakı, 1980.
5. Afad Qurbanov. Ümumi dilçilik. I hissə. Bakı, 1989.
6. Afad Qurbanov. Türkoloji dilçilik. Bakı, 1993.
7. Afad Qurbanov. Türkoloji dilçiliyin inkişaf dövrləri. Bakı, 2000.
8. Afad Qurbanov. İnsan və dil. Bakı, 1973.
9. Afad Qurbanov. Vəhşi heyvanlar arasında tapılmış insanlar və onlarda nitq. Bakı, 2000.
10. Afad Qurbanov. İnsanlar yazmağı necə öyrənmişlər. Azərbaycanş, Bakı, 1967.
11. Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri. Bakı, 1979.
12. Əbdüləzəl Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dilinin fonetiki. Bakı, 1960.
13. Əbdüləzəl Dəmirçizadə. Dilin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu. Bakı, 1965.
14. Əbülfəz Rəcəbov. Dilçilik tarixi. Bakı, 1988.
15. Əli Fərəcov. İzahlı dilçilik lüğəti. Bakı, 1969.
16. Əliheydər Orucov. Azərbaycan dili filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları. Bakı, 1965.
17. Fərhad Zeynalov. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981.
18. Hadi Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1959.
19. Həsərət Həsənov. Söz və ad. Bakı, 1984.

20. Məmməd Qasimov. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, 1973.
21. Məmmədağa Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1968.
22. Muxtar Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1954.
23. Nəsir Məmmədov. Dilçiliyin əsasları. Bakı, 1961.
24. Nizami Cəfərov. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı, 2002.
25. Rəhilə Məhərrəmov. Sabirin satirik şeirlərinin leksikası. Bakı, 1969.
26. Səlim Cəfərov. Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1958.
27. Yusif Seyidov. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, 1969.
28. Zemfira Verdiyeva, Firəngiz Ağayeva, Musa Adilov. Dilçilik problemləri. I hissə, Bakı, 1982.
29. Zərifə Budaqova. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı, 1963.

Başqırd dilində

30. İşbulatov N.X. Xezerqe başkort tele. Ufa, 1962.
31. Kuekbaev J.Ğ. Başkort telenen fonetikaı. Ufa, 1958.

Xakas dilində

32. Domojakov N.Q., İsxakov F.Q. Xakas tilinin qrammatikası. Абакан, 1960.

Qaraçay-malkar dilində

33. Aliev U.B. Malkar tilni qrammatikası. 1 k. Nalçık, 1958.
34. Aliev U.B. Karaçay tilni qrammatikası. II k. Çerkessk. 1958.
35. Bayramkulları A.M. Karaçay-malkar tilni sintaksisi. Çerkessk, 1961.

Qazax dilində

36. Kazak tiiliinin tüsidirme sözdüqi. Almatı, 1959.
37. Kenesbaev S.K., Skakov A., Axanov K. Kazak tili qrammatikası. Almatı, 1961.
38. Sarıbaev Ş.Ş. Kazak til bilminin bibliografiyalık görsetkiti. Almatı, 1956.

Qırğız dilində

39. Kудайбергенов S. Кırqız tilinde mamile kateqoriyası. Frunze, 1959.

Noqay dilində

40. Djanibekova S.A. Noqay tilininc qrammatikası. Çerkessk, 1954.
41. İsxakov F.Q., Kurmanaliev M.K. Noqay til. Qroznıy, 1951.

Özbək dilində

42. Abdurrahmanov F. Kuşma çap sintaksisi asoslari. Toşkent, 1958.
43. Kamol F. Üzbek tili leksikası. Toşkent, 1953.
44. Şoabdurrahmanov Ş. Uzbek adobii tili va uzbek xalq şevalari. Toşkent, 1962.

Tatar dilində

45. Karimullin A.Q. Tatar tel beleme bibliografiyase. Kazanğ, 1958.
46. Tumaşeva D. Könbatış seber tatarları tele. Kazan, 1961.
47. Xanqılğdin V. Tatar tele qrammatikası. Kazan, 1959.

Türk dilinde

48. Adile Ayda. Etruskler (Tursakalar) Türk idiler. Ankara, 1992.
49. Ahmet B. Ercilasun. Bugünkü türk alfabeleri anahtar kitapçığı. Ankara, 1990.

50. Bilal N. Şimşir. Azərbaycan türk alfabesi tarihçe. Ankara, 1991.
51. Mehmet Saray. Azərbaycan Türkleri Tarihi. İstanbul, 1993.
52. Fuat Bozkurt. Türklerin dili. İstanbul, 1992.
53. Osman F. Sertkaya. Güney Sibiryä türkçesi. "Dil dergisi". Ankara, 1992.
54. Orhan Hançerlioğlu. Türk dili sözlüğü. İstanbul, 1992.
55. Refik Özdek. Türklerin altın kitabı. I cild, İstanbul, 1990.
56. Sema Barutçu. Türk dilinin bugünkü durumu. "Dil dergisi". Ankara, 1992.
57. Şaban Kuzgun. Hazar ve karay türkleri. Ankara, 1993.
58. Tahsin Banquoğlu. Türkçenin qrameri. Ankara, 1986.
59. Talat Tekin. Orta Asya Türk dilleri. "Dil dergisi", Ankara, 1992.
60. Zeynep Korkmaz. Orta Asyadaki yeni gelişmeler ve dilçilerimize düşen görevler. "Dil dergisi", Ankara, 1992.

Türkmən dilində

61. Atajanov M. Türkmen dilinin salır dialekti. Aşqabat - Marı, 1958.
62. Baylıyev X. Xəzirki türkmen dilinin qrammatikasının qısqa kursı. Aşqabat, 1948.
63. Nartiev N. Türkmen dilinin sarınk dialekti. Çərjev, 1959.
64. Xıdırov M.N. Türkmen dilinin tarixindən materiallar. Aşqabat, 1962.
65. Xəzirki zaman türkmen dili. Aşqabat, 1960.

Tuva dilində

66. Adamba L.B. Tıva dıldın ööredilqe nomu. Kızıl, 1968.

Uyğur dilində

67. Kadarov A., Sədvakasov Ğ., Talipov T. Hazırkı zaman uyğur tili. Almuta, 1963.
68. Sayfulin Ç.Q. Uyğur imlasinin asasliri. Almuta, 1957.

II. DİGƏR DİLLƏRDƏ

Rus dilində

69. Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка (К вопросу о предмете социолингвистики). Л., 1975.
70. Амирова Т.А., Ольховников Б.А., Рождественский В. Очерки по истории лингвистики. М., 1975.
71. Андреев Н.Д., Зиндер Л.Р. О понятии речевого акта, речи, речевой вероятности и языка. Вопросы языкознания, 1963, № 3.
72. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.
73. Ахманова О.С., Волков А.Г., Мурат В.П. Общее языкознание. М., 1964.
74. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955.
75. Баскаков Н.А. Тюркские языки. М., 1960.
76. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969.
77. Бенвенист Э. Общая лингвистика (Русс. пер.), М., 1974.
78. Березин Ф.М. История лингвистических учений. М., 1975.

79. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. М., 1979.
80. Блумфилд Л. Язык. (Русск. пер.), М., 1968.
81. Богородитский В.А. Лекции по общему языкознанию. Казань, 1915.
82. Бодунэ де Куртене И.А. Избранные работы по общему языкознанию, т. I и II, изд. АН СССР, М., 1963.
83. Бондарко А.В. Типы морфологических категорий. М., 1976.
84. Вандриес Ж. Язык. М., 1937.
85. Вахек И. Лингвистический словарь Пражской школы. М., 1964.
86. Ветвицкий В.Г. Занимательное языкознание. М. - Л., 1966.
87. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. М., 1972.
88. Гаджиева Н.З. Тюркоязычные ареалы Кавказа. М., 1979.
89. Гагкаев Е.К. Курс лекции по истории языкознания. Одесса, 1957.
90. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. М., 1977.
91. Дешпериев Ю.Д. Проблема функционального развития языков и задачи социолингвистики. Сб. "Язык и общество". М., 1968.
92. Дешпериев Ю.Д. Социальная лингвистика. М., 1977.
93. Дириингер Д. Алфавит. М., 1961.
94. Добьахофер. Знаки и чудеса. Рассказы о том, как были дешифрованы забытые письмена и языки. М., 1963.
95. Ельмслев Л. Прологомены к теории языка. - Новое в лингвистике. Вып. 1, М., 1960.
96. Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Изд. 3, ч. 1-2, М., 1964-1965.

97. Звегинцев В. А. Теоретическая и прикладная лингвистика. М., 1968.
98. Иванов В.В. Генеалогическая классификация языков и понятие языкового родства, МГУ, 1954.
99. Иванова В.Ф. Современный русский язык (графика и орфография). М., 1966.
100. Истрин В.А. Развитие письма. М., 1961.
101. Истрин В.А. Возникновение и развитие письма. М., 1965.
102. Капражак Е.И. История письменности и книги. М., 1955.
103. Кодухов В.И. Общее языкознание. М., 1974.
104. Кондратов А. Звуки и знаки. М., 1966.
105. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М. -Л., 1956.
106. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960.
107. Кононов АН. Тюркская филология в СССР (1917-1967). М., 1968.
108. Кочергина В.А. Краткий очерк истории письма. М., 1955.
109. Крысин Л.П. Язык в современном обществе. М., 1977.
110. Кузнецов П.С. Морфологическая классификация языков. МГУ, 1954.
111. Курилович Е. Очерки по лингвистике. М., 1962.
112. Леонтьев А.А. Возникновение и первоначальное развитие языка. М., 1963.
113. Лоукотка Ч. Развитие письма. М., 1950.
114. Лоя Я.В. История лингвистических учений. М., 1968.
115. Макаев Э.А. Общая теория сравнительного языкознания. М., 1977.
116. Максимов В.И. Точность и выразительность слова. Л., 1968.

117. Малое С.М. Древние и новые тюркские языки. Известия АН СССР, Отделение "Л. и .", т. IX. вып. 2, 1952.
118. Мартине А. Основы общей лингвистики. "Новое в лингвистике", М., 1963.
119. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. Пер. с фран. М., 1960.
120. Мещанинов И.И. Общее языкознание. Л., 1940.
121. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М.-Л., 1938.
122. Москович В.А. Статистика и семантика. Москва. 1969.
123. Национально-культурная специфика речевого поведения. М., 1977.
124. Николаев Т.М. Жест и мимика в лекции. М., 1972.
125. Новое в лингвистике, т. I, М, 1960 т. 2 М., 1962; т. 3, М., 1963.
126. Общее языкознание. М., 1970.
127. Общее языкознание. М., 1972.
128. Общее и индоевропейское языкознание. М., 1956.
129. Одинцов В.В. Лингвистические парадоксы. М., 1976.
130. Основы текстологии. М., 1962.
131. Откупилов Ю.В. К истокам слова. М., 1973.
132. Панфилов В.З. Философские проблемы языкознания. М., 1977.
133. Пизани В. Этимология. М., 1956.
134. Поцелуевский А.П. История письма. Ашхабад, 1946.
135. Правдолюбов В.А. История письма. М., 1924.
136. Предмет и задачи языкознания. "Я", №4, 1953.
137. Проблемы общего и частного языкознания. М., 1960.
138. Проблемы языкознания. М., 1967.
139. Розенталь Д., Теленкова М.А. Справочник лингвистических терминов. М., 1972.

140. Русско-казахский словарь. М., 1954.
141. Русско-татарский словарь, т. I, II, III, IV. Таткнигоиздат, Казань, 1950-1955.
142. Русско-туркменский словарь. М., 1956.
143. Русско-узбекский словарь. М., 1954.
144. Сахарный Л.В. Как устроен наш язык. М., 1978.
145. Сепир Э. Язык. М., 1934.
146. Серебренников Б.А. Об относительной самостоятельности развитая системы языка. М., 1967.
147. Серебренников Б.А. Развитие человеческого мышления и структура языка. - В кн.: Проблемы языкознания. М., 1970.
148. Шер А.Я. Что нужно знать о китайской письменности. М., 1968.
149. Шницер Б. Иллюстрированная всеобщая история письмен. Петербург, 1903.
150. Шор Р.И. Язык и общество. М., 1926.
151. Шухардт Р. Избранные статьи по языкознанию. М., 1950.
152. Щедровицкий Г.П. Проблемы методологии системного исследования. М., 1964.
153. Щерба Л.В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. М., 1958.
154. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка М.-Д, 1962.
155. Щербак А.М. Об алтайской гипотезе в языкознании. "ВЯ", №6, 1959.
156. Щетинин Л.М. Слова. Имена. Вещи. Ростов, 1966.
157. Юдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. Москва, 1965.
158. Юшманов Н.В. Проблема алфавитного порядка. Сб. "Язык и мышление", IX. 1940.

159. Языковая номинация. Общие вопросы. М., 1977.
160. Языковая номинация. Виды номинации. М., 1977.
161. Ясинский Л.Н. Происхождение и история азбуки. М., 1926.

* * *

162. Чикобава А.С. Введение в языкознание, часть I, М., 1953*.
163. Булаховский Л.А. Введение в языкознание, часть II, М., 1954.
164. Реформатский А.А. Введение в языковедение. М., 1955.
165. Рихтер Г.И. Введение в языкознание. Донецк, 1966.
166. Ардентов Б.П. Введение в языкознание. Кишинев, 1967.
167. Баранникова Л.И. Введение в языкознание. Саратов, 1973.
168. Кодухов В.И. Введение в языкознание. М., 1979.
169. Головин Б.Н. Введение в языкознание. М., 1983.

* * *

170. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1966.
171. Babayev A. Dilçiliyə giriş. Bakı, 2001.

İngilis dilində

172. Martinet Andre. Diffusion of Language and Structural Linguistics. RPh № 6, 1952.
173. Wardhaugh R. An Introduction to Sociolinguistics. Oxford; Blackwell 1986.

* Əsərlər dərc olunduğu tarix əsasında sıralanmışdır.

MÜNDƏRİCAT

III BÖLMƏ. Dillər və onların təsnifi	5
XII FƏSİL. DÜNYA DİLLƏRİ	6
DİLLƏR HAQQINDA	6
Ölü və canlı dillər	6
Qədim və müasir dillər	9
Dünya dillərinin miqdarı	10
Müxtəlif dillərin yaranmasına dair ilahi nəzəriyyə	11
Ayrı-ayrı dillərin əmələ gəlməsinə dair dahi şəxsiyyət nəzəriyyəsi	12
Dillərin müxtəlifliyinə dair digər görüşlər	14
Dillər və diferensiasiya prosesi	14
Dillər və integrasiya prosesi	15
XIII FƏSİL. DÜNYA DİLLƏRİNİN TƏSNİFİ	16
TƏSNİFLƏR HAQQINDA	16
Dillərin təsnifi prinsipləri	17
1. Dillərin coğrafi təsnifi	18
2. Dillərin tipoloji təsnifi	19
Köksözlü dillər	23
Aqlütinativ dillər	24
Flektiv dillər	26
İnkorporlaşan dillər	28
3. Dillərin stadial təsnifi	30
4. Dillərin funksional təsnifi	31
5. Dillərin genealoji təsnifi	33
Dünyanın dil ailələri	37
1. Hind-Avropa dilləri ailəsi	38
1. Hind dilləri qrupu	38
2. İran dilləri qrupu	40
3. Slavyan dilləri qrupu	42
4. Baltik dilləri qrupu	43
5. German dilləri qrupu	44

6. Roman dilləri qrupu	46
7. Kelt dilləri qrupu	49
8. Yunan dili qrupu	49
9. Alban dili qrupu	50
10. Erməni dili qrupu	50
11. Hett dili qrupu	50
12. Toxar dili qrupu	50
II. Altay dilləri ailəsi	51
1. Türk dilləri qrupu	52
2. Monqol dilləri qrupu	53
3. Tunqus dilləri qrupu	53
4. Mancur dilləri qrupu	54
5. Koreya dili	54
6. Yapon dili	55
III. Qafqaz dilləri ailəsi	55
1. Kartvel (iber) dilləri qrupu	56
2. Abxaz-Adıgey dilləri qrupu	57
3. Nax dilləri qrupu	57
4. Dağıstan dilləri qrupu	57
IV. Ural dilləri ailəsi	59
1. Fin dilləri qrupu	59
2. Uqor dilləri qrupu	60
3. Samodi dilləri qrupu	60
V. Paleoazi (Qədim azi) dilləri ailəsi	61
VI. Çin-tibet dilləri ailəsi	61
VII. Dravid dilləri ailəsi	63
VIII. Munda dilləri ailəsi	64
IX. Mon-kxmer dilləri ailəsi	65
X. Sami-hami dilləri ailəsi	66
1. Sami dillər qrupu	66
2. Hami dillər qrupu	67
XI. Bantu dilləri ailəsi	68
XII. Bantoid dilləri ailəsi	69
1. Şərq qrupu dilləri	70
2. Qərb qrupu dilləri	70
3. Mərkəzi qrup dilləri	70
XIII. Xausa-kotoko dilləri ailəsi	71
XIV. Mande dilləri ailəsi	71

XV. Sudan dilləri ailəsi	72
XVI. Qvineya dilləri ailəsi	72
XVII. Nilot dilləri ailəsi	73
XVIII. Kanuri-teda dilləri ailəsi	73
XIX. Buşmen-qottentot dilləri ailəsi	74
XX. Avstronez dilləri ailəsi	74
1. İndonez dilləri qrupu	74
2. Polinez dilləri qrupu	76
3. Melanez dilləri qrupu	76
4. Mikronez dilləri qrupu	76
XXI. Papuas dilləri ailəsi	77
XXII. Amerika dilləri	77
1. Şimali Amerika dilləri	78
2. Mərkəzi Amerika dilləri	78
3. Cənubi Amerika dilləri	78
Dillərin təsnifi vəziyyəti və müasir vəzifələr	79

XIV FƏSİL. TÜRK DİLLƏRİ	82
TÜRK DÜNYASI VƏ ONUN DİLLƏRİ	82
Türk anlayışı	82
Türk arealı	89
Türklərin yayılması	89
Türk dilləri və onların qohumluğu	100
a) Türk dillərinin miqdarı	100
b) Türk dillərinin qohumluq dərəcəsi	101
Türk dillərinin mövqeyinə dair nəzəriyyələr	103
1. Ural-Altay nəzəriyyəsi	104
2. Altay nəzəriyyəsi	106
Türk dillərinin təsnifi tarixi	108
1. XI əsrdə Mahmud Qaşqarının təsnifi	109
2. XVIII əsrdə meydana çıxan mülahizələr	111
3. XIX əsrdə irəli sürülən bölgülər	112
4. XX əsrdə formalaşan təsniflər	113
Müasir türk dillərinin yarımqrupları	122
1. Türk dillərinin oğuz yarımqrupu	122
1. Azərbaycan dili	123
2. Qaqauz dili	126
3. Türk dili	128

4. Türkmən dili	130
2. Türk dillərinin qıpçaq yarımqrupu	132
1. Altay dili	133
2. Qaraqalpaq dili	135
3. Qazax dili	136
4. Qırğız dili	137
5. Noqay dili	139
3. Türk dillərinin bulqar yarımqrupu	140
1. Başqırd dili	141
2. Çuvaş dili	142
3. Qaraçay-malkar dili	143
4. Qumuq dili	144
5. Qarayım dili	145
6. Tatar dili	147
4. Türk dillərinin qarlıq yarımqrupu	148
1. Özbək dili	148
2. Salar dili	150
3. Uyğur dili	150
5. Tukyuy dilləri yarımqrupu	152
1. Xakas dili	152
2. Şor dili	153
3. Tofa dili	154
4. Tuva dili	154
5. Yakut dili	155

IV BÖLMƏ. YAZI NƏZƏRİYYƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ	157
--	------------

XV FƏSİL. DİL VƏ YAZI	158
Yazı məsələsinin qoyuluşuna dair	158
Yazının xüsusiyyətləri	159
Yazının əmələ gəlməsi	161
Fikrin əşya vasitəsilə ifadə edilməsi	163
Fikrin cizgilər vasitəsilə əks olunması	170
Torpaq və ağac üzərində şərti işarələr etməklə	170
Ağac parçasını çapmaqla	171
İnsan bədənində xətlər çəkməklə	172
Yazının tipləri	173

1. Şəkli (piktoqrafik) yazı və onun xüsusiyyətləri	174
Azərbaycan piktoqramları	178
2. Fikri (ideoqrafik) yazı və onun xüsusiyyətləri	182
3. Heca (sillaboqrafik) yazısı və onun xüsusiyyətləri	193
4. Səs (fonoqrafik) yazısı və onun xüsusiyyətləri	198
Hazırda müxtəlif yazı tipləri ünsürlərindən istifadə olunması	200
Şəkli yazı ünsürləri	200
İdeoqrafiya ünsürləri	201
Müasir fonoqrafik yazıda ideoqrafik ünsürlərin xarakteri	203
Ümumişlək ünsürlər	203
Məhdudişlək ünsürlər	204
Rəqəm işarələri	205
Rum rəqəmləri sistemi	208
Ərəb-rəqəmləri sistemi	210
Durğu işarələri	212
Durğu işarələri sisteminin yaranma tarixindən	213
Durğu işarələri sistemi	215
Vahid durğu işarələri sistemi məsələsi	217
İstiqamətlərinə görə yazıların təsnifi	218
Üfüqi yazılar	218
Şaquli yazılar	220
Yazının təkmilləşməsi və inkişafında yazı ləvazimatının rolu	222
XVI FƏSİL. ƏLİFBƏ PROBLEMİ	229
Əlifbə anlayışı və termini	229
Əlifbanın mənşəyi	230
Əlifbanın yayılması	232
1) Arami əlifbası və onun əsasında yaranan əlifbalar	233
2) Yunan əlifbası və ondan yaranan əlifbalar	235
Müasir dövrdə geniş yayılmış əlifbalar	239

Beynəlxalq əlifba problemi	242
XVII FƏSİL. STENOQRAFİK YAZI	243
Stenoqrafiya və onun əhəmiyyəti	243
Yazıda sürət məsələsi	243
Stenoqrafiyanın əhəmiyyəti	244
Stenoqrafik yazı sisteminin tarixi	245
Antik stenoqrafiya sistemi	245
Müasir stenoqrafiya sisteminin yaranması	247
Stenoqrafik yazının əlaməti və xüsusiyyətləri	249
BİBLİOQRAFIYA	255

Afad Qurbanov
Ümumi dilçilik
II cild

Dizayn: Novruz Novruzov
Texniki tərtibat: Gülnar Səfərova,
Vüsal Qurbanlı, Rüstəm Əliyev
Məsul katib: Jalə Muradova
Korrektor: Kəmalə Cəfərova

Çapa imzalanmış: 10.01.2019.
Kağız biçimi: 84x108 1/32.
Ümumi həcmi: 17 ç.v.
Sayı: 1000 nüsxə.
Ofset çap üsulu.
Sərbəst qiymətlə.

www.afadgurbanov.az

Kitab "İmak" (İstanbul, Türkiyə) mətbəəsində çap edilmişdir.

